

BABA MƏHƏRRƏMLİ

**TÜRK DİLLƏRİNİN
QƏDİM LEKSİKASI**

THE ANCIENT VOCABULARY
OF TURKIC LANGUAGES

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

BABA MƏHƏRRƏMLİ

Arif 302284

**TÜRK DİLLƏRİNİN
QƏDİM LEKSİKASI**

**THE ANCIENT VOCABULARY
OF TURKIC LANGUAGES**

Bakı – 2017

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Elmi Şurasının 27 may 2015-ci il tarixli
qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor: **Tofiq HACIYEV**
akademik

Rəyçilər: **Sevil MEHDİYEVA**
filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl MƏMMƏDLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

Baba Məhərrəmli.
TÜRK DİLLƏRİNİN QƏDİM LEKSİKASI.
Bakı. "Xəzər Universitəsi" nəşriyyatı, 2017, – 272 s.

*Əsərdə türk dillərindəki söz köklərinin ilkin strukturu, kök
morfemlərdəki morfonoloji dəyişmələrin səbəbləri müəyyənləş-
dirilmişdir. Zəngin faktlar əsasında bəzi söz köklərinin arxe-
tipləri bərpa olunmuş, qədim söz formalarının təsnifatı verilmiş,
ilkin söz yaradıcılığının əsas istiqamətləri təsbit edilmişdir.*

ISBN 978-9952-8320-4-4

E-mail: baba_magerramli@mail.ru
© Baba Məhərrəmli, 2017

**Atam – BALACA MİRZƏHÜSEYN oğlu
MƏHƏRRƏMOVUN**

və

**Anam – ƏNTİQƏ İSFƏNDİYAR qızı
MƏHƏRRƏMOVANIN**

əziz xatirələrinə ithaf edirəm.

İXTİSARLAR

- ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, 568 s.
- ADQEL – Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: “Mütərcim”, 1999, 376 s.
- ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I-II c. I c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 374 s.
- DLT – Kaşğari M. Divanü Luğət-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər). I-IV c. Bakı: “Ozan”, 2006, I c., 512 s.; II c., 400 s.; III c., 400 s.; IV c., 752 s.
- ƏFSL – Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: “Yazıçı”, 1985, 1037 s.
- ƏH – Həyyan Ə.Ə. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 115 s.
- ƏY–Yəsəvi Ə. Divani-hikmət. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004, 127 s.
- KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: “Gənclik”, 1977, 265 c.
- KDQİL – “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı: “Elm”, 1999, 203 s.
- QB – Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 656 s.
- QTAL – Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 191 s.
- QTAS – Qədim türk abidələri sözlüyü. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1992, 127 s.
- Oğuz. – Oğuznamə. Bakı: “Yazıçı”, 1987, 223 s.
- AH – Yüknəki E.A. Atabetül-Hakayik. 2.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 163 s.
- AN – Alişer Navoiy asarları tilininq izoxli luğati. T.I-IV. Toşkent: “Fan”, T.I, 1983, 655 s.; T.II, 1983, 655 s.; T.III, 1984, 622 s.; T. IV, 1985, 634 s.

- ATS – Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 266 s.
- DLTT – Kaşğari M. Divanü Luğət-it Türk Tercümesi. I-VI c. (Çeviren B.Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I c., 1985, 530 s.; II c., 1985, 366 s.; III c., 1986, 452 s.; IV c., 1986, 885 s.
- DS – Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. I-XII c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, XI c., 1979, 4402 s.
- EOS – Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayış Lüğati. İstanbul: BAY, 2001, 238 s.
- EUTS – Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968, 348 s.
- İML – İbnü-Mühenna Lüğati. İstanbul: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 105 s.
- Kaz.TKES – Kazak tılının kıskaçə etimoloqiyalık sözdüğü. Almatı: Kazak SSR-nın “Gılım” baspası, 1966, 240 c.
- KB – I – Hacıp Has Y. Kutadgu Bilik. I.Metin. 6.baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 656 s.
- KB – II – Hacıp Has Y. Kutadgu Bilik. 6.baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, 477 s.
- KT – Sami Ş. Kamus-ı Türki. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 1370 s.
- KTKEs – Seydakmatov K. Kırcız tilinin kıskaçə etimoloqiyalık sözdüğü. Frunze: “İlim”, 1988, 337 s.
- MTS – Lessing D.F. Moğolca-Türkçe Sözlük. I-II c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, I c., 933 s; II c., 1769 s.
- TDE – Eyuboğlu Z.İ. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991, 782 s.
- TDES – Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1.Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999, 512 s.
- TKES – Meredov A., Axallı S. Türkmen klassığı edebiyatının

- sözlüqi. Aşxabad: "Turkmenistan", 1988, 510 s.
- TTDS – Tatar telenen dialektoloqik süzleqe. Kazan: Tatarstan kitap nəşriyatı, 1969, 643 s.
- TTTSKB – Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi. I-II c. Ankara: TDK Yayınları, 2000, I c.; 608 s.; II c., 596 s.
- TS – Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 2005, 2244 s.
- АСУЯ – Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Ленинград: "Наука", 1978, 388с.
- БКРС – Большой китайско-русский словарь. Москва: ООО "Дом славянской книги", 2009, 639 с.
- БРС – Башкирско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, 804 с.
- Буд.РС – Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. Москва: "Наука", 1984, 252 с.
- БЯРС – Большой японско-русский словарь. Москва: "Советская энциклопедия", 1970, 1394 с.
- ВРС – Венгерско-русский словарь. Москва-Будапешт: "Русский язык", 1974, 871 с.
- ГРМС – Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: "Советская энциклопедия", 1973, 664 с.
- ДСЯЯ – Диалектологический словарь якутского языка. Москва: "Наука", 1976, 392 с.
- ДТД – Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Глоссарии: указатель аффиксов. Фрунзе: "Илим", 1971, 196 с.
- ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград: "Наука", 1969, 676 с.

- ИССТЯ – Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва: "Наука", 1979, 479 с.
- ИЭСОЯ – Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.I-IV. Ленинград: "Наука", Т.I, 1958, 657 с.; Т.II, 1973, 449 с.; Т.III, 1979, 360 с.; Т.IV, 1989, 326 с.
- Кал.РС – Калмыцко-русский словарь. Москва: "Русский язык", 1977, 765 с.
- Кар.БРС – Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва: "Русский язык", 1989, 832 с.
- Кир.РС – Киргизско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940, 576 с.
- КРС – Казахско-русский словарь. Москва: "Фолиант", 2001, 316 с.
- КП – Поппе Н.Н. Квадратная письменность. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1938, 166 с.
- Кур.РС – Курдско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960, 890 с.
- Кум.РС – Кумыкско-русский словарь. Москва: "Советская энциклопедия", 1969, 408 с.
- КЭСЯ – Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва: "Наука", 1970, 386 с.
- Ман.РС – Захаров И. Польный маньчжурско-русский словарь. СПб.: Типография Императорской Академии Наукъ, 1875, 1129 с.
- МРС – Монгольско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957, 715 с.
- МНМ – Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: Большая

- Российская Энциклопедия, 1998, 672 с.
- ОРС – Осетинско-русский словарь. Орджоникидзе: Северо-Осетинское издательство, 1962, 662 с.
- ОСНЯ – Иллич-Свитыч М.В. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Т.І-ІІІ. Москва: “Наука”, Т.І, 1971, 370 с.; Т.ІІ, 1976, 152 с.; Т.ІІІ, 1984, 130 с.
- ОСТН – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.І-ІІ. СПб.: Типография Императорской Академии Наукъ, Т.І, 1893, 1914 с.; Т.ІІ, 1899, 1814 с.
- ПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1951, 450 с.
- СДР – Аксенова Е.Е., Бельтюкова Н.П. Словарь долганско-русский и русско-долганский. СПб.: “Просвещение”, 1992, 192 с.
- СДСТ – Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань: Издательство Казанского университета, 1992, 256 с.
- СССДЯ – Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. Москва: “Наука”, 1973, 179 с.
- ССТМЯ – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т.І-ІІ. Ленинград: “Наука”, 1975, Т.І, 655 с; Т. ІІ, 471 с.
- СНГТ – Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: “Мысль”, 1984, 653 с.
- СРС – Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1987, 836 с.
- ССМСИЯ – Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках.

- Образ мира и миры образов. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996, 416 с.
- СЯЯ – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т.І-ІІІ. Ленинград: Издание Академии Наук СССР, Т.І., 1958, 1279 с.; Т.ІІ, 1959, 2508 с.; Т.ІІІ, 1959, 3858 с.
- Тел.РС – Рюмина-Сыркашева Л.Т., Кучигашева Н.А. Телеутско-русский словарь. Кемерово: АО Кемеровское книжное издательство, 1995, 120 с.
- Туркм.РС – Туркменско-русский словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1968, 832 с.
- ТСГА – Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Москва: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 397с.
- УДС – Тенишев Э.Р. Уйгурский диалектный словарь. Москва: “Наука”, 1990, 200 с.
- УС – Гаркавец О.М. Урумский словник. Алма-Ата: “Баур”, 2000, 632 с.
- Фед. – Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. Т.І-ІІ. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996, Т.І, 470 с.; Т.ІІ, 509 с.
- ФРС – Финско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1977, 815 с.
- ХРС – Хакасско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, 358 с.
- Чеч.РС – Чеченско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1961, 629 с.
- ЧРС – Чувашско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1982, 712 с.
- ЭСАЯ – Шагиров А.К. Этимологический словарь адыг-

ских (черкесских) языков. Т. I-II. Москва: "Наука", 1977, Т. I, 290 с.; Т. II, 224 с.

ЭСВЯ – Стеблин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка. СПб.: "Петербургское востоковедение", 1999, 480 с.

ЭСКЯ – Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. Москва: АН СССР, 1964, 306 с.

ЭСИЯ – Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Т. I-III. Москва: "Восточная литература", Т. I, 2000, 327 с.; Т. II, 2003, 502 с.; Т. III, 2007, 493 с.

ЭСМЯ – Вершинин В.И. Этимологический словарь мордовских языков (эрзянского и мокшанского языков). Т. I-III. Йошкар-Ола: ООО "Стринг", Т. I, 2004, 120 с.; Т. II, 2005, 239 с.; Т. III, 2005, 355 с.

ЭСРус.Я – Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: "Виктория плюс", 2011, 432 с.

ЭСРДС – Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Новосибирск: "Наука", 2000, 772 с.

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. Москва: "Прогресс", 1986, Т. I, 576 с.; Т. II, 672 с.; Т. III, 1987, 832 с.; Т. IV, 864 с.

ЭСТЯ – I – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва: "Наука", 1974, 777 с.

ЭСТЯ – II – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б"). Москва: "Наука", 1978, 349 с.

ЭСТЯ – III – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г" и "Д"). Москва: "Наука", 1980, 395 с.

ЭСТЯ – IV – Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "Ж", "Й"). Москва: "Наука", 1989, 292 с.

ЭСТЯ – V – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы "К", "К"). Москва: "Языки русской культуры", 1997, 368 с.

ЭСТЯ – VI – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву "К"). Москва: "Индрик", 2000, 261 с.

ЭСТЯ – VII – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Л", "М", "Н", "П", "С"). Москва: Издательство восточной литературы РАН, 2003, 446 с.

ЭСТув.Я – Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Т. I-IV. Новосибирск: "Наука", Т. I, 2000, 341 с.; Т. II, 2002, 388 с., Т. IV, 2008, 424 с.

ЭСЧЯ – Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964, 355 с.

Abus. – Vambery A. Abushqa-Chaghatay-Osman Dictionary-Abuska: Csagataj-török szogyüjtemeny. Pest: Emich Gusztav M. Akad.Nyomdasz Betüivel, 1862, 108 s.

AD – The Assyrian Dictionary. Vol. I-XXI. U.S.A.: Oriental Institute of the University of Chicago, Vol. I., Part 1., 1964, 392 p.; Vol. XX, 2010, 411 p.

AED – Greenberg J.H., Ruhlen M. An Amerind Etymological Dictionary. USA: Antropological Sciences Stanford University, 2007, 305 p.

CC – Kuun G. Codex Cumanicus. Budapest: Oriental Reprints Series, 1981, 395 p.

- EDAL – Starostin S.A., Mudrak O.A., Dybo A.V. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, 2003, 1558 p.
- EDB – Trask R.L. Etymological Dictionary of Basque. England: University of Sussex, 2008, 418 p.
- EDH – Toth A. Etymological Dictionary of Hungarian. The Hague, Holland: Mikes International, 2007, 788 p.
- EDOC – Schuessler A. ABC Etymological Dictionary of Old Chinese. USA, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2007, 656 p.
- EDPC – Matasovic R. Etymological Dictionary of Proto - Celtic. Leiden-Boston: Brill, 2009, 458 p.
- EDPG – Kroonen G. Etymological Dictionary of Proto - Germanic. Leiden-Boston: Brill, 2013, 794 p.
- EHie.D – Budge Wallis E.A. Egyptian Hieroglyphic Dictionary. London: J.Murray, 1920, 1511 p.
- EWTTTS – Vambery A. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Ein Vepsuch. Leipzig: F.A.Brochhaus: 1878, 228 s.
- GC – Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: At the Clarendon Press, 1972, 989 p.
- HSED – Orel V.E., Stolbova O.V. Hamito-Semitic Etymological Dictionary. Materials for a Reconstruction. Leiden-New York-Köln: B.J.Brill, 1995, 580 p.
- KED – Martin S.E., Lee H.Y., Chang S.U. A Korean English Dictionary. New Haven and London: Yale University Press, 1967, 1902 p.
- MED – Rajki A. Mongolian Etymological Dictionary. Budapest: 2006, 47 p.
- ND – Dolgopolsky A. Nostratic Dictionary. UK: University

- of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 2008, 3116 p.
- PİEED – Pokorny J. Proto-Indo-European Etymological Dictionary (A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch). Spain: Indo-European Language Revival Association, 2007, 3441 p.
- SL – Halloran J.A. Sumerian Lexicon. Version 3.0. 1999 // <https://http://www.sumerian.org/sumerian.pdf>
- VEEWT – Räsänen M. Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen. Helsinki: Suomalais - Ugrilainen Seura, 1969, 533 s.

Dillər:

ad. – adıq dili
 akk. – akkad dili
 aq. – aqul dili
 amer. – amerind dili
 alb. – alban dili
 alm. – alman dili
 Alt. – Altay dili
 ass. – assur dili
 Azərb. – Azərbaycan dili
 bao. – baoan dili
 bar. – baraba tatarlarının dili
 bask. – bask dili
 başq. – başqırd dili
 bol. – bolqar dili
 bury. – buryat dili
 çağ. – çağatay dili
 çuv. – çuvaş dili
 çin. – çin dili
 daq. – daqur dili
 dial. – dialekt
 dolq. – dolqan dili
 drav. – dravid dilləri
 est. – eston dili
 etr. – etrusk dili
 ev. – evenk dili
 əfq. – əfqan dili
 ər. – ərəb dili
 fars. – fars dili
 fin. – fin dili
 fin.-uq. – fin-uqor dilləri

fran. – fransız dili
 gür. – gürcü dili
 hind. – hind dili
 hind.-Avr. – hind-Avropa dilləri
 xak. – xakas dili
 xal. – xalac dili
 xant. – xantı dili
 xet. – xett dili
 kann. – kannad dili
 kal. – kalmık dili
 kart. – kartvel dilləri
 krım. – krımçak dili
 K.tat. – Krım tatarlarının dili
 kor. – koreya dili
 kom. – komi dilləri
 kom.-perm. – komi-permyak dili
 kürd. – kürd dili
 qaq. – qaqaüz dili
 qar. – qaraim dili
 qar.-balk. – qaraçay-balkar dili
 qaz. – qazax dili
 qəd.alm. – qədim alman dili
 qəd.çin. – qədim çin dili
 qəd.fars. – qədim fars dili
 qəd.gür. – qədim gürcü dili
 qəd.isl. – qədim island dili
 qəd.kor. – qədim koreya dili
 qəd.kelt. – qədim kelt dili
 qəd.hind.-Avr. – qədim hind-Avropa dilləri
 qəd.hind. – qədim hind dili
 qəd.Mis. – qədim Misir dili

qəd.perm. – qədim perm dili
 qəd.slav. – qədim slavyan dili
 qəd.tunq. – qədim tunqus dili
 qəd.türk. – qədim türk dili
 qəd.uyğ. – qədim uyğur dili
 qəd.yap. – qədim yapon dili
 q.qalp. – qaraqalpaq dili
 qırğ. – qırğız dili
 qot. – qot dili
 qum. – qumuq dili
 or. – orok dili
 oset. – osetin dili
 oyr. – oyrat dili
 özb. – özbək dili
 indonez. – indoneziya dili
 ing. – ingilis dili
 inq. – inqış dili
 irl. – irland dili
 isv. – isveç dili
 mac. – macar dili
 manc. – mancur dili
 mans. – mansı dili
 mar. – mari dili
 mol. – moldav dili
 mon. – monqol dili
 mon.-xal. – monqol-xalxa dili
 monq. – monqor dili
 mord. – mordov dili
 noq. – noqay dili
 lat. – latın dili
 latış. – latış dili

lob. – lobnor dili
 lit. – litva dili
 rus. – rus dili
 rom. – roman dilləri
 protoalt. – protoaltay dili
 protokelt. – protokelt dili
 protogerm. – protogerman dilləri
 protoperm. – protoperm dilləri
 sax. – saxur dili
 saq. – saqay dili
 sam. – sami dilləri
 sam.-ham. – sami-hami dilləri
 sansk. – sanskrit dil
 sal. – salar dili
 serb. – serb dili
 Sib.tat. – Sibir tatarlarının dili
 sol. – solon dili
 soy. – soyot dili
 Sint.uyğ. – Sintszyan uyğurlarının dili
 s.uyğ. – sarı uyğur dili
 slav. – slavyan dilləri
 şor. – şor dili
 ş.yuq. – şıra yuqur dili
 şum. – şumer dili
 tac. – tacik dili
 tam. – tamil dili
 tat. – tatar dili
 tel. – teleut dili
 telu. – teluq dili
 tib. – tibet dili
 tof. – tofalar dili

tox. – toxar dili
 tunq.-manc. – tunqus-mancur dilləri
 tuv. – tuva dili
 türk. – müasir türk dili
 türk.dil. – türk dilləri
 türkm. – türkmən dili
 ub. – ubıx dili
 udm. – udmurt dili
 ur. – urum dili
 Ural. – Ural dilləri
 urar. – urartu dili
 uyg. – uyğur dili
 vax. – vaxanq dili
 yak. – yakut dili
 yap. – yapon dili
 yun. – yunan dili

Sinxroniya donmuş diaxroniyadır
 O.N.Trubaçev

GİRİŞ

Dilin tarixi, ilk növbədə, sözün tarixi ilə bağlıdır. Sözün kökü, mənşəyi, söz köklərində morfonoloji, semantik dəyişmələr mövzusu hər zaman dünya dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur.

Hind-Avropa dilçiliyində F.Bopp (301), Y.Qrimm (302), A.Şleyxer (305), A.Meye (214; 215), E.Benvenist (119; 120), Y.Kuriloviç (187), L.Q.Qertsenberq (140), rus dilçiliyində E.A.Makayev (194; 195; 196), O.N.Trubaçev (272; 273), V.A.Vinoqradov (132), V.N.Toporov (271), V.V.İvanov (159), N.D.Andreyev (99; 100), İ.M.Tronski (272), sami dilçiliyində S.S.Mayzel (193) kök sözlərin öyrənilməsi istiqamətindəki araşdırmalarında mühüm elmi nəticələr əldə etmişlər.

1878-ci ildə F.de Sössür tərəfindən pradiil fonoloji sistemində konsonant reflekslərinin öyrənilməsi ilə larinqal nəzəriyyənin əsası qoyuldu (176, 37). F.de Sössür tərəfindən yaradılan larinqal nəzəriyyə hind-Avropa dilçiliyində kök sözlərin öyrənilməsi sahəsində böyük bir dönüş yaratdı. Bu nəzəriyyə XX əsrin ortalarında hind-Avropa dillərinin kök morfemlərinin strukturu, ilkin söz yaradıcılığı məsələlərinə yeni baxışların yaranmasına səbəb oldu (119, 5). Hind-Avropa dilçiliyində söz kökü nəzəriyyəsinin baniləri Y.Kuriloviç və E.Benvenistdir. Y.Kuriloviç və E.Benvenist eyni

vaxtda bu nəticəyə gəlmişlər ki, ayrı-ayrı hind-Avropa dillərini müqayisə etdikdə məlum olur ki, hind-Avropa söz köklərinin ilkin formaları sadə və dəyişkən söz strukturlarından yaranıb (99, 4). Y.Kuriloviç - E.Benvenist nəzəriyyəsinə görə, qədim hind-Avropa söz kökləri üç səslı – *samit+sait+samit* quruluşunda olmuşdur (118, 21, 23).

Hind-Avropa dilçiliyində ilkin köklər təkhecalı (monosillabik) hesab edilir. Doğrudur, bu fikrin əksinə çıxış edən alimlər də var. Məsələn, H.Hirtə görə, ilkin köklər ikihecalı idi. E.Benvenist isə yazır ki, ikihecalı köklərdə artıq suffikləşmə (şəkilçiləşmə) getmişdir (119, 202). F.Boppun söz kökü nəzəriyyəsinə görə, hind-Avropa dillərində sözlər ilk dəfə təkhecalı köklərdən yaranmışdır (9, 25). İ.M.Tronskinin fikrincə, müqayisəli-tarixi metod sözün ancaq arxetipini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Daha dərin qatlara enmək üçün digər metoddan – sistemli rekonstruksiyadan istifadə etmək lazımdır ki, onun da örnəkləri qeyri-dil materiallarından seçilməlidir. Məsələn, tarixəqədərki etnoqrafiyadan bəhrələnmək olar (272, 5). Hind-Avropa dilçiliyi ilə türkologiyada kök morfemlər probleminin araşdırılmasında həm ümumi, həm də fərdi cəhətlər mövcuddur. Nəzəri məsələlərdə hind-Avropa dilçiləri daha çox elmi nəticələr əldə etmişlər. Hind-Avropa dilçiliyində ilkin söz kökləri ilə bağlı sistemli qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirilmişdir.

Altayşünaslıqda G.J.Ramstedt (239), V.L.Kotviç (185), N.A.Sıromyatnikov (260; 261), M.A.Xabiçev (278; 279), V.İ.Sintsıus (282; 282) və T.A.Bertaqayevin (121; 122; 123) araşdırmalarında kök morfemlər mövzusu mühüm yer tutur. V.L.Kotviç Altay dillərində kök morfemlərin *CV* (*samit+sait*) və *CVC* (*samit+sait+samit*) formalarını aparıcı,

əsas tip hesab etmişdir (185, 33). N.A.Sıromyatnikov qədim və müasir yapon dillərindəki köklərlə Altay, malay, hind-Avropa, fin-uqor, nivx, kxmer dillərindəki qohum söz köklərini müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, onlardakı səslənmə və məna yaxınlığı sözyaratmanın unikal bir metodu olan kök deformasiyasının mövcudluğunu üzə çıxarıır (261, 122). T.A.Bertaqayev qeyd edir ki, rekonstruksiya apararkən söz köklərində fonomorfoloji və semantik uyğunluqdan başqa, Altay dillərində reduksiya və spontan əvəzlənməni, kök strukturdan uzaqlaşmış variantları, fuziallaşmış ölü morfemləri də nəzərə almaq lazımdır (122, 90).

Türk dillərinin kök sözləri haqqında ilkin məlumatlar XI əsrdə M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində verilmişdir. M.Kaşğari qədim türk sözlərinin müxtəlif türk tayfaları arasında fərqli şəkildə və diferensial mənada işləndiyini göstərmişdir (DLTT, IV, 777). Türk dillərində kök morfemlərin öyrənilməsinin tarixi isə XIX əsrin sonlarında A.Vamberinin və V.V.Radlovun tədqiqatları ilə başlayır. 1878-ci ildə A.Vamberi türk dillərinə aid ilk etimoloji lüğət yazmışdır. O, həmin lüğətin ön söz hissəsində türk dillərində nitq hissələrinin mənşəyi məsələsinə də toxunmuşdur (EWTTS, VII-XXIV). V.V.Radlov 1906-cı ildə yazdığı “Türk dillərinin morfologiyasının təsviri haqqında bəzi mülahizələr” məqaləsində türk söz köklərinin ilkin strukturu ilə bağlı öz mülahizələrini bildirmişdir. O, həmin məqalədə qeyd edir ki, türk dillərində bəzi təkhecalı sözlər var ki, onlara ilkin kök kimi baxmaq olmaz (180, 11-12).

Türkologiyada B.M.Yunusəliyev (295), A.A.Zayonçovski (156), N.A.Baskakov (110; 113; 115), A.N.Kononov (178; 179), E.V.Sevortyan (246; 247; 248; 249; 250),

A.T.Kaydarov (168; 171; 172), K.M.Musayev (220; 221), A.M.Şerbak (288; 289; 290; 291), E.Z.Kajibəyov (164; 165; 166; 167), J.A.Mankeyeva (1990; 1991), A.A.Yuldaşev (294), İ.V.Kormuşin (180; 182), N.Z.Hacıyeva (135; 136; 137), L.S.Levitskaya (190), X.Q.Niqmatov (229), B.O.Oruzbayeva (231) və A.S.Kızlasov (303) kök sözlər problemi ilə bağlı sistemli araşdırmalar aparmışlar.

B.M.Yunusəliyevin "Qırğız leksikologiyası" (kök sözlərin inkişafı) əsəri türk dillərinin kök morfevlərinə həsr edilmiş ilk fundamental tədqiqat işlərindən biridir. B.M.Yunusəliyev qırğız dilinin materialları əsasında söz köklərinin fonetik, morfoloji inkişaf istiqamətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif kök morfevlərin leksik-semantik inkişafını öyrənərək onların omonimləşməsi məsələsinə xüsusi önəm vermiş, ölü söz köklərini üzə çıxarmışdır (295, 50-51).

A.T.Kaydarov "Qazax dilində təkhecalı kök və əsasların strukturu" adlı əsərində bu qənaətə gəlmişdir ki, qazax dilində kök morfevlərin bir qismi "ölü" köklər şəklində qalmış, digər bir qismi isə öz formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Onun fikrincə, qazax dilində kök morfevlərin 6 tipi mövcuddur: *V*, *CV*, *VC*, *VCC*, *CVV*, *CVCC*. Müəllifin hesablamalarına görə, qazax dilində kök sözlərin quruluş modeli ən çox *CVV* tipində özünü göstərir. A.T.Kaydarov bildirir ki, türk dillərində elə köklər var ki, həmin köklərin onlarla fonetik variantı mövcuddur. Ancaq elə köklər də var ki, yalnız bir fonetik formada işlənir (171, 70). J.A.Mankeyeva "Qazax dilində feil əsaslı ilkin köklərin rekonstruksiyası" adlı əsərində 1000-ə qədər feil kökünün arxetipini bərpa etmiş, 300-ə qədər "ölü" feil kökü müəyyənləşdirmişdir. J.A.Mankeyeva qazax dilinin kök mor-

femlərinin söz yaradıcılığı prosesindəki rolundan da bəhs edir. O qeyd edir ki, ölü köklər üçün variantivlik xarakterik həldir. Kökün müxtəlif fonetik variantlarının müqayisəsi asemantikləşmə prosesinin öyrənilməsinə kömək edir. J.A.Mankeyeva 35-ə yaxın kök modeli əsasında aşkar etmişdir ki, qazax dilində 1000-ə qədər ikihecalı leksem tarixi-etimoloji baxımdan düzəlmədir (209, 116).

M.X.Axtyamov çağdaş başqırd dilində 749 təkhecalı kökün işləndiyini qeyd edir. Onun apardığı statistika göstərir ki, başqırd dilində təkhecalı köklər aşağıdakı quruluşda və saydadır: *CVV* - 75%, *VC*-15, 6%, *CVCC* - 6, 3%, *CV* - 1, 6%, *VCC* - 1, 2%, *V* - 0, 3%. Bu statistika əsaslanan müəllif başqırd dilində *VC* və *CVV* heca tiplərinin dominantlıq təşkil etdiyini bildirir. Türkoloq ehtimal edir ki, türk dilləri üçün ilkin köklər *CVV* və *VC* quruluşundadır (105, 78-81). A.S.Kızlasov xakas dilində 618 təkhecalı kökün mövcudluğunu göstərir. Tədqiqatçı həmin köklər arasında *CVV* quruluşlu köklərin üstünlük təşkil etdiyini bildirir (303). A.A.Yuldaşev müasir başqırd dilində 200-ə qədər feil kökünün təkhecalı işləndiyini qeyd edir. O, həmin feil köklərinin əsas hissəsinin qapalı, yalnız cüzi hissəsinin açıq hecalı olduğunu bildirir. A.A.Yuldaşev başqırd dilində kök sözlərə aşağıdakı nümunələr verir: *CVV* formalı kök feillər: *hat*- "satmaq", *yıy*- "yığmaq", *bis*- "kəsmək", *bül*- "bölmək", *höy*- "sevmək", *töş*- "yıxılmaq". *CVCC* tipli feillər: *tart*- "çəkmək", *yırt*- "deşmək", *kayt*- "geri dönmək", *VCC* tipli feillər: *art*- "artmaq", *əyt*- "demək". Müəllif qeyd edir ki, *VC* tipi başqırd dilində azdır: *ör*- "hürmək, əsmək", *ot*- "udmaq", *im*- "əmmək", *or*- "vurmaq", *es*- "içmək". Türkoloqun fikrincə, başqırd dilindəki *kayt*-

“qayıtmaq”, *əyt-* “demək”, *yırt-* “yırtmaq”, *hın-* “sınmaq” tipli təkhecalı köklər tarixən düzəltmədir (294, 195).

Türkologiyada ilkin söz köklərinin strukturu, mənşəyi, fonologiyası mövzusu ən çox N.A.Baskakovun araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Bir sıra əsərlərində bu problemə toxunan N.A.Baskakovun söz kökü haqqındakı nəzəriyyəsi məhdud cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun söz kökü nəzəriyyəsi türk dilləri üçün ilkin söz strukturunun yalnız *CVC* (*samit+sait+samit*) formasından ibarət olması müddəasına əsaslanır. Bu fərziyyəyə görə o əksər türkoloqlar tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır.

Alim ilk dəfə “Noqay dili və dialektləri” əsərində *samit+sait+samit* quruluşlu kökləri daha qədim hesab edərək, onları nüvə-kök adlandırır. N.A.Baskakov qeyd edir ki, noqay dili üçün xarakterik olan təkhecalı köklərdir, onlar da bütün türk dilləri ilə müştərəklik təşkil edir (107, 42-51). N.A.Baskakov “Qaraqalpaq dili” əsərində də həmin ideyanı davam etdirir. O, qaraqalpaq dilinin kök sözlərini iki qrupa ayırır: 1) Birinci yaranan, yəni ilkin köklər, məsələn: *at*, *kol*, *al-*, *sal-*; 2) İkinci yaranan, yəni tarixən düzəltmə köklər: *ay+t-* “demək”, *kar+ın* “qarın”, *or+un* “yer”. N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində ilkin kök morfemlərə aşağıdakı söz formalarını aid edir: *C+V+C* (*samit+sait+samit*): *tas*, *kel-*; *V+C* (*sait+samit*): *at*, *al-*; *C+V* (*samit+sait*): *je-*, *de-*; *-V-* (*sait*): *e-* “olmaq”. Türkoloqun fikrincə, onların arasında birinci yaranan *C+V+C* heca tipidir, çünki bu heca tipi ən qədim kök strukturunu özündə ehtiva edir, digər üç heca tipi isə sonralar yaranmışdır. N.A.Baskakovun qənaətinə görə, çağdaş qaraqalpaq dilindəki *V+C* hecalı sözlər məhz *(C)+V+C* formalı köklərdən ilkin samitin

reduksiyası nəticəsində formalaşmışdır. Məsələn, qaraqalpaq dilində *bol-* “olmaq”, oğuz qrupu türk dillərində *ol-*. Alimin ehtimalına görə, bu tipli köklər anlautda *h*, *y*, *v* samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranmış, *C+V* tipli köklərdə isə axırncı samit düşmüşdür: *C+V+(C)*. Müəllif qeyd edir ki, *CV* kök forması həm qaraqalpaq, həm də digər türk dillərində çox az müşahidə edilir. Qaraqalpaq dilində bu formalı ancaq iki söz var: *ce-* (“ye-”), *de-*. N.A.Baskakovun fikrincə, həmin köklərin sonunda tarixən *y* samiti olmuşdur. O, irəli sürdüyü fikri əsaslandırmaq üçün qaraqalpaq dilindəki faktlardan istifadə etmiş, digər türk dillərində olan bəzi *CV* formalı köklərin məhz qaraqalpaq dilində *CVC* formasında qorunduğunu göstərmişdir. Türkoloqun iddiasına görə, *V* (*sait*) heca forması da tarixən *(C)+V+(C)* kök formasından ilkin və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində yaranmışdır (109, 100).

N.A.Baskakov sonrakı tədqiqat əsərlərində də həmin fərziyyəni davam etdirmişdir. O, “Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfolojiyası” (113, 141-187), “Türk dillərinin tarixi-tipoloji fonologiyası” (115, 20-61) əsərlərində bu problemin şərhinə geniş yer vermiş, *CVC* heca tipini ilkin türk söz kökü modeli kimi şərh etmişdir. Lakin N.A.Baskakovun həmin ideyası türkoloqların əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənməmişdir. O, əski türk abidələrində *CVC* quruluşlu heca strukturunun daha çox işlənməsinə görə həmin heca tipini ən qədim türk söz kökü modeli hesab edirdi. Yəni türkoloq bu məsələdə daha çox statistikaya əsaslanırdı. N.A.Baskakovun həmin ideyası türk dillərinin yazılı mənbələrində öz təsdiqini tapmır, çünki yazılı qaynaqlarda təkhecalı söz modelləri fərqli formalarda müşahidə edilir.

E.Z.Kajibəyovun tədqiqatları türk dillərindəki sinkretik köklərin etimoloji analizinə həsr edilmişdir. E.Z.Kajibəyov sinkretik köklərin kompleks təhlilini aparmış, bu tipli köklərin etimoloji şərhini vermişdir. Türkoloq yazır ki, türk dillərinin qrammatikasında ən vacib problemlərdən biri kökün strukturu məsələsidir. E.Z.Kajibəyov bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində söz kökünün çoxfunksionallığı hadisəsi pratürk dövrünün şəkilçiləşməyə qədər mərhələdəki söz yaradıcılığı refleksidir (165, 95, 243).

Türkologiyada söz kökləri ilə bağlı aparılan tədqiqatların məhdud cəhəti odur ki, bu araşdırmalar çox vaxt türk dilləri arealından kənara çıxmamışdır. Bəzi hallarda isə türk söz kökləri yalnız Altay dilləri arealında müqayisə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi etimoloji tədqiqatların müqayisəli-tarixi metodun prinsiplərinə uyğun aparılması idi, çünki müqayisəli-tarixi metod etimoloji şərhlərin geniş miqyasda aparılmasına imkan vermirdi. Halbuki müasir elmi yanaşmalar təsdiq edir ki, dünya dillərindəki söz köklərinin etimoloji təhlili müqayisəli-tarixi metodun sərhədini aşmalıdır.

Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğəti yazılmasa da, dilçiliyimizdə etimoloji araşdırmalar kifayət qədərdir. Q.Bağirov (14), H.Mirzəyev (55; 56), A.Axundov (10), Y.Məmmədov (51; 52), S.Əlizadə (22; 23; 24), A.Məmmədov (50), V.Aslanov (11; 12), T.Hacıyev (26; 27; 134), Q.Kazımov (38; 39; 40; 42), B.Xəlilov (32; 33; 36), B.B.Əhmədov (20), S.Cəfərov (17; 145), Ə.Tanrıverdi (72), F.Cəlilov (19), M.Yusifov (77; 78), Ə.Rəcəbli (61; 273), V.Zahidoğlu (79) və Ə.Tahirzadənin (263) tədqiqatlarında kök sözlərin etimoloji təhlili, ilkin söz yaradıcılığı məsələlərinə kifayət qədər geniş yer verilmişdir. Azərbaycan

can dilçiliyində etimoloji təhlillərdə, əsasən, daxili rekonstruksiya metodu tətbiq edilmişdir.

Q.Bağirovun araşdırmalarında təkhecalı və ikihecalı, mürəkkəb və tərkibi feil kökləri etimoloji təhlilə cəlb edilmişdir (14, 22-156). Q.Bağirov bu nəticəyə gəlir ki, feillərin leksik inkişafında əsas özlül təkhecalı feil kökləridir. Tədqiqatçı təkhecalı feilləri yazılı abidələrdəki və müasir dildəki faktlar əsasında beş qrupa ayırır: *sait+samit*, *samit+sait+samit*, *samit+sait+samit+samit*, *sait+samit+samit*, *samit+sait* (14, 28). Ancaq nədənsə, Q.Bağirov tək *sait* (V) quruluşlu kökləri nəzərdən qaçırmışdır. Y.Məmmədovun tədqiqatlarında Azərbaycan dilində işlənən asemantik köklərin inkişafı, yaranma səbəbləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Y.Məmmədov asemantikləşmənin daha çox feil köklərində baş verdiyini təsbit etmişdir (51, 60). O yazır ki, qədim ikihecalı sözlərin sıxılma nəticəsində təkhecalıya keçməsi faktını inkar etmək olmaz. Lakin bunlar, əvvəla, təkhecalılığın ikihecalıya keçməsinə nisbətən sonra meydana gəlmişdir və şivələrdə özünü göstərir. İkincisi, əsasən, danışq dilində və şivələrdə müşahidə olunur (52, 9). T.Hacıyev Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünü şərh edərkən söz köklərinin morfoloji inkişafından bəhs etmiş, bəzi sözlərin etimoloji təhlilini vermiş, Azərbaycan dili ilə şumer dilindəki leksik və fonetik uyğunluqları müqayisə etmişdir (26, 16-28; 27, 25-34).

Vaxtilə A.Axundovun rəhbərliyi altında "Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti"nin yaradılması istiqamətində ciddi işlər aparılmışdır. Akademik "Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar" adlı məqaləsində bir

sıra sözlərin etimoloji izahını vermiş, etimoloji lüğətin tərtibi prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir (10, 424-480).

Azərbaycan dilçiliyində söz köklərinin rekonstruksiyası məsələləri ən çox V.Aslanovun tədqiqatlarında şərh olunmuşdur. Alim Azərbaycan dilinin bir sıra söz köklərinin praformalarını bərpa etmişdir. V.Aslanov bu istiqamətdə aşağıdakı prinsipləri müəyyənləşdirmişdir: 1) Əgər bu və ya digər sözün omonim və ya sinonimi varsa, həmin sözün analogiyalar əsasında arxetipini bərpa etmək mümkündür; 2) Kök sözə semantik cəhətdən qohum sözlər cərgəsi varsa, analogiya ilə onun arxetipi bərpa edilə bilər; 3) Müasir Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, eyni son morfemlərə malikdir, onlar sonradan yaranmadır. Elələri də var ki, affiksdən ayrılarda asemantik səs birləşmələri formasında qalır. Əgər belə əsaslar bölünməz sözlədirsə, onları kök morfemlər saymaq olar; 4) Prototürk söz kökü, əsasən, təkhecalı olmuşdur. Qədim dildə, yazılı abidələrdə şəkilçi morfemlərdə *o, ö, e* saitlərinin mövcudluğu istisna edilir. Hər hansı ikihecalı və çoxhecalı morfemlərdə bu saitlər birinci hecada deyilsə, deməli, onlar şəkilçi morfemlərdir, yəni həmin hissə sonradan yaranmışdır. Məsələn: *alov, buxov, ögey* və s. (12, II, 68-74).

Azərbaycan dilində kök sözlər problemi ilə ardıcıl məşğul olan alimlərdən biri də A.Məmmədovdur. O, türk dillərində ilkin sözlərin bərpasının nəzəri məsələlərindən danışarkən, şumer-türk leksik paralelliklərindən bəhrələnməyin xüsusi əhəmiyyət daşdığını qeyd etmişdir (50, 5-21). Halbuki həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada şumer-türk bağlılığına hələ də skeptik yanaşmalar var. A.Məmmədov söz köklərində morfonoloji dəyişmələrdən

bəhs edərkən, türk söz köklərini ölü şumer, akkad, elam dillərinin materialları əsasında izah edirdi (207, 107). O, türk dillərinin ilkin dövründə polisintetik formaların mövcudluğunu, musiqili vurğunun aparıcı funksiya daşdığını, söz köklərinin monotonluğunu, onların, sadəcə, vurğu ilə fərqləndiyini göstərirdi (207, 105).

F.Cəlilovun tədqiqatları söz köklərinin morfonoloji aspektdə öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində morfonologiya istiqamətində ilk fundamental tədqiqat olan "Azərbaycan dilinin morfonologiyası" əsərində F.Cəlilov söz köklərində səs keçidlərinin mahiyyətini açmışdır. Alim söz yuvası metodundan uğurla istifadə edərək, bir çox ilkin söz yuvalarından törəyən etimoloji cəhətdən düzəltmə sözlərin kompleks izahını vermişdir (19). B.B.Əhmədov dialekt faktları əsasında söz köklərində fonosemantik parçalanma proseslərini təhlil etmişdir. Alim bu nəticəyə gəlir ki, şivələrimizdə qədim ana türk dilinin söz kökləri, onların törəmələri tarixi söz yaradıcılığı yönündən tədqiq ediləndə bir çox məsələlər açılır. Birhecalı söz köklərinin bir-birinə keçidləri, bir, iki və üçqat şəkilçili sözlərin sadə sözə çevrilməsi prosesi ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə əsas verir (20, 167).

M.Yusifov kök sözlərin fonomorfologiyasını araşdırmışdır. Türkoloq üfqi və şaquli səs keçidlərinə görə türk sözlərinin fonoloji qanunauyğunluqlarını təsbit etmişdir. Müəllif yazır ki, məntiqə görə, mənalı dil yaranmasının ilkin mərhələsində mövcud olan kök morfemlərdə ən ümumi anlayışların ifadə edilməsi mümkündür. İlkin köklərdən yeni allomorfların yaranması prosesi isə, əslində, həmin köklərin daxili elementləri olan fonetik vahidlərin yeni reflekslərinin

yanmasını şərtləndirir. Beləliklə, bu prosesdə təkamül kök və törəmə, ilkin kök elementi və variant istiqamətində davam edir (77, 18). M.Yusifovun fikrincə, türk dilləri materialları əsasında belə bir maraqlı məsələ diqqəti cəlb edir ki, sonu arxadamaq və dodaq samitləri ilə ifadə olunan köklərdə yaxın məna əlaqəsi daha qabarıq şəkildə meydana çıxır və sözün etimoloji mənası aydın olur (77, 110).

Azərbaycan dilində söz köklərinin ilkin strukturu mövzusu Q.Kazımovun araşdırmalarında da öz əksini geniş şəkildə tapmışdır (38; 39; 40; 42). Q.Kazımovun tədqiqatlarında yenilik ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan dilinin söz köklərini nostratik aspektdən analiz edir. Q.Kazımov qeyd edir ki, tipoloji cəhətdən eyni və yaxın olan bütün dillər bir protodilin budaqlarıdır. Odur ki, tipoloji cəhətdən eyni quruluşlu dilləri müqayisəli-tarixi metod əsasında öyrəndikdən sonra müqayisəni protodillər arasında apararaq ulu dilə yaxınlaşmaq olar. Alim ilkin söz modeli kimi *CV* (*samit+sait*) tipinə üstünlük verir (40, 26). Əlbəttə, ulu dilin kök sözləri müasir dünyanın müxtəlif dillərində fərqli səviyyədə qorunmuşdur. Bu kök sözləri aşkar etmək üçün, ilk növbədə, müxtəlif sistemli dillərin kök leksik layını müqayisəyə cəlb etmək lazımdır. Həmin kök leksik qat da ən qədim yazılı qaynaqlarda, folklor nümunələrində, mifoloji mənbələrdə mühafizə olunmuşdur.

B.Xəlilovun bu sahədə araşdırmaları Azərbaycan dilində təkhecalı və ikihecalı feillərin fonosemantik inkişafına həsr edilmişdir. Alimin Azərbaycan dilində işlənən feil köklərini qohum olmayan digər dillərin materialları əsasında tədqiq etməsi olduqca müsbət tendensiyadır. B.Xəlilov belə nəticəyə gəlmişdir ki, türk dillərinin amorf quruluşu

dövrü üçün monosillabiklik, sinkretiklik, nisbətən sonralar omonimlik əsas qrammatik əlamətlər olmuşdur. Alim müəyyən etmişdir ki, feillər tarixən *sait*, *samit+sait*, *sait+samit* quruluşlu köklərdən təşəkkül tapmışdır (33, 7).

Ənənəvi olaraq dilçilikdə *fonosemantika* termini səsin yaratdığı assosiasiya ilə onun bildirdiyi semantika arasında bağlılığı ifadə edir. Ancaq Azərbaycan dilçiliyində B.B.Əhmədov (20), B.Xəlilov (33) və E.İnancın (37) tədqiqatlarında *fonosemantika* termini söz köklərindəki fonoloji və semantik diferensiallaşmanı, ilkin söz yaradıcılığını ifadə edir. Bizim araşdırmamızda da bu termin söz köklərinin morfoloji inkişafı mənasında işlədilmişdir.

B.A.Əhmədov tərəfindən 1999-cu ildə "Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti" tərtib olunsa da, bu lüğət səthi xarakterlidir. Həmin lüğətdə verilən etimoloji təhlillər bəsitdir, bir çox izahlar elmi həqiqəti əks etdirmir. Həcmə kiçik olan bu lüğətdə türk mənşəli deyil, alınma sözlər daha çox yer almışdır. Lüğətdə verilən etimoloji izahlarda səs keçidləri faktları nəzərə alınmamış, türk dillərinin zəngin faktlarından məhdud şəkildə istifadə edilmiş, etimoloji şərhlərin əksəriyyəti yanlış mülahizələr üzərində qurulmuşdur (ADQEL, 3-366). Ancaq ilk təşəbbüslərdən biri kimi B.A.Əhmədovun bu cəhdi təqdir edilməlidir.

I FƏSİL

TÜRKOLOGİYADA REKONSTRUKSIYA
MƏSƏLƏLƏRİ

İndiyə qədər türk dillərinin kök morfemləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, bir çox məsələlər hələ də tam elmi həllini tapmamışdır. İlk söz köklərinin fonetik strukturu məsələsi türkologiyanın əsas problemlərindən biridir. Qədim kök sözlərdə karlaşmanın və ya cingiltiləşmənin birinciliyi mübahisəlidir. Açıq yoxsa qapalı hecaların ilkinliyi məsələsi ziddiyyətli fikirlərlə izah olunur. Türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxunun mənşəyi müəyyənləşdirilməmişdir. Bu baxımdan, türk dillərindəki kök morfemlər haqqında “yeni söz” deməyə ehtiyac var.

Bəzi hallarda kök və əsas terminləri qarışdırılır və ya eyniləşdirilir. Kök termininin dilçilikdə işlədilməsinin tarixi çox qədimdir. Hələ qədim hind dilçiliyində sözün tərkibində kök fərqləndirilirdi. XI əsrdə yəhudi dilçisi İ.Qanbax, XVI əsrdə fransız dilçisi A.Etyen söz kökünün fərqləndirmə prinsipini irəli sürmüşlər (2,143).

Dilçilikdə kök və əsas məsələsinə münasibət, kök anlayışına baxış müxtəlifdir. Məsələn, A.A.Beletski yazır ki, kök sırf fonetik anlayışdır (118, 23). G.J.Ramstedt göstərir ki, Altay dillərində əsas və kök arasındakı əlaqə hind-Avropa dillərində olduğu kimidir (239, 43). Halbuki əsas və kök terminləri türkologiyada gah fərqləndirilmiş, gah da onların arasında heç bir fərq qoyulmamışdır.

Bu ziddiyyətli münasibət isə sözün strukturu haqqında olan fikirlərdə qeyri-müəyyənlik yaratmışdır. Türkologi-

yada A.T.Kaydarov, A.M.Şerbak, A.N.Kononov, K.M.Musayev, N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev və B.M.Yunusəliyevin araşdırmalarında kök və əsas mövzusunda bəhs edilmişdir. A.T.Kaydarov yazır ki, türk dillərinə məxsus olan kök – həmişə fono-morfo-semantik dəyişikliyə uğrayaraq aqlütinativ istiqamətdə inkişaf keçmiş qədim və tarixi dil vahididir. Söz əgər tək hecadan ibarətdirsə, ilk köklərə də uyğun gələ bilər. Qalan hallarda isə türk söz kökü dilin düzəltmə, törəmə vahidi kimi statik vəziyyəti, söz isə dinamikliyi əks etdirir (171, 34).

B.M.Yunusəliyev qeyd edir ki, kök anlayışına dəyişilməz bir anlayış kimi baxmaq düzgün deyil, o dəyişilir və inkişaf edir (295, 96). Deməli, B.M.Yunusəliyev kök məfhumuna diaxronik aspektdən yanaşmışdır. N.K.Dmitriyev kök və əsas terminlərini paralel şəkildə verir və onları fərqləndirməyərək, başqırd dilində olan sözləri iki hissəyə ayırır: əsas (kök) və affiks (149, 43). K.M.Musayev göstərir ki, türkologiyadakı kök anlayışı hind-Avropa dilçiliyindəki kök terminindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Yəni kök anlayışının hind-Avropa dilçiliyindəki ifadəsi türkologiyada qəbul edilmir (221, 84). Türk dillərində 2 tip kök var: 1) müasir türk dillərində və qədim yazılı abidələrdə real mövcud olan və hər hansı bir mənası olan kök; 2) etimoloji cəhətdən rekonstruksiya edilən kök.

A.M.Şerbak türk dillərində olan sözlərin strukturunun öyrənilməsində “əsas” və “kök”, “suffiks” və “şəkilçi” anlayışlarının düzgün fərqləndirilməsini mühüm məsələlərdən biri hesab edir. Türkoloq yazır ki, türk dillərinin sözləri iki struktur elementə ayrılır: köklə uyğun gələn, üst-üstə düşən əsas və affiks və ya affikslər (288, 268). Azərbaycan və

türk dilçiliyində *əsas* termini ilə paralel *gövdə* terminindən də istifadə edilir. Dilçiliyimizdə kökə verilən ənənəvi tərifdə türk dillərinin müasir iltisqaqiliyi nəzərə alınmışdır. Yəni sözün dəyişməyən hissəsinin kök adlandırılması iltisqaqı quruluşun hazırkı xarakterindən irəli gəlir. E.Z.Kajibəyov təsdiq edir ki, türk dillərində sözün kökü digər strukturlu dillərdə olan söz köklərindən tamamilə fərqlənir. Bu fərq ondadır ki, türk dillərində kök cümlədə və ya söz birləşməsi tərkibində müstəqil leksik məna ifadə edir, qrammatik formaya malik olur, leksemə münasibətdə müəyyən leksik-qrammatik kateqoriya kimi çıxış edir. E.Z.Kajibəyov tədqiqatlarında “sözün kökü və ya “bölünməz əsas” terminlərindən istifadə edir və onları paralel işlədir (165, 5). A.Axundov qeyd edir ki, bəzi tədris kitablarında kökə verilən tərif, əslində, aqlütinativ dillərin təbiətinə uyğun deyil, çünki sözün dəyişilməyən hissəsinin kök adlandırılması flektiv dillərə uyğundur. Müəllif göstərir ki, başqa dil tipi üçün doğru olan həmin tərif aqlütinativ dillərə korənə tətbiq edilmişdir (9, 184).

N.A.Baskakov türk dillərində işlənən sözlərin morfoloji strukturundan danışarkən göstərir ki, türk dillərində sözün kökü ilkin, qədim forma kimi də, düzəltmə söz kimi də mövcud ola bilər. Kökdən və şəkilçidən ibarət olan ilkin əsas leksik-qrammatik sözyaratma vasitəsi kimi konkret leksik mənanı müəyyən edir, həmçinin dinamik və ya statik kateqoriya kimi ad və ya feil vəzifəsində olur. Beləliklə, sözün ilkin əsası sözün kökü ilə uyğun gəlir (110, 81). N.A.Baskakov “Noqay dili və onun dialektləri” əsərində kök və əsas terminlərini paralel işlədir. O qeyd edir ki, tarixi baxımdan, affikslər bütöv bir kök-əsasdan (hansı ki,

vaxtilə müəyyən semantika daşımışdır) fonetik transformasiya nəticəsində yaranmışdır. Tədqiqatçı nüvə-kök və kök-əsas terminləri işlədir və onları fərqləndirir (107, 42-51). Deməli, N.A.Baskakov əsas deyərək, tarixi-etimoloji cəhətdən düzəltmə sözləri nəzərdə tutmuşdur. L.A.Pokrovskaya diaxronik baxımdan tərkib hissələrinə ayrılı bilən çoxhecalı sözləri əsas adlandırır (234, 43). Nəzərə alaq ki, flektiv dillərdə əsas termini məhz ona görə işlədir ki, həmin dillərdə kök adlanan hissə ilə əsas adlanan hissələr arasında kəskin fərqlər mövcuddur. O zaman türk dilləri üçün həmin formulun (kök+əsas+şəkilçi) tətbiqi yolverilməzdir.

Y.Seyidov yazır ki, sözün əsası sözün kökü üzərində formalaşır. Sözün əsası sözün mənalı hissəsi hesab olunur. Kökdən fərqli olaraq, sözün əsası həmişə dəyişməyə meyllidir. Türk dillərində köklə əsas birləşmiş şəkildə özünü göstərir. Madam ki, belədir, onda bu terminlərdən birinə ehtiyac qalmır (67, 42). Müəllif müasir türk dillərində kök və əsas fərqiindən də bəhs edərək, tarixən düzəltmə sözlərin kök və əsasdan ibarət olması fikrini qəbul edir. Yəni belə nəticə alınır ki, Y.Seyidov türk dilçiliyində əsas anlayışını diaxronik baxımından qəbul edir, müasir dil baxımından isə qəbul etmir. Dilçilik ədəbiyyatlarında işlənən “düzəltmə əsas” məsələsinə də münasibət bildirən müəllif qeyd edir ki, sözün əsası sözün kökü əsasında formalaşdığından, bu əsasın ilkinidir və bu halda ona düzəltmə demək həqiqətə uyğun deyil. Bundan sonra sözün əsasının yox, sözün özünün fəaliyyəti başlanır. Əsasdan yeni söz yox, sözdən yeni söz və sözlər düzəlir. Bu baxımdan, düzəltmə əsasdan yox, düzəltmə sözdən bəhs etmək olar (67, 36). B.Xəlilov əsas deyərək ilkin kökləri nəzərdə tutur (33, 4).

Hind-Avropa dillərində sözün kök adlandırılan komponenti morfoloji cəhətdən tamlıq təşkil edir, lakin müstəqil semantikaya malik olmur. Həmin dillərdə əsas adlanan hissə isə tez-tez morfoloji dəyişikliklərə məruz qalır, hər hansı bir mənə bildirir. Əgər türk dillərində köklə sözün paralelliyi mövcuddursa, hind-Avropa dillərində bunu görmək mümkün deyil.

Azərbaycan dilçiliyində bəzən *əsas* yerinə işlədilən *gövdə* termini (19, 154; 33, 16-17) daha münasib termdir. Əsas termini türkologiyaya hind-Avropa dilçiliyindən gətirilmişdir. Fikrimizcə, bu terminin türkologiyada işlədilməsi “uğurlu” alınmamış, müəyyən fikir ziddiyyətlərinə səbəb olmuşdur. Türk dillərində sözün kökü mənə kəsb edir, müstəqil işləyə bilər, söz yaradıcılığı prosesində baza rolunu oynayır. Biz “əsas” termininin türk dilçiliyində sinxronik baxımdan işlənilməsinə məqbul hesab etmirik. Hind-Avropa dillərində sözün kökü əksər halda heç bir mənə kəsb etmir, yalnız əsas halında onun leksik mənası anlaşılır. Buna görə də həmin dillərdə kök, əsas və şəkilçi sözün morfoloji strukturunun komponentləri kimi çıxış edir. Türk dillərində isə sözün morfoloji strukturu belə deyil. Məhz bu baxımdan, müasir türk dillərində sözlərin kök və əsas kimi tərkib hissələrinə ayrılması düzgün deyil. Türk dillərində kök və şəkilçi terminlərinin işlədilməsi bəs edir ki, sözün morfoloji strukturu izah olunsun. Bizim qənaətimizcə, əsas termininin ancaq etimoloji araşdırmalarda işlədilməsi münasibdir, yəni biz bu termindən tam imtina edilməsinin tərəfdarı deyilik. Ancaq həmin terminin məqamında işlədilməsinin tərəfdarıyıq. Etimoloji əsas deyərək türk söz

kökünün morfoloji inkişafını tarixi baxımdan əks etdirən termin nəzərdə tutulmalıdır.

Protodilin söz kökləri üçün universal səciyyə daşıyan çoxvariantlılıq, omonimlik, amorfliq, sinkretiklik ilkin türk söz kökləri üçün də səciyyəvidir. Qədim türk söz köklərinin formalaşma və inkişaf mərhələləri polisintetik formaların parçalanması, şəkilçiləşməyə doğru meyillənmə prosesləri ilə sıx bağlıdır. Tarixən türk dillərində təkhecalı köklərin əksəriyyəti kök+şəkilçi fuziallaşmasına məruz qalmışdır.

Dünya dilçiliyində praformaların ilkin strukturu məsələsi həmişə fərqli mövqələrdən şərh edilmişdir. Dil faktları yazılı qaynaqlara əsaslandığına görə dilçilərin fikirləri bəzən maddi sübut olmadığından ancaq fərziyyə səviyyəsində qalır, çünki problem daha qədim – yazıyaqədərki dövrlə bağlıdır. Türk dillərinin ilk yazılı mənbələri Orxon-Yenisey abidələri olduğundan türkoloqların bu sahədəki tədqiqatları 1500 illik tarixi əhatə edir.

Hər bir dildə ən qədim morfemlər isim, feil və əvəzlik kökləridir. Dünya dilçiliyində ilkin söz qatının hansı nitq hissələrindən ibarət olması məsələsi hələ də mübahisəlidir. Dilçilər arasında isimlərin və yaxud da feillərin ilkinliyi haqqında fərqli fikirlər var. F.Boppun fikrincə, hind-Avropa dillərində ilk yaranan təkhecalı köklər iki yerə bölünür: 1) feil kökləri; 2) əvəzlik kökləri. Birincilərdən feillər və adlar (yəni isimlər və sifətlər); ikincilərdən isə əvəzlilər və bütün ilkin önlüklər, bağlayıcılar və ədatlar yaranmışdır (9, 25). V.Pizani qeyd edir ki, dildəki kök sözlər ad və feillərə bölünür (236, 112). M.Miller ilkin sözlərin feillər olduğunu ehtimal edir. O, hind-Avropa dillərinin faktlarına əsaslanaraq həmin fikri irəli sürür.

E.Benvenist və H.Hirtə görə, qədim hind-Avropa dillərində bütün feillər isim köklərindən yaranmışdır (195, 160; 119, 202). A.Fisk dilin ad yarada bilmədiyini vaxtda feil köklərinin mövcud olduğunu qeyd edir. A.Meye də ilkin köklərin hərəkət bildirdiyini iddia edir (ЭТЯ, I, 32). N.Y.Marr isə yazır ki, qədimdə feillər müstəqil nitq hissəsi olmamışdır. Onlar yalnız frazada, ifadədə ad bildirən sözün feil kimi işlənməsi nəticəsində yaranmışdır, bir sözlə, bütün feillər isim köklərindən təşəkkül tapmışdır (211, 21-22). Q.Şuxardt, A.Trombetti, Q.Royne, K.Herman və bir çox digər dilçilərin fikrincə, adlarla müqayisədə, feillər daha qədim söz qruplarıdır (175, 131).

Türkologiyada da bu problem haqqında ziddiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. A.M.Şerbak göstərir ki, türk dillərində bütün kök morfemlər kiçik istisna ilə ad və feillərdən ibarətdir (288, 269). Y.V.Şeka yazır ki, türk dillərinin təkamülü mərhələlərində nidalar ilk köklərdir, əvəzliliklər onlardan törəmiş gövdələr kimi təşəkkül tapmışdır. Həmin mərhələ Ural-Altay dövrü idi (90, 127). Əlbəttə, bu məsələ ilə əlaqədar subyektiv mülahizələr çoxdur. B.M.Yunusəliyev ən qədim kök morfemlər sırasına isim və feillərlə yanaşı, təqlidi sözləri də aid edir (295, 6-9). A.A.Zayonçkovskinin fikrincə, qədim türk sözləri, əsasən, təkhecalı feillərdir (156, 29). Türkologiyada nitq hissələrinin mənşəyi haqqında məsələdə sinkretizmlik nəzəriyyəsinin tərəfdarları da var (182, 23). Sinkretizmlik nəzəriyyəsinə görə, qədim türk dillərində ad və feillər eyni zamanda yaranaraq, korrelyativ köklər kimi mövcud olmuşdur. F.Cəlilovun fikrincə, türk dillərində ilkin sinkretik kökləri isim, sonra feil, yaxud əvvəlcə feil, sonra isim olmuşdur

şəklində izah etmək bu problemin həllinə aydınlıq gətirmir. Problemin həlli amorf quruluşdan iltisacı quruluşa keçidlə bağlı məsələlərin şərhini ilə bağlıdır (19, 87). N.Hacıeminoğlu yazır ki, türk dilinin başlanğıc dövrlərində təkhecalı söz kökləri iki qismə ayrılmışdır: isimlər və feillər (87, 9). B.Atalay isə isimlərin ilkinliyi qənaətinə gəlir. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, insanlar öz ətrafındakı məfhumları əvvəl adlandırmaya başlamışlar. Feillərin semantikasında iş, zaman, şəxs kimi üç anlayışın eyni anda nəzərə alınması, dərk olunması gərəkdir. Bundan başqa, feillərdə mənaca təcrid edilmə var. Bu cür abstraktlaşma isə hər halda dil inkişaf etdikdən və düşünmə qabiliyyəti yüksəldikdən sonra meydana gəlmişdir (81, 110). Q.Bağırov bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənən feillərin kəmiyyətə təhlili göstərir ki, onların köklərinin isim və başqa nitq hissələrinə nisbətən sayca məhdudluğuna baxmayaraq, insan cəmiyyəti hələ hərəkət məfhumlarını ifadə etmək tələbini ödəmək üçün əvvəlcə feil köklərindən istifadə etmişdir (14, 25).

Bəzi tədqiqatçılar feillərdə təkhecalılığın daha çox mühafizə olunduğuna əsaslanaraq, feilləri qədim hesab edirlər. Lakin bu fakt əsas sayıla bilməz, çünki türkologiyada dəfələrlə sübut edilmişdir ki, monosillabik feillərin bir qismi etimoloji cəhətdən düzəltmədir. B.Xəlilov isə isim və feillərlə yanaşı, özü də qeyd etdiyi kimi, mübahisəli olsa da, əvəzlilikləri də kök morfemlərə aid edir (33, 10). Biz də əvəzlilik köklərini ən qədim söz qruplarından biri hesab edirik, çünki dildə ilkin sözlərin yaranışında konkret anlayışların ifadəsi birincidir, sonra isə mücərrəd anlayışların adlandırılması baş vermişdir. Əvəzlilik kökləri də (xüsusilə

şəxs və işarə əvəzlilikləri) dildə konkretlik ifadə edən söz qruplarındandır. Problemin şərhı yazıyaqədərki dövrlə bağlı olduğuna görə isimlərin və ya feillərin və yaxud da əvəzliliklərin daha qədimliyini müəyyənləşdirmək çətin və mübahisəlidir. Yəni bu məsələnin şərhində ancaq ehtimallar irəli sürmək olar. Buna görə də biz hər üç söz qrupunu kök morfemlərə aid edirik.

M.Yusifov etiraf edir ki, qohum dillərdə fonetik cəhətdən fərqlənən eyniköklü sözlərdə hansı variantın başlanğıc və ya əsas olduğunu söyləmək çətinidir (76, 5). Altayşünashıqda və türkoloji dilçilikdə kök morfemlərin fonetik strukturu haqqında da təzadı fikirlər var. G.J.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, V.L.Kotviç, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov və B.Atalay qədim türk söz köklərinin bir və ya ikihecalı olması haqqında fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. B.Atalay təkhecalılığını ilkin hesab edir (81, 6).

Altayşünasların və türkoloqların bəziləri ilkin kök morfemlərin bir hecadan ibarət olması fikrini qəbul etmiş, digərləri isə onların ikihecalı olduğunu qeyd edərək, inkişaf nəticəsində həmin kök morfemlərin təkhecalı sözə çevrilməsi müddəasını müdafiə etmişlər. Məsələn, V.L.Kotviç ən qədim Altay sözlərinin təkhecalı olduğunu göstərir (185, 36). G.J.Ramstedt isə monqol dillərinin faktlarına əsaslanaraq ikihecalı kökləri ilkin hesab etmişdir (239, 25-27).

Türkologiyada monosillabizmə üstünlük verilir. Ancaq N.K.Dmitriyev türk dillərində ən qədim kök formaların çoxhecalı olması qənaətinə gəlmişdir (148, 157). Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, türk dillərində təkhecalı olan eyni sözlər monqol dillərində ikihecalı şəkildədir: türk.dil. *ud-*, mon. *utu-* “udmaq” (MTS, II, 1370), türk.dil. *sor-*, mon.

sura- “soruşmaq” (MTS, II, 1144) və s. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dillərində təkhecalı kök morfemlər monqol dillərində olduğu kimi, tunqus-mancur dillərində də ikihecalıdır: türk.dil. *ov*, mon. *av*, sol. *ava*, manc. *aba* “şikar” (CCTMЯ, I, 7), türk.dil. *ot*, mon. *ota*, tunq.-manc. *okta* “ot” (CCTMЯ, II, 46), türk.dil. *taş* // *daş*, bao. *taşe* “daş” (268, 148). Bu paralel faktlar bir daha göstərir ki, türk dilləri monqol və tunqus-mancur dillərindən daha əvvəl təşəkkül tapmışdır. Yəni nostratik dillərdən olan Altay dilləri içərisində türk dillərinin formalaşması daha erkən başa çatmışdır, çünki təkhecalı sözlər çoxhecalı sözlərdən daha öncə yaranmışdır. Türk dillərinin kök sözlərində diqqəti cəlb edən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də bəzi türk dillərində təkhecalı olan köklərin digərlərində ikihecalı olmasıdır. Məsələn, Azərb. *qaz*, s.uğ. *kaza* (201, 49), Azərb. *ol-*, Alt.dial. *ulu-* (111, 161), əksər türk dillərində *at*, xotan dilində *atā*, əksər türk dillərində *bud*, xotan dilində *butū*. A.M.Şerbak xotan dilindəki bu hadisəni monqol və ya çin dilinin təsiri ilə izah edir. O, türk dillərində 50-dən çox bu tipli, yəni ikili xüsusiyyətə malik kökün mövcudluğunu qeyd edir (289, 38, 40).

E.V.Sevortyan ikihecalı və açıq hecalı monqol sözlərinin türk dillərindəki bənzər təkhecalı söz kökləri ilə müqayisədə daha qədim olması haqqında iddiaların öz təsdiqini tapmadığını bildirir (248, 86). Ancaq A.Dıbo, O.Mudrak və S.Starostin tərəfindən tərtib edilmiş “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə çoxhecalı rekonstruksiya geniş yer tutmaqdadır (EDAL, 274-1556). A.Bomhardın nostratik araşdırmaları isə təkhecalılığa əsaslanır (296, 21).

Türk dillərinin materialları əsasında ikihecalı sözlərin çoxunu diaxronik baxımdan birhecalı şəkildə rekonstruksiya etmək imkanları genişdir. Bunun üçün, əlbəttə, dərin etimoloji tədqiqatlar, zəngin tipoloji müqayisələr tələb olunur. Bu araşdırmalarda ən qədim yazılı qaynaqlardan dialekt faktlarına qədər geniş arealda təhlillər aparmaq lazımdır.

Qədim türk yazılı abidələrində ad və feillərin əksəriyyəti təkhecalıdır: *aç* “ac”, *aç-* “açmaq”, *ağ* “ağıl”, *ar-* “aldatmaq”, *ar-* “yorulmaq”, *at* “ad”, *əb* “ev”, *əb-* // *äv-* “tələsmək”, *äl-* “yaxınlaşmaq”, *äs-* “əsmək”, *baş* “baş”, *bäg* “bəy”, *bär-* “vermək”, *bod* “bədən”, *çab* // *çav* “şöhrət”, *çap-* “çapmaq”, *il* “xalq”, *is* “yoldaş”, *ir-* “olmaq”, *it-* “etmək”, *it-* “itələmək”, *köm-* “qazmaq”, *kis-* “kəsmək”, *kün* “xalq”, *kör-* “görmək”, *kü* “şöhrət”, *küp* “qab”, *min* “mən”, *mun* “kədər”, *oq* “ox”, *ot* “atəş”, *öt-* “yandırmaq”, *öt-* “oxumaq”, *puş* “əsəbləşmək, həyəcanlanmaq”, *qap-* “tutmaq”, *qon-* “gecələmək”, *quv-* “izləmək”, *säk-* “cəld tullanmaq”, *suv* “su”, *soq-* “zərbə vurmaq”, *tal-* “yorulmaq”, *tar* “dar”, *töz-* “qaçmaq”, *tuy* “bayraq”, *tur-* “durmaq, yaşamaq”, *ün* “səs” (ПДП, 354-441) və s.

Hind-Avropa dilçiliyində daha çox dəstəklənən monosillabizm ideyası türkologiyada da müdafiə edilir. İlkən sözlərinin monosillabik quruluşda olması ideyası, əlbəttə, daha inandırıcıdır, çünki inkişaf hər zaman sadədən mürəkkəbə doğru getmişdir. Təbii ki, çoxhecalılıq dilin tarixi inkişafının sonrakı mərhələsinə aiddir.

Tədqiqatlar göstərir ki, təkhecalı sözlərin ilkən elementləri kimi lüğət tərkibinin zənginləşməsində baza rolunu oynamışdır. Hər bir təkhecalı söz kökü inkişaf edərək yüzlərlə yeni lüğət vahidi əmələ gətirmişdir. Ona görə də

təkhecalı ilkin köklərin əksəriyyəti öz qədim formalarını tam qoruyub saxlaya bilməmişdir (33, 59). Həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada bu məsələdə üstünlük təkhecalılığa verilir ki, biz də həmin fikrin tərəfdarıyıq. Müasir türk dillərində təkhecalılıq feillərdə daha çox müşahidə edilir. Bu da digər nitq hissələri ilə müqayisədə feillərin strukturunun möhkəm və sabitliyini sübut edir. M.Yusifov yazır ki, ilkin köklər dedikdə elə köklər nəzərdə tutulmalıdır ki, onlarda leksik məna ilə yanaşı, etimoloji məna da mühafizə olunsun (76, 110).

Müxtəlif dil kontaktları, səs keçidləri, arealların dəyişməsi, sinkretikliyin parçalanması, fuziallaşma, şəkilçiləşmə tarixən türk dillərində kök morfemlərin inkişafına, fonoloji, morfonoloji, semantik dəyişmələrə gətirib çıxarmışdır. Müasir türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda leksem var ki, onlarda *kök+şəkilçi* sərhədini və ya münasibətini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə baş verən fonetik və morfoloji inkişaf proseslərini izləmək lazımdır.

Vaxtilə türk dillərinin amorfluq mərhələsində morfezlərdə suprasegment formalar daha aktiv olmuşdur. İltisəqilik mərhələsində isə onların funksiyaları zəifləmişdir. Türk dillərinin tarixində şəkilçiləşmə sonrakı hadisə olsa da, kök morfemlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Müasir türk dillərində kök sözlərin morfoloji strukturunun formalaşması onların amorfluqdan iltisəqi quruluşu keçməsi ilə sıx bağlıdır. Tədricən baş verən fonetik hadisələr kök sözləri yeni leksemlərə çevirmiş, həm də onların allomorfaları və derivatları yaranmışdır.

Türk dilləri amorfluqdan iltisəqi quruluşu keçdikdən sonra ilkin köklərdən törəmə sözlər təşəkkül tapmışdır.

Amorfluq mərhələsində məhz korrelyativ söz kökləri daha çox mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, A.Şleyxer kök sözlü dilləri inkişafın başlanğıcı adlandırır (46, 82). Müasir türk dillərində mühafizə edilən təkhecalı köklərin bir qismi həmin amorfluq dönəminin izlərini yaşadır. Bu baxımdan, tarixən amorf quruluşa malik türk dillərinin dünyanın ən qədim dillərindən olması qənaəti daha inandırıcıdır. Dilçilikdə belə bir ümumi, ənənəvi fikir mövcuddur ki, dünya dilləri amorfluqdan iltisəqiliyə, iltisəqilikdən flektivliyə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Türk dilləri iltisəq quruluşa malik olsalar da, onlarda fleksiya əlamətləri də var. Həmin əlamətlər dünya dillərinin tipoloji cəhətdən də birliyini, monogenezliyini sübut edir. Tarixən türk dillərinin müxtəlif ləhcələrinin yaranması və tədricən onlar arasında diferensiallığın güclənməsi kök sözlərdə fonetik və semantik inkişafı sürətləndirmişdir. Müasir türk dillərində eyni söz köklərində fərqli fonetik və semantik variantların mövcudluğu bunu təsdiq edir.

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində kök morfemlərin qohum olmayan digər dillərin faktlarına əsasən praformalarının bərpa edilməsi istiqamətində də tədqiqat işləri aparılır. Bu isə rekonstruksiyanın miqyasını genişləndirir, müqayisəli-tarixi metodun sərhədindən kənara çıxır. Müasir dilçilikdə xarici rekonstruksiya metodunun sərhədlərinin genişləndirilməsi daha dəqiq elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bəzi türkoqlar türk dillərinin digər Altay dilləri ilə qohumluğunu inkar edib, mövcud paralellikləri dil əlaqələrinin nəticəsi kimi təqdim etsələr də, əslində, bu, genetik bağlılıqdır.

Dünya dillərində analogiyaların, paralelliklərin mövcudluğunu heç kim inkar edə bilməz. Tədqiqatlar sübut edir

ki, hətta qohum olmayan dillərin morfonologiyasında özünü göstərən tipoloji hadisələrin müqayisəsi, xüsusilə kontakt nəticəsində ortaya çıxan paralellər morfoloji rekonstruksiyada gərəkli vasitəyə çevrilir. Müxtəlif sistemli dillərin morfonologiyasındakı paralelliklər təsadüfi oxşarlıq olsa belə, yenə tipoloji baxımdan müqayisə oluna bilər (19, 28).

Türkologiyada etimoloji tədqiqatlar elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılma baxımından hind-Avropa dilçiliyindən bir qədər geri qalır. Hind-Avropa dilçiliyində ilkin söz köklərinin kompleks şəkildə araşdırılması daha əhatəli və mükəmməldir. Həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan hind-Avropa dilçiliyində kök sözlər fundamental şəkildə öyrənilmiş, bu mövzuda müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Müqayisəli-tarixi metodun məhdud cəhətləri rekonstruksiyanın geniş miqyasda aparılmasına imkan verməmişdir. Son dövrlərdə aparılan tipoloji müqayisələr rekonstruksiyanın elmi cəhətdən daha dəqiq və real olmasına kömək edir. Dilçilikdə tipoloji rekonstruksiya məhz bu zərurətdən yaranmışdır (228, 152, 157).

Türk dillərində hətta ən saf nitq hissəsi sayılan təkhecalı feil köklərinin qohum olmayan dillərdə analogi paralelləri mövcuddur. Fikrimizcə, türk dilləri ilə qeyri-türk dillərinin analogi köklərinin müqayisəsi etimoloji təhlil üçün kifayət qədər zəngin material verə bilər. Təəssüf ki, müqayisəli-tarixi metodun prinsiplərinə əsaslanan türkoqlar qohum dillər sərhədindən kənara çıxmağa çox zaman səy etməmiş və ya qohum olmayan dillərdəki analogi faktları leksik paralelliklər səviyyəsində izah etmişlər. Türk dillərinin kök sözlərini ən azından Ural-Altay dillərinin analogi faktları ilə tutuşdurduqda, müqayisə etdikdə ilkin praforma,

arxetip haqqında təsəvvür yaranır. Sovet dövründə müqayisəli-tarixi metoda əsaslanan türkoqların əksəriyyəti rekonstruksiya məsələlərində ancaq qohum dillərin materiallarından istifadə edirdilər. Qohum olmayan dillərdəki oxşar paralel faktların mövcudluğu dillərarası kontaktların nəticəsi ilə izah edilirdi. Vaxtilə F.de Sössür yazırdı: "Müqayisəli qrammatikanın əsas səhvi onda idi ki, tədqiqatlarını yalnız hind-Avropa dilləri ilə məhdudlaşdırırdı...Halbuki müqayisə tarixi həqiqəti müəyyən etmək üçün lazım olan şəraiti yaradır (70, 56). Dünya dillərindəki leksik paralelliklərin bir qismi alınma kimi şərh edilsə də, digər bir qismi qədim genetik əlaqədən xəbər verir. Yəni türk dilləri ilə qeyri-türk dilləri arasındakı ortaq söz kökləri ən qədim dövrün müasir dillərdə qorunan izləridir. Söz köklərindəki semantik və fonoloji uyğunluqlarla rekonstruksiyanın sərhədini daha da geniş arealda aparmaq mümkündür.

Dilçiliyimizdə Azərbaycan dilinin kök morfemləri, əsasən, ölü xett, xatt, şumer, akkad, urartu dillərinin sözləri ilə müqayisəyə cəlb edilmişdir (48, 128-137; 49, 100-105; 50, 5-24; 19, 39-40; 27, 25-34). Bəzi dilçilər həmin oxşarlıqları paralellik səviyyəsində izah edir, bəziləri isə həmin analogiyaları genetik qohumluğun nəticəsi kimi şərh edirlər. Türk dillərinin tarixinə Altay və ya Ural-Altay dilləri kontekstindən deyil, bütövlükdə dünya dilləri kontekstindən yanaşmaq daha düzgündür, çünki dünya dillərinin mənşəyi birdir.

V.Aslanov qeyd edir ki, türk dillərində yüzlərlə təkhecalı söz göstərmək olar ki, tarixi baxımdan onlar törəmə, düzəltmə sözlərdir (12, II, 63). Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq ki, bütün təkhecalı sözləri kök morfemlərə aid etmək olmaz. Prototürk mərhələsində ən qədim kök morfemlərdən

olan sinkretik köklərin sonradan azalmasına fonosemantik və morfonoloji proseslər mühüm təsir göstərmişdir. Derivatların yaranma imkanlarının genişliyi isə bu prosesi daha da sürətləndirmişdir.

Kök morfemlərin strukturunun hərtərəfli linqvistik təhlili üçün, ilk növbədə, həmin morfemlərin arxetipləri bərpa edilməli, sinkretik və sinkretik olmayan köklərin nisbəti müəyyənləşdirilməli, nəinki türk dillərinin, həmçinin bu dillərlə uzun müddət təmasda olan dillərin analogi materiallarından da istifadə edilməklə ilkin formaların qədim izləri axtarılmalıdır. Eyni zamanda fonetik qanunlar əsasında mümkün səs əvəzlənmələri, səs keçidləri aşkarlanmalı, morfoloji və fonosemantik inkişaf qanunauyğunluqları açıqlanmalıdır. Qədim söz köklərinin bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri asemantikləşmiş, bəziləri isə heç bir dəyişiklik olmadan müasir türk dillərində mühafizə edilmişdir. Altay dil ailəsinə daxil olan türk dillərinin müxtəlif qrupları arasında səciyyəvi fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətlərin yaranması onların fərdi inkişafı ilə bağlıdır.

Çağdaş türk dillərinə aid mövcud etimoloji lüğətlərdə daha çox tədqiq edilən sözün variantları verilir və çox zaman son fikir bildirilmir. Xüsusilə qısa etimoloji sözlüklərdə bu hal müşahidə edilir. Hər bir etimoloji araşdırmada sözün ilkin fonetik forması bərpa olunmalıdır, çünki ilk fonetik biçimin bərpası qədim söz kökünün morfonoloji inkişafının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Halbuki türk dillərinə aid müxtəlif etimoloji sözlüklərdə, əsasən, ayrı-ayrı dilçilərin görüşləri, baxışları təqdim edilir, nəticədə, etimoloji araşdırmanın məqsədi bəlli olmur.

Etimoloji araşdırmada analogiya prinsipi, məna yaxınlığı, söz yuvası meyarı, mümkün səs keçidləri önəmli amillərdir. Son dövrlərə qədər bir çox türk dilinə aid etimoloji sözlüklər tərtib edilsə də, hələ də bu sahədə bəzi problemlər öz həllini tapmamışdır. Türk dillərinin etimologiyası ilə bağlı problemlər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Əksər türk dillərinin etimoloji sözlüyü hazırlanmamışdır, halbuki buna böyük ehtiyac vardır. Məsələn, indiyə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması yolunda söylər göstərsə də, hələ də bu iş başa çatdırılmamışdır.

2) Türk dillərinə aid bəzi etimoloji lüğətlər çox bəsit, səthi hazırlanmış, bir çox halda etimoloji prinsiplər gözənlilməmişdir.

3) Etimoloji lüğətlərdə türk mənşəli hesab edilən sözlərin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan köklər kimi şərh edilməlidir.

4) Etimoloji lüğətlərdə mənşəyi türk dilləri ilə açıq-aydın bağlı olan sözlərin kökünü qeyri-türk dilləri ilə bağlamaq cəhdlərinə rast gəlinir ki, bu da yolverilməzdir.

5) Türk dillərinə aid etimoloji araşdırmalarda məhdud cəhətlərdən biri odur ki, aparılan tədqiqatlarda qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilmir. Halbuki arxetiplərin bərpasında müxtəlif sistemli dillərdəki leksik paralellər, analogi faktlar böyük rol oynayır. Bir sözlə, müasir dövrdəki etimoloji araşdırmaların əhatəsi daha geniş olmalı, tipoloji müqayisələrə üstünlük verilməlidir.

Etimoloji tədqiqatlar zamanı leksik paralellikləri, semantik uyğunluqları, sözün quruluş modellərini nəzərə almaq, dili tədqiq edilən xalqın hansı xalqlarla təmasda olduğunu, etnolinqvistik xüsusiyyətlərini, etnopsixologiyasını

bilmək lazımdır. T.A.Bertaqayev ilkin söz formalarının bərpasında folklor, mifoloji, etnoqrafik faktların xüsusi önəm daşdığını qeyd edir (122, 90).

İndiyə qədər qazax və qırğız dillərinin qısa etimoloji lüğəti, tuva dilinin, türk dili ilə çuvaş dilinin bir neçə etimoloji lüğəti, tatar dilinin isə tarixi-etimoloji lüğəti hazırlanmışdır. Bu etimoloji lüğətlərdə bəzi qüsurlar müşahidə edilir. H.Erenin müəllifi olduğu “Türk dilinin etimoloji lüğəti”ndə ən çox rast gəldiyimiz *kökenini bilmiyoruz* (“mənşəyini bilmirik”) ifadəsidir (TDES, 100, 101, 172). Halbuki etimoloji lüğətdə sözün mənşəyi ətraflı izah edilməli, ilkin məna və ilkin forma bərpa olunmalıdır. Bu lüğətdə bir çox söz kökləri hind-Avropa dilləri ilə əlaqələndirilir. Həmin lüğətdə alınma sözlər daha çox yer almışdır. Müqayisə üçün göstərək ki, J.Pokornunun 1959-cu ildə tərtib etdiyi hind-Avropa dillərinə aid etimoloji lüğətdə (PĪEED, 4-3429) tədqiq edilən sözün ilkin formaları mümkün səs keçidlərinə əsasən rekonstruksiya edilmişdir. Həmin lüğətin mükəmməlliyi ondadır ki, orada hind-Avropa dillərinin kök sözləri, onların inkişaf istiqamətləri, ilkin semantikaları haqqında tam təsəvvür yaranır. M.Fasmerin rus dilinə aid etimoloji lüğətində verilən sözün hansı dildən gəldiyi, mənşəyi açıqlanır (ЭСРЯ, I, 55-557; II, 5-671). Türk dillərinə aid etimoloji lüğətlərdə məhz bu cəhətlər çatışmır. Bəzi etimoloji araşdırmalarda türk dilləri ilə paralellik təşkil edən monqol mənşəli ikihecalı sözlərin daha qədimliyi haqqında irəli sürülən iddialar reallığı əks etdirmir, çünki bu dillər eyni kökdən yaranıb. Altayşünaslıqda bir çox tədqiqatçılar sözün tarixi ilə etimologiyasını fərqləndirə bilmirlər (122, 92). Rusiyada Sovetlər Birliyi dönəmində əvvəlcə

E.V.Sevortyanın, sonradan isə L.S.Levitskayanın rəhbərliyi ilə nəşr edilən 7 cildlik “Türk dillərinin etimoloji lüğəti” (ЭТЯ) öz mükəmməlliyi ilə seçilir. Bu lüğətin önəmli tərəfi odur ki, lüğətdə, əsasən, ümumtürk leksikası əhatə olunmuşdur. Ancaq burada da bəzi türk sözlərinin kökü yad dillərlə əlaqələndirilir, türk mənşəli sözlərin genezisi çin, monqol və ya İran dilləri ilə bağlanır. Bu lüğətdə ayrı-ayrı türk dillərinin spesifik leksikası tam əhatə edilməmişdir.

Feil: Təəssüflə qeyd edirik ki, Azərbaycan uzun müddət türkologiyanın mərkəzi hesab olunsada, Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğəti hazırlanmamışdır, halbuki buna böyük ehtiyac var. Etimologiya dilin tarixi keçmişini, qədimliyini, qədim dil əlaqələrini üzə çıxardır. Hər bir türk xalqının işlətdiyi sözün tarixi həmin xalqın özünün tarixidir. Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması həm də strateji məsələdir.

Y.V.Seka yazır ki, türk dillərinin **tökə:** Hələ XIX əsrin ikinci yarısında A.Vamberinin yazdığı türk dillərinin ilk etimoloji lüğətində söz kökləri oxşar fonovariantlarla təqdim olunmuşdur (EWTTS, 20-228). Bu cəhət həmin lüğətin ən müsbət tərəflərindəndir. **V.Q.Yeqorovun** tərtib etdiyi “Çuvaş dilinin etimoloji lüğəti”ndə çuvaş dilinin kök sözlərinin dərin etimoloji təhlili əvəzinə, şərh edilən sözün müxtəlif türk dillərindəki fonetik variantları və mənaları verilir (ЭЧЯ, 20-355).

G.Klausonun “XIII əsrəqədərki türk dillərinin etimoloji lüğəti” türk dillərinin orta əsrlərə aid geniş dil mənzərəsini təqdim edir (GC, 30-900). Lüğətin üstün cəhətlərindən biri verilən sözlərin kökünün qədim türk qaynaqlarına əsasən müəyyənləşdirilməsidir. Həmin lüğət zəngin dil fakt-
isim. sonra feil, yaxud əvvələcə feil, sonra isim olmuşdur

larına görə çox qiymətlidir. Bu lüğətin müsbət cəhətlərindən də biri orada bəzi ölü söz köklərinin verilməsidir.

Bir çox etimoloji tədqiqatlarda monqol dillərinin türk dillərindən daha qədim olduğu iddia edilərək, monqol və türk dillərindəki ortaq sözlərin rekonstruksiyası zamanı monqol dilindəki faktlara üstünlük verilir. Moskvada nəşr edilən 7 cildlik “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu cür iddialar onlardır. Yəni türk və monqol dillərindəki ortaq sözləri, analogi leksemləri, dil paralellərini ya türk, ya da monqol alınması kimi izah etmək tarixilik və genetiklik baxımından düzgün deyil, çünki bu dillərin ən azı iki min illik əlaqəsi var və onlar bir kökdən olduğuna görə ortaq leksik laya malikdir.

Müasir türkoloji tədqiqatlar dünya dilçiliyinin son nailiyyətlərinin, yeni metodlarının tətbiqinə əsaslanmalıdır. Fikrimizcə, türk dillərinin etimoloji araşdırmalarında vaxtilə F.de Sössür tərəfindən yaradılmış larinqal nəzəriyyədən daha çox istifadə olunmalıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, tarixən dilarxası samitlərin dilönü samitlərə keçidi baş vermişdir. Qrimm qanunu da bu ideyanı dəstəkləyir (302). Doğrudur, bu nəzəriyyələr daha çox hind-Avropa dillərinə aid edilir. Ancaq türk dillərində də həmin nəzəriyyələrin tətbiqi yeni dil faktlarının aşkarlanmasına səbəb ola bilər. Azərbaycan dilçiliyində F.Ağasıoğlunun bu istiqamətdəki araşdırmaları (3, 213-216) təqdirəlayiqdir. Bəzi türk dillərinə aid qısa etimoloji lüğətlər nəşr edilsə də, bu lüğətlərdə həmin türk dillərinin əsas söz bazası öz əksini tapmamışdır. A.Məmmədovun fikrincə, etimoloji təhlil nə qədər daha dərin qatları əhatə etsə, etimonun kökü və strukturu haqqında təsəvvür bir o qədər effektiv və real olacaq (206, 14). Ancaq

türk dillərinə aid ayrı-ayrı etimoloji lüğətlərdəki təhlillər dilin dərin qatlarını əhatə edə bilməmişdir.

Dilçilikdə söz köklərinin mənşəyi məsələsi ilə bağlı fikirlərdə subyektiv baxışların olması təbii haldır. Bəzən bizə milli mənşəli kimi görünən söz kökləri bir çox alimlər tərəfindən alınma hesab edilir. Məsələn, V.V.İvanov türk dillərində ən qədim feillərdən biri sayılan *yap-* feilinin toxar dilindəki *up-* “etmək” feilindən alındığını iddia edir. O, qədim Anadolu dillərinə aid toxar dilində *ya-*, luv dilində *aya*, xett dilində *iya-* “etmək” köklərinin homogen olduğunu göstərir (159, 261). Nostratik istiqamətli araşdırmalar da xalis türk mənşəli hesab edilən sözlərin çoxunun ortaq, vahid protodilə məxsusluğunu sübut edir. Ümumiyyətlə, ölü dillərdəki faktlarla türk dillərindəki söz köklərinin müqayisəsi dil tarixi üçün zəngin material verir. Türkologiyada aparılan etimoloji araşdırmalarda bəzən məlumat qıtlığı dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *damcı*, türk dilindəki *damla*, çuvaş dilindəki *tamla* sözünün kökü müasir monqol dilində *tam* formasındadır. İndi də Azərbaycan dilində *dam-* feili müstəqil morfem kimi işlənir, halbuki B.M.Yunusəliyev bu kökün məhz monqol dilində mühafizə olunduğunu iddia etmişdir (295, 75). (185, 36). Tarixən baş verən səs keçidlərinin fonoloji mahiyyətini düzgün dəyərləndirmək üçün yazılı qaynaqlardan başlayaraq günümüzə qədər inkişaf yolu keçmiş sözlərin etimoloji təhlilini aparmaq lazımdır. Türk dillərinin kök sözlərini dünya dillərinin ortaq söz köklərində baş verən proseslərdən kənarında araşdırmaq lazımı nəticə vermir, çünki dünya dillərində ortaq söz kökləri mövcuddur. Buna görə də türk dillərinin kök leksik layının morfoloji, fonosemantik inki-

şafına dünya dillərinin ümumi, ortaq inkişafı aspektindən yanaşmaq lazımdır.

Türk dillərindəki söz köklərinin anlautu haqqında da fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. B.A.Serebrennikov ehtimal edir ki, kar başlanğıc dilin aqlütinativ quruluşunun doğduğu nəticələrdən biridir (136, 79). N.K.Dmitriyev karlaşmanı birinci qəbul edən dilçilərə etiraz edir. O, qumuq dilinin materiallarına əsaslanaraq, cingiltiləşməni ilkin hesab edir. N.K.Dmitriyev bu dili ona areal cəhətdən yaxın olan noqay dili ilə müqayisə edərək, qumuq dilində cingiltiləşmənin daha güclü mövqeyə malik olduğunu müəyyənləşdirmişdir (148, 14-15). Oğuz qrupu türk dillərinə nisbətən qırpaq qrupu türk dillərində kök sözlərdə karlaşma daha çox mühafizə edilmişdir. Bu karlaşma qədim türk söz köklərinin səciyyəvi əlamətlərindən biridir. İlkin söz köklərində anlautda karlaşma nəzəriyyəsinin tərəfdarları daha çoxdur. Ancaq V.M.İllic-Svitç, K.Menqes türk söz köklərinin anlautunun həm kar, həm də cingiltili olması fikrini müdafiə edirlər (136, 77). Ümumiyyətlə, türkologiyada ilkin köklərdə kar-cingiltili samit oppozisiyası ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri hesab edilir. Kar anlauta üstünlük verən türkoqların əsas arqumenti qədim türk yazılı qaynaqlarındakı faktlardır. Bəzən bu hadisə, yəni söz əvvəlində kar-cingiltili samit oppozisiyası qədim dialekt faktı kimi də şərh edilir (136, 79, 87). İstər türkologiyada, istərsə də hind-Avropa dilçiliyində kar samitlər mövqeyinə görə güclü, cingiltili samitlər isə zəif səslər hesab edilir (187, 403). Buna görə də qədim türk söz kökünün kar anlautu daha inandırıcıdır.

Türkologiyada ilkin söz köklərinin kar anlautu vaxtilə vurğunun birinci hecaya düşməsi ilə əlaqələndirilir. Türko-loqlar çox zaman bu problemin həllində german dillərində özünü göstərən Verner qanununa əsaslanırlar. Türk dil-lərində kök sözlərin kar anlautu Ural dillərinin pradiлиндəki materiallarla müqayisədə sübut edilir (228, 13). Hind-Av-ropa dilçiliyində də kar başlanğıc ilkin sayılır.

Etimoloji araşdırmalarda mifoloji qaynaqlara geniş istinad edilir (227, 242-247). Dünya dilçiliyində alternativ, qeyri-ənənəvi etimologiyadan da istifadə olunur. Məsələn, ilkin söz köklərinin semantik inkişafına qədim simvolika prinsipindən yanaşanlar var. M.M.Makovskinin bu sahə-dəki araşdırmalarını xüsusi qeyd edə bilərik. M.M.Makov-ski hind-Avropa dillərində fonetik baxımdan oxşar və eyni, ancaq semantikasını tam fərqli sözlərin qədim ritual, sim-volika baxımından eyni mənşəyə malik olduğunu iddia edir. Onun araşdırmalarının nəticəsinə görə hind-Avropa dillərindəki formaca eyni, mənaca fərqli sözlərin mənşəyi qədim insanların ritual fəaliyyəti ilə bağlıdır (197, 24-194). Ancaq burada mübahisəli məqamlar çoxdur.

Sinkretik köklərin daha çox olduğu dövərlərdə ad-feil amorfluğuna malik sözlər heca tonlarına əsasən fərqlənmişdir (206, 16; 290, 136). Yəni protodildə heca tonu əsas mənə fərqləndirici vasitələrdən biri olmuş, delimitativ funksiya daşımışdır. Qədim türk dillərində ilkin vurğunun musiqili və yaxud ekspirator (güclü) vurğu olması haqqında fikirlər mövcuddur (207, 90). Musiqili vurğu mənə fərqi yaratmağa xidmət edən prosodik vasitədir. Yəni həmin vurğu ilə səsin tonları eyni sözün müxtəlif mənalar daşımalarına səbəb olur. Dilin amorf quruluşunun mövcud olduğu

vaxtlarda vurğu söz köklərində semantik diferensiallıq yaratmaqla ilkin söz yaradıcılığı prosesinə xidmət etmişdir.

Türk dillərinin kök sözlərinin morfonoloji inkişafında səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də spontan səs keçidləridir. Faktlara nəzər salaq: Azərb. *döy-*, türk. *döv-*. Deməli, *v>y* keçidi spontan xarakterlidir. Qədim türk dillərində işlənən *qıl-* “etmək” feili dolqan türkcəsində *qın-* formasındadır (ДПС, 24). Türk dillərində *kon // koy* “qoyun” paralelliyi *n>y* keçidini sübut edir. A.M.Şerbak qeyd edir ki, türk dillərində hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, bütün saitlərin bir-birinə keçməsi mövcuddur (290, 17). Türk dillərində fonoloji səviyyədə müşahidə edilən dialekt fərqləri qədim səs keçidlərinin reliktni əks etdirir. N.A.Sıromyatnikov yazır ki, müqayisəli-tarixi metod müqayisə edilən dillər arasında ciddi fonetik uyğunluqların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Müqayisə zamanı bir dildəki səs digər dildəki səslə eyni mövqeyə və səs uyğunluğuna malik olmalıdır (262, 20). Bəzi anomal görünən dil faktları qohum olmayan dillərdə nəzərə çarpanda mümkün səs keçidləri ilə onun izahını vermək mümkündür. Məsələn, *k>y*, *y>q* keçidlərinə nəzər salaq: türk dillərindəki *yalın* “lüt”, *yalçın* “çılpaq” sözlərinin kök morfemi **yal* ilə rus dilindəki *голый* “lüt, yalın” sözünü tutuşduraq. Həmin sözün kök morfemi *yal // qol* ilə türk dillərindəki *kəl // kel* “keçəl” sözü arasında uyğunluq var. Müqayisə edək: qəd.alm. *kalo* “keçəl” (ЭСРыс.Я, 94), sam.-ham. *golah* “keçəl olmaq” (HSED, 215). Qeyd edək ki, *y>q* keçidi digər sözlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, Altay dillərində: **yal* “alov, od”, *qal // qala* “od, od qalamaq”. Deməli, kompleks eti-

moloji araşdırmalarda səs keçidləri bəzən açar rolunu oynayıb və sözün arxetipinin bərpasına kömək edir.

Dilin yazıyaqədərki vəziyyətini əks etdirən protoleksik qata aid kök sözlərin arxetiplərini müəyyənləşdirmək üçün dərin etimoloji araşdırmalar, zəngin müqayisələr aparmaq lazımdır. Daxili və xarici rekonstruksiya isə bir dilin və yaxud qohum dillərin faktlarının müqayisəsi üzərində qurulur, ancaq nostratik köklərin bərpası müxtəlif sistemli dillərdəki analogi faktların müqayisəsi əsasında aparılır. Bu rekonstruksiyada uyğun səs keçidlərinə və semantik prinsipə mühüm önəm verilir.

Praformaların rekonstruksiyasında ilkin fonovariantın bərpası mühüm amildir. Bu məsələ ilə bağlı S.Əlizadə qeyd edir ki, ilkin fonetik variantı düzgün tapıb-seçməkdən çox şey asılıdır; yəni bu iş, başlanğıc olmaq etibarilə, türk dillərində onlarca iki və üçhecalı sözün hansı söz kökü üzərində nəşət tapdığını aydınlaşdırmağa zəmin yaradır. Lakin qeyd edək ki, bəzən bir məfhumu bildirən fonetik variantlardan mütləq mənada ancaq biri yox, müvazi olaraq bir neçəsi praforma hesab edilə bilər; belə "variant"lar tarixi inkişafın qədim mərhələsində kök sözün qəbilə - tayfa dillərinə məxsus şəkilləri kimi başa düşülməlidir (24, 48). Beləliklə, türkoloji araşdırmalarda türk dillərindəki söz köklərinin çoxvariantlılığı faktı qədim dialekt fərqləri ilə izah olunur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, hind-Avropa dillərində də söz köklərindəki fonetik fərqlilik qədim dialekt fərqləri kimi şərh edilir. Dünya dillərində analogi, homogen söz kökləri protodilin ən arxaik leksik layının relikti kimi günümüze qədər qorunub saxlanan morfemlərdir. Qohum olmayan dillərdə homogen söz kökləri mor-

fonoloji və semantik fərqlənmələrə məruz qalaraq min illər ərzində nə qədər dəyişsələr də, yenə də ilkin dilin (protodilin) varlığını sübut edir. Aparılan tədqiqatlarda qədim türk söz kökünün variativliyi, semantik diffuzluğu, sinkretikliyi və kompleksliyi xüsusi vurğulanır (167, 96-97). Qədim söz köklərinin allomorfları müxtəlif dillərdə fərqli morfonoloji inkişaf keçmiş, onlar həm mənalarını, həm də formalarını dəyişmişdir.

Kök morfemlərin yaranması haqqındakı nəzəriyyələrdən birinin banisi S.S.Mayzeldir. O, sami dillərinin kök morfemlərini tədqiq edərək spontan kök yaranma hipotezasını yaratmışdır. Spontan köklərin əmələgəlməsi fərziyyəsi kök variantlılığının şərhində ən riskli və radikal izah hesab edilir. Bu hipoteza kök variantlılığına əsaslanır (193, 17). B.de Kurtene hind-Avropa dillərində dilərxası samitlərin dilönü samitlərə keçməsi prosesinin spontan səs keçidləri ilə bilavasitə bağlı olduğunu bildirir (189, 140). M.Əsgərov qeyd edir ki, tədqiqatçılar dilin ilkin yaranış mexanizmi ilə bağlı real faktlar olmaması səbəbindən ya tədqiqatçı təxəyyülünə, ya da analogiya prinsipinə əsaslanmışlar. Mövcud tədqiqatlar gerçəkliyi şübhə altına alsın belə, yalnız düzgün məntiqə əsaslanmaqla dil və ya nitqin ilk əvvəl yalnız leksik formalardan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. Yəni ulu əcdadlarımızın nitqinin ilkin variantının yalnız leksik vahidlərdən ibarət olması fikri heç bir şübhə doğurmamalıdır (25, 114, 149). Türkologiyada ənənəvi fikrə görə, ilkin sözlər sinkretik köklər, yəni ad-feil omonimliyi olan morfemlər kimi təşəkkül tapmışdır (294, 20). Ancaq dünya dillərində əvəzlilərin homogenliyi faktı onların da kök sözlərə aid olması gümanını möhkəmləndirir.

Hər bir dilin ən qədim leksik layı onun kök morfemləridir. Kök sözlərin, ilkin morfemlərin yaranması probleminin şərhı ilk dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir. Problemin çətinliyi ondadır ki, ilk ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə əsaslanır, çünki ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Alimlər yalnız məntiqin gücünə əsaslanıb fərqli fərziyyələr irəli sürürlər. Kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə edir. Səsin fonematik funksiyası və fonosemantik qanunauyğunluqlar bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Səs simvolizmi nəzəriyyəsinə görə, səslərlə onların yaratdığı mənalar arasında əlaqə var. Səs assosiasiyası ilkin səslərin semantik yükünün müəyyənləşməsində mühüm amil olmuşdur.

Nidalar nəzəriyyəsinə görə, ilkin sözlər, ilkin dil insanın ətraf aləmə qarşı qeyri-ixtiyari müxtəlif emosiyalarını ifadə edən səslərin çıxarılması nəticəsində təşəkkül tapmışdır (254, 3). Səs təqlidi, yəni imitativlik nəzəriyyəsinə görə, dil insanın təbiətdəki səsləri təqlid etməklə çıxardığı səslər əsasında yaranmışdır. Demokrit, Platon, V.Leybnis, V.fon Humbolt, D.Herdar, D.Uitni bu nəzəriyyəyə tərəfdar çıxmışlar. Bu nəzəriyyə iki müddəaya əsaslanır: 1) Dildə ilk sözlər səs yamsılamaları olmuşdur; 2) Sözdə səslənmə rəmzidir, şeylər müvafiq mənaya malikdir (75, 256).

Türkologiyada söz kökü haqqında olan nəzəri fikirlərdən ən önəmlisi çuvaş türkoloqu Q.E.Kornilovun ideofon nəzəriyyəsidir. Etimoloji araşdırmalarda səs təqlidi faktının elmi əsaslara söykənmədiyini iddia edən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Q.E.Kornilovun araşdırması səs təqlidi amilinin etimoloji araşdırmada nəzərə alınmasının va-

cibliyini təsdiqləyir. Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, ilkin kök söz deyil, imitativdir. Onun fikrincə, ilkin söz kökünü təşkil edən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və funksional baxımdan müasir söz funksiyasına uyğun gəlirdi. Vaxtilə ideofon səviyyəsində olan ilkin köklər hətta funksional baxımdan müasir dildəki cümlə modelinə uyğun olmuş, yəni cümlənin funksiyasını yerinə yetirmişdir (183, 181).

Müxtəlif sistemli dillərdə analoji köklər təsadüfən uyğunluq təşkil edə bilər. Biz həmin faktı heç də inkar etmirik, ancaq səs təqlidi ilə yaranan elə kök morfemlər mövcuddur ki, bunu dil universaliləri və ya insan təfəkkürünün eyni olması ilə bağlamaq düzgün deyil. Bu qrup sözlər protodildə səs təqlidindən yaranmış və bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış kök sözlərdir ki, müxtəlif dillərdə fərqli fonetik və semantik inkişafa məruz qalsalar da, ortaqlığı qorumuşdur. Əslində, ən qədim söz köklərinin mənşəyi məhz səs təqlidi ilə bağlıdır.

Müxtəlif dillərdəki qohum sözlərdə uyğun gələn mənaların tutuşdurulması ilkin mənənin deyil, sadəcə arxetipin fonetik biçiminin bərpası üçün əsas yaradır (176, 38). Yəni ilkin mənənin bərpası məsələsi çox nisbidir, amma səs uyğunluqlarına görə ilkin fonetik formanın bərpası daha realdır. Dünya dillərində ortaq əlamətlər daha qədimliyi əks etdirdiyi halda, fərqli cəhətlər sonrakı dövrün məhsulu kimi ortaya çıxır. Məsələn, türk dillərində genetik qohumluğu təsbit edən kök sözlər anatürk dilinin ilkin söz bazası haqqında təəssürat yaradırsa, əksinə, fərqli leksik-semantik amillər sonrakı dövrün inkişafını əks etdirir. Dünya dillərində ortaq leksikanın bir hissəsini əhatə edən və ən qədim

söz qrupuna aid edilən qohumluq bildirən sözlərin də mənşəyi imitativlərlə bağlıdır. Buna görə də, etimoloji təhlildə, araşdırmalarda səs təqlidi amilini nəzərə almaq lazımdır.

Səs simvolizmi nəzəriyyəsi bir sıra ilkin söz köklərinin yaranma səbəblərini izah etməyə imkan verir. Hətta qədim qaynaqlarda izini tapa bilmədiyimiz söz köklərinin əksəriyyətinin mənşəyini, əmələgəlmə prosesini səs təqlidi və səs simvolizmi ilə izah etmək mümkündür. A.M.Qazov-Qinzberqin (138), Q.E.Kornilovun (184) və S.V.Voroninin (133) əsərlərində səs təqlidinin və səs simvolizminin kök sözlərin yaranmasındakı rolu dərin elmi izahını tapmışdır. Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar sözlərin bir qismi fərqli situasiyalarda yaranan eyni assosiasiyanın nəticəsində oxşar vəziyyətləri əks etdirən köklər kimi bir-birindən asılı olmayaraq formalaşır. Məsələn, E.Z.Kajibəyov *qar- “lənətləmək” tipli sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini (ər. *qar* “lənət”, hind.-Avr. *gar “qışqırmaq” və s.) təsadüfi hal hesab edir və səs təqlidi (imitativ) ilə müxtəlif dillərdə oxşar sözlərin yaranmasının bir-birindən asılı olmadığını qeyd edir. Eyni zamanda E.Z.Kajibəyov araşdırmasında təqlid əsasında yaranmış nostratik mənşəli sinkretik köklərdən nümunələr təqdim edir (165, 220, 221). Göründüyü kimi, türköloqun bu məsələyə münasibətində ziddiyətli məqamlar özünü göstərir. Müqayisə edək: sam.-ham. *gar “acıqlı olmaq” (HSED, 203), şum. *qir* // *qi* // *qe* “əsəbi, acıqlı olmaq” (SL, 41).

Dilçilikdə çox zaman bu ideya irəli sürülür ki, müxtəlif sistemli dillərdə analogi sözlərin mövcudluğu səs təqlidi ilə bağlıdır, buna görə də onların uyğunluğu təsadüfi xarakter daşıyır. Ancaq elə səs təqlidi ilə yaranan sözlər var ki,

onlar haqqında bu fikri söyləmək real səslənmiş. Məsələn, qohumluq terminləri dünya dillərinin ən qədim leksik layına aiddir. Bu tipli köklər tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərdə qorunan homogen sözlərdir. Dünya dillərinin homogenliyini söz səviyyəsində sübut edən leksik laylardan biri məhz qohumluq terminləridir. Türk dillərində işlənən söz köklərinin, o cümlədən xalis leksik qat sayılan feillərin də bir qisminin mənşəyi məhz səs təqlidi ilə bağlıdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar söz köklərinin bir qismi ilkin dövrdə səs təqlidi əsasında yaranmış, sonradan isə həmin köklərin allomorfları müxtəlif dillərə yayılmışdır. Səs təqlidindən yaranan sözlərin fərqli statistikaları mövcuddur. G.J.Ramstedt Altay dillərinin əksəriyyətinin lüğət fondunun onomatopoetik səciyyəli olduğunu qeyd edir. A.Yohanneson 2200 hind-Avropa söz kökündən 530-nun səs təqlidindən yarandığını ehtimal edir. A.M.Qazov-Qinzberq sami dillərində 181 feil kökünün 115-nin səs təqlidindən yarandığını, 26-nın isə səs təqlidindən yaranması ehtimalının olduğunu göstərir (138, 130-131). Türk dillərindəki səs təqlidi ilə yaranan sözlərin bir çoxu monosillabik quruluşa malikdir. Araşdırmalarda qazax dilində 2000-dən 3000-ə qədər leksik vahidin səs təqlidi əsasında formalaşdığı göstərilir. Qədim hind-Avropa dillərindəki 203 söz kökünün 50-dən çoxu səs təqlidi əsasında yaranmışdır. K.Ş.Xusainovun qeydinə görə, səs təqlidindən formalaşmış *CVC* (*samit+sait+samit*) tipli təkhecalı sözlərin sayı qazax dilində 200-dür (280, 159). Müxtəlif sistemli dillərdə bənzər söz köklərinin səs təqlidi əsasında yaranması səs təqlidinin kök sözlərin təməl mənşələrindən biri olduğunu sübut edir. Məsələn, şum. *sub* // *su-ub* (SL, 22), protokor. *sup-u*,

qəd.yap. *sup* (262, 18, 66), lat. *sugo*, qəd.isl. *suga* (ЭСРыс.Я, 372), qəd.alm. *sugan* (196, 135), türk.dil. *sor-*, ing. *suck*, alm. *saugen*, rus. *сосать* “sormağ”. Həmin sözlərin anlautu **so-* kök morfemi ilə bağlıdır. Bu kök morfemin mənşəyi həmin feillərin adlandırdığı prosesdə dodaqların çıxartdığı səslə birbaşa bağlıdır. Burada kök sözlərin fonosemantik mahiyyətini, funksiyasını unutmaq olmaz. Dildə ilkin sözlər ayrı-ayrı səslər formasında təşəkkül tapmışdır, çox güman ki, həmin səslər vaxtilə müəyyən semantik yük daşmışdır.

Araşdırmalar ideofonların ilk sözlərin təməlini yaratdığını, söz köklərinin tarixi-etimoloji strukturunu formalaşdırdığını təsdiqləyir. Məsələn, Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdə, o cümlədən türk və hind-Avropa dillərində *kap-* kökünün “tutmaq” anlamını ifadə etməsinin səbəbini *k-* ideofonunun prosesin qəfil baş verməsini əks etdirməsi ilə izah edir (184, 8). A.M.Qazov-Qinzberq də sami dillərində *KPP* kökünün “*qapmaq*” semantikasını əks etdirdiyini göstərmişdir (138, 56). Həmin kök qohum olmayan dillərdə oxşar semantikəli derivatlar üçün ilkin baza, təməl rolunu oynamışdır. H.Mirzəyev yazır ki, maraqlı cəhət odur ki, *qa* forması ilə başlayan feillərdə “sıxmaq, bərkitmək, tutmaq”, *ba* ilə başlayanlarda isə bir-birinə “bağlamaq, keçirtmək, yaxın çəkmək” mənaları özünü mühafizə etməkdədir (55, 44). Beləliklə, səs simvolizmini, imitativlərin mahiyyətini açmadan rekonstruksiya aparmaq dəqiq elmi nəticə vermir. Nəzərə alaq ki, müxtəlif sistemli dillərdə **ka-* morfemindən onlarla yeni söz kökü formalaşmışdır. İlk sözlərin məzmunu konkret, sadə, elementar, monosemantik olmuşdur, çünki qədim insanın təfəkkürü elə də dərin deyildi ki, onu

əhatə edən dünyanı tam analiz edə bilsin. Buna görə də ilkin sözlərin səs tərkibi də sadə idi (167, 96). İlk təqlid əsasında yaranan köklərin abstrakt məfhum bildirdiyini iddia etmək məntiqli deyil.

Müxtəlif sistemli dillərdə səs təqlidi ilə oxşar sözlərin yaranmasını bəzər təfəkkürünün eyniliyi ilə də izah etmək mümkündür. Bəzi bu tipli sözlərin analoji forma və mənə daşması təsadüfi ola bilər. Məsələn, Azərb. *çat*, *çatlamaq*, ing. *chapped* (çəpt) “çatlamaq”, Azərb. *tappılıt*, *tappıldamaq*, ing. *tap* (təp) “tappıldamaq” və s. Bu cür misalların sayını daha da artırmaq mümkündür. Qədim türk dillərində *çağ-çuğ*, *çak* “səs” anlamını ifadə etmişdir (DLT, IV, 125). *Çağır-* və *çığır-* sözlərinin kökündə məhz *ça kök morfemi dayanır. Qədim türkcədəki *çav* “şan-şöhrət, səs” (DLT, IV, 133), *çavuş* “hərbi rütbə” sözləri də bu kökdəndir. Müqayisə edək: Yenisey yazılarında: *çab* “şayiə, xəbər, söhbət”, *sab* “söz” (116, 59), qırğ. *çuu* “səs-küy”, *çır* “qışqı- rıq”, qaz. *şuv* “çığırta”, qəd.uyğ. *çav* “söhbət, danışmaq”. B.M.Yunusəliyev Orxon yazılarında *çab* “söhbət, danışmaq” sözünün *çap kökündən yarandığını göstərir (295, 160). M.Kaşğari *çağı* sözünü “gurultu” mənasında izah edir (DLTT, IV, 90). Deməli, dilimizdəki *çağır-* feilinin də kökü buradandır. B.Xəlilov *ça-* sinkretik kökünün “səs, səs-küy, hay-küy, çığırta, bağırta” anlamlarında olan bir qrup sözdə mühafizə olunduğunu göstərir (33, 36). Qədim qaynaqlarda bu kökdən yaranmış *çavıkmak* feili “şöhrət qazanmaq” mənasında işlənmişdir: *er çavıktı* “Adam şöhrət sahibi oldu” (DLTT, II, 117). Ümumiyyətlə, müxtəlif sistemli dillərdə bəzi ekspressivlik, emosionallıq bildirən sözlərin fonetik və semantik cəhətdən uyğunluğu təsadüfi xarakter

daşıya bilər. Ancaq bu fikri müxtəlif sistemli dillərdə olan bütün analogi sözlərə şamil etmək olmaz. *bu* A.Slovar kök sözü Azərbaycan dilindəki *qax*- “vurmaq” - *çax*- “çaxmaq” feillərinin eynimənşəlliliyini səs simvolizminə əsasən izah etmək mümkündür. Əlbəttə, bu cür sözlərin müxtəlif dillərdə zahiri bənzərliyi təsadüfi ola bilər. Lakin müxtəlif sistemli dillərdə şəxələnmiş, derivasiyaya uğramış, yeni mənalar və bəzi çimlər qazanmış ortaq köklər var. Həmin köklər fərqli dillərin qədim abidələrində, etimoloji lüğətlərində əksini tapmışdır.

bu Səs təqlidi kök sözlərin əsas yaranma mənbələrindən biridir. Məsələn, əksər qədim qaynaqlarda **ka*- “bağlamaq, örtmək, qutu, qab” morfemi işlənmişdir. Türk dillərinin ilkin mənbələrində **ka*- morfemi müstəqil şəkildə qeydə alınmışdır və onu bərpa etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bəzi türk dillərində bu kökün ilkin forması mühafizə edilmişdir: dolq. *kaa* “qutu” (СДР, 30). Müqayisə edək: qəd.Mis. *gu* “qutu” (EHie.D, 805). Ancaq B.Budayev kalmuk dilindəki *kaa* “bağlamaq”, qədim monqol dilindəki *xaqa* “bağlamaq” sözlərinin kök morfeminin **kava* “bağlamaq” olduğunu ehtimal edir (128, 97). Əslində, türk dillərinin ilkin yazılı qaynaqlarında bu kök morfem *ka* // *qa* biçimində işlənmişdir (ДТС, 399). Bu kökün arxetipinin ikihecalı formada bərpasının heç bir elmi əsası yoxdur. *bu* dilçilikdə xarici Azərbaycan dilindəki *öküz*, monqol dilindəki *uxer* “öküz” sözlərinin səs təqlidindən formalaşmasını bürəyət, monqol dillərindəki *uxer*, qazax dilindəki *ökir*-, türkmən dilindəki *öqir*-, başqırd dilindəki *üker*- feillərinin “nəriləmək, böyürmək” mənasında işlənməsi sübut edir. B.M.Yunusəliyev bu sözlərin **ö*- kök morfemindən yarandığını göstərir (295, 161). Müqayisə edək: ing. *ox* “öküz” sübut edir

Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdəki *buğa* // *buğu* // *buka* // *bull* sözlərinin **bu* // **mu* // **mı* “böyürmək” ideofonundan yarandığını iddia edir (184, 73). Müqayisə edək: türk.dial. *buhur* “dəvə”, türk.dil. *buğa* “öküz”, *buğu* “maral”. Qədim türk abidələrində *buğa* “keçi” mənasında da işlənmişdir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *bi* kökü “at, aygır” anlamını ifadə etmişdir (71, 304). Bu söz qeyri-türk dillərində də mövcuddur: sam.-ham. **bogur* “quş” (HSED, 74), mon. *bar* “pələng” (MTS, I, 141), *boda* “iri qaramal” (MTS, I, 173) soy. *beə* “madyan” (241, 56), qəd.isl. *bokkr* “keçi” (214, 154), manc. *buxa* “yırtıcı heyvan”, “qoyun, erkək keçi”, mon. *buqa* “maral”, *buur* “erkək dəvə”, mord. *buka*, mac. *bika* “öküz”, mar. *muka* “inək”, ər. *bakr* “körpə dəvə”, ing. *bull* “öküz”, rus. *бык* “öküz”, irl. *bo* “inək”, yun. *bous* “öküz”, bask. *behi* // *bei* “inək”, rom. *buke* // *bouk* // *bok* “erkək keçi”, lat. *bukula* “inək balası, dana”, protokelt. **bow* “inək”, **bukko* “keçi” (EDPC, 71, 83), kartv. **pur* “inək” (ЭСКЯ, 192), oyr. *boq* “xırdabuynuzlu qaramal”, *buha* // *buhu* “maral”, hind. *bakra* “keçi”, yap. *buta* “donuz”, ər. *bair* “dəvə”, ing. *boar* (boa) “qaban”, qəd.isl. *baka* “it” (ССМСИЯ, 138). Müxtəlif türk dialektlərində, ləhcələrində də həmin kökün diferensiallaşması müşahidə edilir: Sib.tat.dial. *buar* “at” (СДСТ, 47), uyg.dial. *boğı* // *bodı* “maral”, *boda* “sürü, qaramal”, qar.-balk.dial. *bu* “maral” (98, 110-111). Qədim söz köklərində fonoloji yolla söz yaradıcılığı dilin ən qədim inkişaf yollarından xəbər verir. Məsələn, türk. *mal* “qaramal”, qəd.tunq. **mul* “maral, sığın” (EDAL, 951), mon. *mal* “iribuynuzlu ev heyvanı” (MED, 43). Halbuki *mal* sözü əksər mənbələrdə ərəb mənşəli hesab edilir. Ancaq bu tipli sözləri konkret

bir dilə aid etmək düzgün deyil. Altay etimoloqları bu sözün arxetipini protoaltay dili üçün **mula* şəklində bərpa edirlər (EDAL, 42). Türk dillərindəki *bulan* (*bu+lan*) sözünün də *b // m* refleksinə əsasən *maral* (*ma+r-al*) sözü ilə eyniköklü olması güman edilir. Fonoloji qanunauyğunluğu da nəzərə alsaq, *ma // mu // bu* kök morfemi ilə mövcud olan bütün bu heyvan adları eyni mənşəyə malikdir və homogen köklərdir. Müqayisə edək: kor. *mal* “at” (262, 19), çin. *ma* “at” (193, 87), qəd.slav. *малъ*, qot. *smals*, lat. *malus*, yun. *melon* “xırdabuynuzlu qaramal” (118, 107), ing. *mule* “qatır”, mon. **mok* “ikiyaşlı erkək maral”, proto-alt. **muk* “öküz” (EDAL, 42), çin. *mu* “maral” (БКРС, 309), s.uyğ. *ma* “at” (201, 74), akk. *mūr* (193, 246), mac. *marha* “öküz” (EDH, 35), qəd.isl. *marr* “at” (258, 252), vax. *məd* “madyan” (ЭСВЯ, 237), qəd.hind.-Avr. **mel* “varlıq, heyvan”, hind.-ari. *mallu* “ayı” (ССМСИЯ, 61).

Yuxarıda sadaladığımız analogi faktlar sübut edir ki, səs təqlidindən yaranan kök morfemdən tədricən morfologiya yolla yeni heyvan adları törəmişdir. Deməli, bir çox söz köklərinin rekonstruksiyasında səs təqlidi amili nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif dillərdə müşahidə edilən analogi leksik faktlar nostratik köklərin bir çoxunun səs təqlidindən yarandığını təsdiqləyir.

İlk sözlərin konkret və və ya mücərrəd mənalar bildirməsi haqqında dilçilikdə fərqi fikirlər var. Bəzi dilçilərin qənaətinə görə, ilkin məna həmişə konkret olmuşdur və protodildə mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlər mövcud deyildi. Ancaq əksini düşünən alimlər də var. E.Benvenist hər iki fikrin əsassızlığını iddia edir (176, 37). İlkin insan təfəkkürünün konkret anlayışlar bildirməsi fikrini S.S.May-

zel (193, 100) və E.Z.Kajibəyov (167, 96) da müdafiə edirlər. Əlbəttə, protodildə mücərrəd mənalı sözlərin tamamilə yoxluğunu iddia etmək də düzgün deyil, çünki məhz protodildə ilkin mifoloji anlayışlar, sakral məfhumlar yaranmışdır. Ən qədim insanların nitqi birhəcalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olmuşdur. Onlar əksərən başqa canlılar kimi kəsik-kəsik qışqırtılarla danışıqlar. Birgə fəaliyyət tədricən eşidilən səsin mahiyyətini anlamaq imkanı yaratmışdır. Lazımı mənalar bu cür müəyyən səslərlə mənimsənilmişdir (40, 16).

Türk dillərində kök sözlərin sayı fərqli şəkildə mühafizə olunmuşdur. E.V.Sevortyan 308 ümumtürk söz kökünü təkhecalı əsaslar adlandırır, onlardan 65-i ad, 123-ü feil, 85-i sinkretik kökdür (221, 94). N.A.Baskakov qədim türk dilində 709 təkhecalı sözün işləndiyini qeyd edir (105, 285-288). A.T.Kaydarov müasir qazax dilində 3000-ə yaxın kök sözün qorunduğunu qeyd edir (171, 70). Q.V.Popov yakut dilində 6847 kök sözün olduğunu, onlardan 5485-nin türk, monqol və tunqus-mancur dillərində paralellik təşkil etdiyini göstərir (166, 15).

Rekonstruksiyalar dilin ilkin dövrünə – yazıyaqədərki, yəni protodilə aid olduğundan çox zaman fərziyyələr səviyyəsində özünü göstərir. Ancaq həmin fərziyyələr dilçilik baxımından fonomorfoloji, leksik-semantik qanunlara əsaslandıqda elmi cəhətdən inandırıcı olur. Həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada elmi etimologiyadan, onun nəzəri problemlərindən dəfələrlə bəhs edilmiş, lakin bəzi məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Rekonstruksiya iki istiqamətdə aparılır: 1) daxili rekonstruksiya; 2) xarici (müqayisəli) rekonstruksiya. Dünya dilçiliyində da-

xili rekonstruksiya mövzusuna ilk dəfə F.de Sössürün “İlk yaranan saitlər sistemi” məqaləsində toxunulmuşdur (253, 302-562). Dilçilikdə daxili rekonstruksiyanın əsas prinsipləri Y.Kuriloviçin araşdırmalarında irəli sürülmüşdür (187, 400-432). Daxili rekonstruksiya nəzəriyyəsinin banisi Y.Kuriloviç hesab edilsə də, dilçilik tarixində daxili rekonstruksiya termini ilk dəfə C.Bonfante tərəfindən işlədilmişdir (228, 68). Türkologiyada E.V.Sevortyan (248; 249; 250; 252), A.T.Kaydarov (168; 171; 172), B.M.Yunusəliyev (295), J.A.Mankeyeva (208; 209), V.İ.Sintsius (281), A.P.Dulzon (153), B.O.Oruzbayeva (231), L.S.Levitskaya (190; 191), E.Z.Kajibəyov (164; 165; 166; 167), V.Aslanov (11; 12) və A.Məmmədovun (50; 205; 206; 207) tədqiqatlarında kök morfemlərin rekonstruksiyanın nəzəri məsələlərinə toxunulmuşdur.

Daxili rekonstruksiya bir dilin daxili uyğunluqlarına, tarixi inkişafına əsaslanır, xarici rekonstruksiya isə özündə qohum dillərin faktlarını ehtiva edir. Azərbaycan dilçiliyində V.Aslanovun araşdırmalarında daxili rekonstruksiya metodundan yüksək peşəkarlıqla istifadə olunmuşdur (11, 38-44; 12, II, 21-229; 12, III, 8-177).

Dilçilik tarixində etimologiyaya baxışlar da müxtəlifdir. Hətta bəzi dilçilər, ümumiyyətlə, pradil, protodil anlayışlarını da inkar etmiş, beləliklə, dilin tarixi inkişafını qəbul etməmişlər. A.Meye, N.Y.Marr, V.Pizani ilkin dil, protodil məfhumlarını inkar edirdilər. Dilçilik tarixində protodilin vəziyyəti haqqındakı nəzəriyyələrdə üç əsas paradiqma dayanır: 1) A.Şleyxerin “nəsil-şəcərə ağacı” nəzəriyyəsi; 2) İ.Şmidt və Q.Şuxardtın “dalğa” nəzəriyyəsi; 3) N.S.Trubeçkovun “allogenetik qohumluq” nəzəriyyəsi (228, 33).

Türkologiyada bəzən etimoloji araşdırmalarda obyektivlik gözlənilməmişdir. Məsələn, E.V.Sevortyan türkologiyadakı etimoloji araşdırmalar haqqındakı məqaləsində hind-Avropa dillərinin zəngin yazılı qaynaqlara malik olduğunu, türk dillərinin isə bu qaynaqlardan məhrum olduğunu iddia edir. Onun fikrincə, hətta qədim uyğur dili ilə yeni uyğur dili arasındakı bağlantı, əlaqə mübahisəlidir (249, 36). O zaman sual yaranır ki, niyə E.V.Sevortyan türk dillərinin V-X əsrlərə aid zəngin qəbirüstü yazılarını nəzərə almamışdır? Əlbəttə, türk dillərinin tarixinə bu cür ögey münasibət yolverilməzdir.

Konkret bir türk dilində geniş diaxron və sinxron müqayisə olmadan, fonetik modifikasiyaları, reduksiya, sıxılma, proteza, eliziya, metateza, geminantlaşma, leksikləşmə məsələlərini nəzərə almadan rekonstruksiya aparmaq mümkün deyil (170, 42). Kök morfemlərin arxetipinin bərpasında, müəyyənləşməsində protetik səslər də mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki bir dildən digər dilə keçən söz həmin dilin fonotaktikasına uyuşur, yeni forma qazanır. Məsələn, türk dillərində işlənən *əl* sözü Dağıstan dillərinə aid tabasaran dilində *xel* // *xil* variantındadır.

Türk dillərinin etimologiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ilk türk söz köklərinin formalaşmasında səs ritmləri mühüm rol oynamışdır. Vaxtilə söz köklərində heca ritmlərinin dəyişməsi, səs tonları protosözlərdə semantik dəyişmələrə yol açmışdır. Suprasegment elementlər (vurğu, səsin tonu, intonasiya) protosözlərin semantik diferensiallığını təmin edən ünsürlər kimi fonematik funksiya daşımışdır. A.T.Kaydarov qeyd edir ki, türk söz kökü tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bütöv dil vahidi kimi

mövcud olmuşdur və etimoloji cəhətdən onun öyrənilməsi fonetik meyarlarla sıx bağlıdır (171, 14). Spontan səs keçidlərinin, variantlılığın nəzərə alınması türk dillərinin kök morfemlərinin rekonstruksiyasında həlledici rol oynayan faktlardan biridir.

Dünya dilçiliyində praformaların bərpası məsələsində iki əsas fikir mövcuddur. Birinci fikir ondan ibarətdir ki, hind-Avropa dilçiliyində sözün etimologiyasının, mənşəyinin araşdırılmasında onun ilkin formasının rekonstruksiyası əsas sayılır. Həmin fikrə görə, o sözün etimologiyası verilə bilər ki, onun hər hansı bir feil kökündən təşəkkül tapdığı isbat edilsin. Digər bir fikrə görə isə, (bu, əsasən, Ural etimoloqlarının fərziyyəsidir) protodil dövründə hər hansı bir söz yaradıcılığı prosesi inkar olunur (154, 18). Halbuki protodildə indiki dövrdəki morfoloji və sintaktik üsullardan fərqli olaraq, fonoloji söz yaradıcılığı aparıcı yer tutmuşdur.

Türkoloqların fikrincə, qədim türk söz kökündə vurğu əvvələ düşmüşdür. Qədim türk sözlərinin vurğusu haqqında "Türk dillərinin tarixi qrammatikası" əsərində aşağıdakı müddəalar irəli sürülmüşdür:

"Ulu türkcədə güc vurğusu olmuş və sözün birinci hecasının üzərinə düşmüşdür. Bu gümanın xeyrinə bir sıra əsaslar gətirmək olar:

1) Saitlərin ahənginin həyata keçirilməsində istiqamətləndirici rolunu saxlamaq üçün birinci heca öz keyfiyyətini itirməməli idi. Bu o vaxt mümkün idi ki, vurğu birinci hecanın üzərinə düşsün.

2) Ulu türkcədə vurğu ona görə müxtəlif hecalarda ola bilməzdi ki, aydın ifadə olunmuş saitlər ahənginə malik olan bütün türk dilləri məlum vurğusu ilə fərqlənir.

3) Birinci hecanın üzərindəki vurğu həmişə sözün karbaşlanğıcı ilə bağlıdır" (66, 98).

Kök morfemlərdə morfonoloji inkişafı izləmək üçün onların fonoloji strukturunu araşdırmaq lazımdır. Kök sözlərin bərpasında fonem variasiyalarının nəzərə alınması da vacibdir. Nəzərə alaq ki, hazırki türk dillərinin kök (ana) türk dilindən ayrılmasından yüz illər keçmişdir. Bu uzun zaman ərzində hər bir türk dilinin özünəməxsus fonotaktika qaydaları formalaşmışdır. A.P.Dulzon səs əvəzlənmələri cərgəsi əsasında fonemlərin arxetiplərinin bərpası məsələsindən danışarkən, türk dillərində söz köklərinin etimologiyasının nəzəri məsələlərinə də toxunmuşdur. Onun qənaətinə görə, sözlərdə tarixən səs əvəzlənmələrinin düzgün izlənilməsi kök fonemin bərpası işinə kömək etmiş olur. Həmin prosesin nəticəsi kimi ilkin arxetip müəyyənləşir (153, 94-95). E.Z.Kajibəyov qeyd edir ki, praktiki cəhətdən türk dillərində istənilən samitin və ya saitin istənilən samit və ya saitə keçməsi mümkündür (167, 99). V.M.İlliç-Svitic Baltik və slavyan dillərinin orta qöklərinin müəyyənləşdirilməsində aksentual paradigma nəzəriyyəsinə tətbiq etmişdir (160, 6). Bu tədqiqatdan məlum olur ki, aksent uyğunluqları rekonstruksiyada mühüm amil kimi çıxış edə bilər. A.Məmmədov da qədim aksentləşmənin kök sözlərin inkişafındakı əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir (205, 60). Araşdırmalar göstərir ki, vaxtilə türk dillərində ahəng qanununun təsiri ilə söz köklərində sinharmonik variantlar yaranmış və bu hadisə söz yaradıcı-

lığına səbəb olmuşdur (285, 56). Türkologiyada heca aksentləri nəzəriyyəsi var. A.M.Şerbak ehtimal edir ki, türk protodilində, yəni monosillabizmin üstünlük təşkil etdiyi dövrdə heca aksentləri əsas rol oynamışdır. Həmin dövrdə heca aksentləri heca sinharmonizmi kimi eyni zamanda delimitativ vasitə olmuşdur (290, 60).

Türk dillərinin əsas leksik bazasının etimologiyası, ilk növbədə, fonoloji, morfonoloji, semantik qanunauyğunluqların düzgün müəyyənəşdirilməsi ilə bağlıdır. Çünki ilkin söz köklərinin fonetik biçimləri haqqında təsəvvürlərin yarıdılması məhz ilk səslərin də rekonstruksiyası məsələsini önə çəkir. Dilçilikdə kök morfemlərin praformasının bərpası, yəni rekonstruksiya məsələləri ən qədim qaynaqlara əsaslanaraq həyata keçirilməlidir. F. de Sössür yazırdı: "Rekonstruksiya elə bir alətdir ki, onun köməyi ilə nisbətən asanlıqla sinxron və diaxron sıraya aid olan çoxlu ümumi faktlar müəyyən edilir...ilkin rekonstruksiyanın köməyi olmadan tarixəqədərki dövrdən başlayaraq neçə əsrlər boyu baş verən dəyişmələri aydınlaşdırmaq çox çətin olardı" (70, 385).

Türk dillərində tarixən səs keçidləri ilə baş verən morfonoloji proseslər qədim söz köklərini səciyyələndirən əsas cəhətlərdəndir. Səs keçidləri və səs variativliyi qədim söz köklərinin morfonoloji xüsusiyyətlərindəndir. M.Yusifov yazır: "Türk dillərində kök sözlərin müstəqil mənalarla inkişafı prosesində üfüqi və şaquli keçidlərə məxsus mənə fərqləndirici əlamətlərinin müəyyən edilməsi qətiyyən nəzərdən qaçırıla bilməz (77, 65).

Ümumiyyətlə, fonoloji və morfonoloji dəyişmələrin iyerarxiyasının tarixi inkişafının izlənilməsi söz köklərinin rekonstruksiyası işinə yardım edir. Y.Kuriloviçin fikrincə,

əgər hər hansı bir söz forması ancaq qəlibləşmiş ifadələrdə (yəni idiomlarda) qalmışdırsa, ancaq onun sinonimləri müstəqil işlənirsə, demək ki, həmin forma daha qədim dövrü əks etdirir (187, 401). Daxili rekonstruksiyanın mahiyyətində fonomorfoloji təhlil, hər hansı bir dilin öz qaynaqları, yazılı abidələri, folkloru dayanır.

Türk dillərində ilkin söz köklərinin kar anlautunu yalnız qədim yazılı abidələrdəki faktlar yox, həmçinin larinqal nəzəriyyə də təsdiq edir. Azərbaycan dilçiliyində F.Ağasıoğlunun araşdırmalarında kök sözlərin şərhi zamanı larinqal nəzəriyyədən istifadənin müsbət nəticə verməsi qeyd edilmişdir. F.Ağasıoğlunun fikrincə, yeni larinqal nəzəriyyəyə görə, prototürk dövrünün erkən çağında saitin qəlibi boğazda tutulma mərhələsi ilə müşayiət olunmuşdur. Alim larinqal səslərin sonrakı mərhələdə 'a boğaz saiti tipli səslərdən *k // h* səsi şəklində saitdən ayrılması fərziyyəsini irəli sürür. O, bu izlərin sarı uyğun, tuva dillərində qorunduğunu qeyd edir. Onun qənaətinə, prototürk dövrünün orta çağlarında səs quruluşu təkmilləşdikcə, *a* boğaz saitinin reflekləri yaranmışdır (3, 215). Müqayisə edək: Azərbaycan dialektlərində *adək*, xalac dilində *hadaq*, digər türk dillərində *ayaq* (bu sözün ilkin variantının *kadak* olması haqqında fərziyyələr mövcuddur – B.M.), xalac dilində *hot*, digər türk dillərində *od // ot*, xalac dilində *hat*, digər türk dillərində *at* (144, 94). Həmin fərqlər də vaxtilə türk dillərində larinqal səslərin mövcudluğunu isbat edir.

F.de Sössürün yaratdığı universal larinqal nəzəriyyə sonradan inkişaf etdirilərək hind-Avropa dillərində etimoloji araşdırmalarda uğurla tətbiq olunmuşdur. Hind-Avropa etimoloqları söz köklərinin ilkin formalarını xett dilinin

materiallarına əsasən bərpa etmişlər. Halbuki xett dilində türk dilləri ilə də kifayət qədər ortaqlıq təşkil edən sözlər mövcuddur. V.M.İlliç-Svitıçın rekonstruksiyaları çox zaman larinqal nəzəriyyəyə söykənir. O, *x-h-*k-k-g* samitlərinin inkişafında *x* və *h* samitlərinin ilkin olduğunu göstərir (162, 338-339). Hind-Avropa dillərində söz köklərində morfonoloji dəyişməyə əsaslanan Qrimm qanununa görə, öncə *k>h* keçidi baş vermişdir (302).

F.Ağasıoğlu türk dillərindəki larinqal nəzəriyyənin tətbiqinin hind-Avropa dillərindən fərqli olduğunu göstərir (3, 213). Ancaq biz bu fikirlə razılaşmırıq və dilin ontogenezinin eyni olması ideyasından, monogenezlərdən çıxış edərək bu universal nəzəriyyənin bütün dillərə tətbiqinin tərəfdarıyıq. F.Ağasıoğlu yazır ki, türk dillərindəki *o-k-q-x-h* səs paralellərini nə səsartımı, nə də səsdüşümü ilə izah etmək mümkün deyil. Həmin paralellərin ortaya çıxması yalnız saitlərin qədim dövrdəki tələffüz xüsusiyyəti ilə ilgilidir. Bunu isə larinqal nəzəriyyə ilə yozmaq mümkündür (3, 214).

Qohum olmayan dillərdəki faktlar ilkin mənanın və ilkin fonetik biçimin bərpasına yardım edir. Etimoloji araşdırmalardakı məhdud cəhətlərdən də biri sözün mənşəyi ilə onun ilkin formasının qarışdırılmasıdır. Həmin hal türk dillərinə aid etimoloji lüğətlərdə müşahidə edilir. S.Əlizadə bu məsələ ilə bağlı yazır: "Türk dillərində ilkin köklərin müəyyənləşdirilməsi çox çətin, lakin vacib problemin həlli ilə əlaqədardır. İlkin söz köklərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi "kök türkcənin lüğət tərkibinin əsas fondunu tərtib və təyin etmək deməkdir. Bu isə müasir türk dillərində, türk dillərinin dialekt və şivələrində bir kökdən törəndiyi təxmin olunan, lakin ayrı-ayrı müstəqil sadə leksemlər kimi dərk

edilən, onlarca sözün (bir, iki, üçhecalı) rekonstruksiya problemi baxımından araşdırılmasını, deməli, etimoloji istiqamətdə öyrənilməsinə tələb edir (24, 47).

Rekonstruksiyada müqayisə mühüm amildir. Müqayisə məhz ilkin formanın bərpasını asanlaşdırır. Biz türk dillərində müqayisəli-tarixi istiqamətdə aparılan müqayisələrin Ural-Altay arealından da kənara çıxmasının tərəfdarıyıq, çünki analogi kök morfemlər müxtəlif sistemli dillərin leksik layının müqayisəsi ilə müəyyənləşir. Bu fakt da rekonstruksiyanın elmi cəhətdən daha əhatəli aparılması işinə yardım edir. Müxtəlif sistemli dillərə aid tarixi və etimoloji lüğətlərdəki kök sözlərin müqayisəsini apardıqda əldə olunan nəticələr türk söz köklərinin ilkin mənzərəsi haqqında da kifayət qədər ətraflı rəy yaradır.

Dilçilikdə belə bir ənənəvi fikir mövcuddur ki, sözün ilkin forması mütləq yazılı qaynaqlarda qorunmalıdır. İlkin forma bu və ya digər şəkildə öz izini yazılı qaynaqlarda mühafizə etməlidir, ancaq bu fikir reallığı əks etdirmir. S.Əlizadənin təbirincə desək, vacib deyil ki, praporma mütləq qədim yazılı qaynaqlarda qorunsun. Yəni sözün ilkin forması, biçimi qədim mənbələrdə qoruna da bilər, qorunmaya da (24, 47-50). Bizim dilçiliyimizdə belə bir stereotip formalaşmış ki, hər hansı bir sözün kökünü araşdırırıqsa, mütləq onun qədim forması yazılı qaynaqlarda öz əksini tapmalıdır. Halbuki ilk söz kökləri yazıya-qədərki dövrlə bağlıdır. Morfonoloji qanuna uyğunluqlar, analogi derivatlar əsasında ilkin kökü bərpa etmək imkanları genişdir. Hər hansı bir qədim türk sözünün arxetipini onu qeyri-türk dillərindəki analogi sözlərlə tutuşdurmaqla,

yəni xarici rekonstruksiyanın sərhədini aşmaqla da bərpə etmək mümkündür.

Çağdaş türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda elə leksemlər var ki, onlarda *kök+şəkilçi* sərhədini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonomorfoloji, morfosemantik inkişaf proseslərini izləmək lazımdır. Əski kök morfemlər yüzlərlə düzəltmə sözün daxilində “öü” köklərə çevrilmişdir. Məsələn, J.A.Mankeyeva qazax dilində 300 “öü” feil kökünün olduğunu müəyyənləşdirmişdir (209, 121). Çağdaş türkologiyanın vacib məsələlərindən, problemlərindən biri də türk dillərində daşlaşmış, fuziallaşmış köklərin tədqiq edilməsi, “öü” söz köklərinin üzə çıxarılmasıdır.

Minillik tarixə malik prototürk dilinin şaxələri olan müasir türk dilləri qədim yaxınlığı, ümumiliyi qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bu ümumilik, qohumluq, genetik bağlılıq həmin dillərin əski kök layının – kök morfemlərinin nümunəsində daha çox nəzərə çarpır. Eyni zamanda, bu dillərin zaman keçdikcə spesifik, fərqli xüsusiyyətləri yaranmışdır. Türk dilləri arasında elə dillər var ki, digərlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Hətta yaranan fərqlər o dərəcədə güclü olmuşdur ki, bəzi dilçilər bu dillərin qohumluğunu inkar etmişlər. Digərlərindən daha çox fərqlənən, spesifik fonetik, qrammatik quruluşu olan türk dilləri də var. Çuvaş, sarı uyğur, xalac dilləri bu qrup dillərdəndir. Həmin dillər ən qədim türk dillərinə aid edilir, ancaq divergensiya faktları heç də onların qohumluğunu inkar etmir.

Azərbaycan dilinin kök morfemlərinin digər çağdaş türk dillərinin oxşar faktları ilə müqayisəsi mühüm fakt-

ların ortaya çıxmasına səbəb olur. Çuvaş dilində protetik səslərin mövcudluğu (əsasən *v, y, h* səsləri) onu digər türk dillərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, əksər türk dillərində işlənən *ot // ut* sözü həmin dildə *vut* şəklindədir və ya *ula- // ulu-* feili çuvaş dilində *vula-* formasındadır. Hal-hazırda quruluşca sadə hesab edilən köklərin, əslində, bir qismi tarixi baxımdan düzəltmədir: Məsələn, Azərb. *qoyun*, qırğ. *koy*, tat. *kuy*, Azərb. *qarış-*, qağ. *kaar-*. Türk dilləri ilə müqayisədə məlum olur ki, Azərbaycan dilində köklərin əvvəlində işlənən samitlərin bir qismi protetik, yəni sonradan artırılan səslərdir: Azərb. *vur-qırğ.*, özb. *ur-* və s. Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşən və ya ancaq dialektlərdə qorunan əski türk sözləri digər türk dillərində işlənəməkdədir. Məsələn, arxaik *duş* “yuxu” sözü qaraqalpaq dilində *tüs* formasında, *dünən* sözünün kökü *tün // dün* (“gecə”) müstəqil şəkildə türk, qaraqalpaq, başqırd, qırğız dillərində, *dinc* sözünün kökü *tin-* “dincəlmək” feili qaraqalpaq dilində işlənir. Azərbaycan dilinin faktlarını digər türk dillərinin faktları ilə tutuşdurduqda quruluşca sadə olan köklərin bir qisminin tarixən iki sözdən yarandığını üzə çıxarmaq mümkündür. Məsələn, *gətirmək* = *gəlib+eltirmək* (yəni *gəlib ilətmək*), *oturmaq* = *olub+turmaq* və s. Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *oturmaq* feili *olturmak* şəklindədir:

*Yol üstündə oturub yolnu sorgən dərvişlər,
Ukbadin xəbər iştip yolğa kirgən dərvişlər* (ƏY, 118).

Müasir sarı uyğur dilində də *oltur-* variantındadır (201, 82). *Gətirmək* feilinin etimoloji cəhətdən iki kökdən

yanmasını XVIII əsrə aid çağatay abidələrində həmin feilin *kältürmək* şəklində işlənməsi sübut edir (126, 211).

Azərbaycan dilinin əski yazılı qaynaqlarında işlənən, ancaq hazırda arxaikləşən kök sözlər digər çağdaş türk dillərində qorunmuşdur. Məsələn, *suç* “günah” (türk.), *us* “ağıl” (türk.), *ayt-* “demək” (qırğ.) və s. Türk dillərinin kök morfemlərində mövcud fonetik, semantik divergensiya-ayrılma faktları həm türk dil qrupları, həm də türk dillərinin hər biri üçün səciyyəvi əlamətlərdəndir.

II FƏSİL

KÖK SÖZLƏRDƏ DERİVATOLOJİ PROSESLƏR

Kök morfemlər söz yaradıcılığı prosesinin ilkin mənbəyidir. Tarixən türk dillərində söz yaradıcılığı bir neçə istiqamətdə getmişdir. Bəzi ilkin söz kökləri tarixi inkişaf nəticəsində fonetik qanunauyğunluqlardan yaranan səbəblərlə bağlı olaraq yeni leksemlərə çevrilmiş, bir qrup köklərdə şəkilçiləşmə nəticəsində yeni derivatlar yaranmış, digər bir qrup söz kökləri asemantikləşməyə məruz qalmış, rudiment şəklində digər sözlərin tərkibində izlərini saxlamışdır. Bu cür çoxsaxəli söz yaradıcılığı prosesi türk dillərinin lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Şəkilçiləşməyəqədərki dövrdə fonetik yolla sözyaratmanın müxtəlif istiqamətləri mövcud olmuşdur. Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edərkən, təkhecalı söz köklərindəki variantlığın da derivatoloji mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Söz kökündəki fonovariantlar tarixən semantik differensiallaşmaya təkan vermiş faktlardan biridir. Bu prosesdə türk dillərindəki dialekt fərqləri də mühüm amil olmuşdur.

Türkologiyada N.A.Baskakov (113, 153), E.Z.Kajibəyov (165, 132), M.A.Çerkasski (285, 55), E.V.Sevortyan (246, 435) və Q.Sadvakasovun (243, 80-82) tədqiqatlarında fonoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi şərh edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində fonetik yolla söz yaradıcılığından S.Cəfərov (17, 16), S.Əlizadə (22, 27-29), M.Yusifov (76, 83), F.Cəlilov (19, 98, 101), Q.Bağirov (14, 83), Ə.Rəcəbli (62, I, 298-299), B.Xəlilov (33, 6) və A.Hacıyevanın (29, 56-60; 30, 59) əsərlərində bəhs olunmuşdur.

S.Cəfərov ilkin söz köklərində fonetik yolla söz yaradıcılığının səbəblərini və mahiyyətini izah etmişdir. Alim *tağ-dağ*, *göz-gör*- tipli fonoloji əvəzlənmələrin söz yaradıcılığı ilə nəticələndiyini qeyd edir. S.Cəfərov göstərir ki, sözdə səslərin dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi dilimizin tarixi inkişafını, başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini öyrənmək işinə çox kömək edə bilər. Beləliklə, söz tərkibində səslərin dəyişməsi prosesi böyük əhəmiyyət kəsb edir və türkologiyada tarixi-müqayisəli metodun əsas vasitələrindən biri olaraq özünü göstərir (17, 16, 23, 93). B.Xəlilov yazır ki, söz yaradıcılığı təkcə müasir dildə deyil, yazıyaqədərki dövrdə də mövcud olmuşdur. Alim yazıyaqədərki dövrün söz yaradıcılığını fonosemantik inkişaf kimi şərh edir (33, 6).

Pratürk dövründə morfonoloji və fonetik üsullarla baş verən söz yaradıcılığı prosesləri aşağıdakılardır: fuziya-ase-mantikləşmə, sinkretiklik, fleksiya-ablaut, ilkin uzanma, metateza, reduksiya, proteza. Müasir türk dilləri üçün səciyyəvi sayılmayan fonoloji yolla söz yaradıcılığı qədim dövrdə, əksinə, çox aktiv olmuşdur, çünki o zamanlar türk dillərinin sözyaratma ehtiyacı, əsasən, bu üsulla ödənilmişdir. Türk dillərinin amorfluq mərhələsində dilin sözyaratma imkanları məhdud idi, hələ qrammatik formalar yaranmamışdı, ilkin dil daha çox söz səviyyəsində idi. Qədim türk dillərində fonetik dəyişmə ilə yeni sözlərin yaranması, ilk növbədə, amorf quruluşdan iltisəqi quruluşa keçidlə bağlı idi (19, 100). M.Yusifovun fikrincə, fonetik söz yaradıcılığında, hər şeydən əvvəl, nəinki Azərbaycan dilinin, həm də bütün türk dillərinin ilkin strukturu öz izlərini saxlayır (78, 221). O yazır ki, söz köklərinin fonetik dəyişmələr

əsasında semantik diferensiallaşması, göründüyü kimi, etimoloji mənəni mühafizə edən vahidlərdə daha aydın şəkildə öz əksini tapır. Etimoloji mənəni müəyyən olmayan, yalnız fonetik oxşarlıq üzrə qarşılaşdırılan sözlərdə isə köklərin eynimənşəli olması şübhəli qalır (76, 123).

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, türk dillərinin inkişafının daha qədim dövrlərinə getdikcə leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yeni sözlər yaratmağa nisbətən, fonetik yolla sözyaratmanın daha fəal olduğunu görürük. O, Orxon-Yenisey abidələrində fonetik yolla söz yaradıcılığının aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir: 1) Sözü tərkibindəki qapalı saıtlərin açıq saıtlərə keçməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir; 2) Sözü tərkibindəki kar samitlərin cingiltiləşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir; 3) Məxrəci yaxın olan səslərin bir-birinə keçməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir; 4) Tələffüzü mürəkkəb olan səslərin parçalanması, sadələşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir (62, I, 298 - 299).

Vaxtilə türk dillərində təkhecalı köklərdə həm samit əvəzlənməsi, həm də saıt əvəzlənməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Məsələn, qədim türkcədə *sab* // *sav* kökü "söz" mənəsinə ifadə etmişdir (ΠΔΠ, 418; ДТС, 491). Hazırda dialektlərimizdə işlənən *söz-sav* qoşa sözündə həmin kök mühafizə edilmişdir. Spesifik *s~ç* və *b~v* əvəzlənməsi ilə qədim türkcədə *çav* "fəryad, səda, səs" (ƏH, 32) sözü formalaşmışdır. İndi də dialektlərimizdə *çavımaq* sözü işlənməkdədir. Başqa nümunələrə nəzər salaq: *kır* "çöl" - *kur* "dağ" - *xır* "böstan". *Ac-* // *aş* sözləri etimoloji cəhətdən *c* // *ş* refleksinə əsasən yaranmışdır. Türk dilindəki *acıkmaq*- feilinin kökündə dayanan *ac-* feili *c>ş* keçidinin nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Bu faktlar qədim türk dillərində fonetik yolla söz yaradıcılığının geniş imkanlara malik olduğunu bir daha təsdiqləyir. Qədim türk sözündə karlaşma və cingiltiləşmənin söz yaradıcılığına səbəb olmasını *su* və *yu-* sözlərinin paralel mövcudluğu isbat edir. Krım tatarlarının dilində *tau* və *dağ* formaları semantik fərqlə malikdir. Həmin türk dilində *dağ* “dağ”, *tau* “meşə” mənasındadır (149, 16). Deməli, eyni kökdə cingiltiləşmə məna diferensiallığı yaratmışdır. Vaxtilə söz kökündə bir samitin əvəzlənməsi yeni köklərin formalaşmasına yol açmışdır. Məsələn, *qar* // *kar* sözünün kökü “su” semantikasi ilə bağlıdır. Türk dillərində *r>y* keçidi səciyyəvidir. XIII əsrə aid türk dillərində *qay* sözü “dolmuş” (“yağış”) anlamında işlənmişdir (21, 113). Müasir türk dilində də *kay* “yağış” mənasındadır (TS, 1112). Digər nümunələrə nəzər salaq: *kar-* // *qır-* “qırmaq”, *kıy-* // *qıy-* “kəsmək”, *yet-* // *çat-*, *kəs-* // *qaz-* sözlərinin paralelliyi bu cür söz yaradıcılığının qədimliyini sübut edir.

Türk dillərində morfonoloji yolla söz yaradıcılığı üsullarından biri fuzial köklərin yaranmasıdır. Fuzial köklərin yaranması söz köklərinin ilkin şəkilçiləşməyə doğru inkişaf mərhələsini əks etdirir. Fuziya F.Cəlilovun təbircə desək, həm də köklə şəkilçinin birləşməsi, qovuşması, morfemlərin birləşmə üsuludur (19, 102). Türk dillərində qədim dövrdə bəzi söz köklərində morfoloji inkişaf əlaqədar olaraq *kök+şəkilçi* sərhədi itmiş, nəticədə, yeni sözlər təşəkkül tapmışdır.

G.J.Ramstedt, V.L.Kotviç, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, B.B.Əhmədov və F.Cəlilovun tədqiqatlarında fuziya hadisələrindən bəhs edilmişdir. N.A.Baskakov fuziyanı affikslərin tarixən birləşməsi, bir qrammatik forma kimi

çıxış etməsi şəklində izah edir. O, kök morfemlərin müxtəlif formalarının yaranmasında fuziya hadisəsinin mühüm rolu olduğunu qeyd edir (113, 94, 143). B.B.Əhmədov bu hadisəni “morfoloji sadələşmə” adlandırır. Fuziya hadisəsinə birqat, ikiqat və üçqat morfoloji sadələşmə şəklində izah edən B.B.Əhmədov yazır ki, qədim birhecalı sözün əhatə etdiyi geniş məna tutumu artıq müxtəlif semantik xətt üzrə tələbatı dəqiq ödəyə bilmədiyi tarixi dövrdən başlayaraq bir şəkilçi ilə qovuşuq vəziyyətə əvvəlki çoxmənalı sözün bir məna hecasına, bir məna çalarına xidmət etməyə başlayır. Həmin kök şəkilçi ilə qovuşandan sonra artıq əvvəlki mənada öz müxtəlifliyini itirir, nəticədə, asemantik kökə çevrilir. Köklə şəkilçi qovuşduğu fərqli məna bildirir. Bu zaman şəkilçi də semantik boşalmaya məruz qalır və bu məqamda sadəcə mənasız ünsürə çevrilir (20, 73, 76).

Deyilən nəzəri fikirləri təhlil edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, fuziya hadisəsi ilə asemantikləşmə hadisəsi bir-biri ilə bağlı dil hadisələridir. Faktlara nəzər salaq:

ay+ıt > ayt -
ba+ğ > bağ
ı+ğac > ığac // ağac
uz // us+ta > usta
uz > uza-, uzun, uzaq
*ka+xat // kat // qad+ın > qadın
ka+y+ıt > qayıt-
ku // kü+y > küy, qulaq
*ko+y > koy- // qoy-
tü+k > tük
sa+y > say

st+n > sin
yü+k > yük
tu+t > tut-

Verdiyimiz nümunələrdəki kök sözlərin morfoloji quruluşu arxaikləşmiş və onlar şəkilçilərlə birləşərək yeni bir sözə çevrilmişdir. Yəni burada ilkin mənalar yox, formalar itmişdir. Köklə şəkilçilərin birləşməsi o dərəcədə möhkəm olmuşdur ki, onlar arasında sərhədi müəyyən etmək çox çətinidir. Morfoloji asemantikləşmə fuziyanın təsiri ilə yaranmışdır. Buna görə də biz hesab edirik ki, fuziya ilə asemantikləşmə nəticəsi eyni olan morfonoloji proseslərdir.

A.N.Kononov fuziya hadisəsini türk dillərində affiksələrin əsas yaranma yollarından biri kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, fuziya morfemlərin birləşmə üsuludur. Bu da türk dillərinin aqlütinativ xarakterindən asılıdır. Türkoloq fuziya hadisəsinə əsaslanaraq, türk dillərində şəkilçilərin əksəriyyətinin müstəqil sözlərdən yaranması fərziyyəsini inkar edir və əksər şəkilçilərin özünün müxtəlif şəkilçilərin birləşməsindən yarandığını göstərir (178, 113-115).

Nümunələrə nəzər salaq: *qadın* və *qayın* sözləri eynimənşəlidir. Hər iki söz *kat* // *qat* “qadın, qohum” gövdəsindən yaranmışdır və *d-y* əvəzlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvi fonetik hadisədir. Beləliklə, *-in* şəkilçisi həmin sözlərdə “daşlaşmışdır”, *katın* // *kayın* // *kadın* // *qadın* variantlarında işlənən söz yeni mənalar qazanmışdır. Yəni müasir türk dillərində həmin sözlər quruluşca sadə hesab olunur. Diaxronik baxımdan isə törəmə (düzəltmə) sözlərdir. Bu cür fuziyaya məruz qalan sözlərdə köklə şəkilçi arasında fərq hiss edilmir. Qədim dövrdə kök morfemlərlə bağlı

olan söz yaradıcılığı üsullarından biri asemantikləşmədir. Əslində, fuziya asemantikləşməni yaradan əsas proseslərdən biridir.

Dil faktları təsdiq edir ki, qədimdə türk dillərində təkhecalı sözlər daha çox asemantikləşmişdir. Həm də asemantikləşmə türk dillərinin morfoloji quruluşunun təbiətinə uyğun bir proses olmuşdur. Bu prosesin nəticəsində türk dillərində bəzi ikihecalı sözlər yaranmışdır (34, 13). F.Cəliov göstərir ki, morfonoloji transformasiya ilkin semantikadan uzaqlaşma ilə nəticələnsə də, hər halda diferensiallaşan sözlər çox vaxt məna yaxınlığını tam itirmir. Məsələn, *sığal*, *sığınmaq*, *sağım*, *sıxac* sözlərinin kök morfemi (*sığ*, *sağ*, *sıx*) fonetik cəhətdən dəyişib ayrı-ayrı sözlərə çevrilsə də, ilkin məna yaxınlığını saxlamışdır. Eyni sözləri indi asemantik morfemə çevrilmiş *yux* // *yük* // *yox* kökləri (*yux-arı*, *yük-sək*, *yox-uş*) barədə də demək olar (19, 101). Göründüyü kimi, asemantikləşmənin özü də bir növ qədim söz yaradıcılığı üsuludur.

Asemantikləşmə zamanı sözün ilkin mənası və ya forması, digər bir sözdə mühafizə olunur. Həmin proses zamanı sözün qədim mənası və ya forması qalıq kimi başqa bir sözdə izini saxlayır. Qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır. Məsələn:

qo- // *ko-* “məskunlaşmaq” > *qon-*, *qonaq* // *konuk*,
qonşu, *konum*, *konut*;
sü “qoşun, ordu” > *sür*, *sürgün*, *sürü*;

qa- // *ka-* “qapmaq, örtmək, bağlamaq” > *qarı, qapaq, qab, qabıq, qapamaq*;
yaş // *yas* // *yış* “ömür, cavan, təzə” > *yaşıl*.

Türk dillərinin morfoloji quruluşunda sadəlikdən mürəkkəbliyə doğru inkişaf getmişdir. Təkhəcalı köklərin şəkilçiləşmə meyili, çoxhəcalılığa doğru morfonoloji inkişafı ilkin söz köklərinin daşlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn: *u-* “bacarmaq” > *uğan* “tanrı”, *ok* “boy, qəbilə” > *okuş* // *uquş* “qəbilə” və s.

Tarixən türk dillərində söz köklərinin bir qismi asemantikləşərək digər sözlərin tərkibində izlərini qorumuşdur. Bizim araşdırmanın digər türkoloji araşdırmalardan fərqi odur ki, asemantik köklərin izlərini türk dilləri ilə yanaşı, qeyri-türk dillərində də müəyyənləşdirmişik. Asemantik köklərin yaranması sözlərin morfoloji inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Belə dil faktlarının bəzilərinə nəzər yetirək:

*Ya- “əyilmək”: “Qədim türk lüğəti”ndə bu kök *ya-* bicimində və “yay, kaman” (“silah”) anlamında qeyd alınmışdır (ДТС, 221). G.Klauson *ya* kökünün orta əsrlərdə türk dillərində “yay, kaman” “silah” mənasında işləndiyini qeyd edir (GC, 869). A.A.Zayonçkovski bu kökün arxetipini məhz **ya-* formasında bərpa etmişdir (156, 32). Əski özbək dilində *yay* (“silah”) sözü *ya-* formasında işlənmişdir (277, II, 453): “Oğuznamə”nin uyğur variantında da *ya* “yay” kökü işlənmişdir: *ja ok birlä taki kilic birlä kalkan birlä atladi* “Yay və oxla, qılinc və qalxanla yola düşdü” (286, 23). “Türk dillərindəki *yat-*, *yay-* (“silah”), *yay-* “sərmək”, *yastı*, *yasla-* // *yaslan-* “söykənmək” (türk.), *yadıq*, *yamac*, *yamuk* (türk. “əyri”) sözlərinin **ya-* “əyilmək” kök

yuvasından yaranması şübhəsizdir. Biz burada söz yuvası metoduna əsaslanırıq. *Yastı* sözü, əslində, metatezaya uğramışdır, yəni ilkin variant *yatsı* formasında olmuşdur (TTSKBS, II, 1081). Azərbaycan dialektlərindəki *yasamal* “dağın döşü, yamac”, *yasdan* “dağda düzənlik”, *yaslam* “yastı” (ADDL, 542-543) sözlərində də bu asemantik kök morfem qorunmuşdur. Müqayisə edək: Altay dillərinə aid koreya dilində *yāsan* “kiçik təpə” paraleli var (KED, 1107). *Yastı* sözü tatar dilində *yassı* formasındadır. Türk dilinin Anadolu şivələrində də *yassı* // *yassu* biçimləri işlənir (DS, XI, 4194). “Kitabi-Dədə Qorqud”da *yadıq* sözü “yastı su qabı” mənasındadır: *Yadığı yarağilə yola girdi*. V.V.Radlovun lüğətində isə *yamrı* “əyri” sözü qeydə alınmışdır (28, 211). M.Kaşğarinin lüğətində verilən *yalbı* “yastı” (DLT, III, 32) sözü də, çox güman ki, bu kökdəndir. Türk dialektlərində *a~ı* əvəzlənməsini əks etdirən *yılık* “əyri” sözü mövcuddur (DS, XI, 4269). Orta əsrlərdə türk dillərində *yasta-* feili “söykəmək, dayamaq” anlamını ifadə etmişdir: *ol anar yastuk yasta:dı* “O, yastığı arxasına söykəyərək onu dikəltdi” (GC, 974). Türk dillərində işlənən *yalt* “əyri, hamar” (ЭСТЯ, IV, 103) sözündə də bu asemantik kök mühafizə olunmuşdur. B.O.Oruzbayeva qırğız türkcəsində *jat-* “yatmaq, uzanmaq” feilindəki *t* komponentini şəkilçi hesab edir (231, 170). Azərbaycan dilində coğrafi anlayış ifadə edən *yal* sözü də bu kökdəndir.

*Tir- “həyat, yaşamaq”: Türk dillərində ən arxaik *CVC* (*samit+sait+samit*) biçimli morfemlərdən biri **tir-* “yaşamaq” köküdür. Həmin morfem *diri-* // *tiri-*, *diril-* sözlərinin etimoloji əsasında dayanır. Bu kök G.Klausonun etimoloji lüğətində (GC, 529) və A.fon Qabenin “Eski Türk-

çenin Qrameri” əsərində (86, 300) qeydə alınmışdır. Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan şumer dilində *ti* “həyat” anlamındadır (207, 103). Həmin fakt da **tir-* kökünün sinkretikliyi təsdiq edir. Qədim qaynaqlarda *tirgür-* feili “diriltmək, yaşatmaq” anlamında işlənmişdir. N.Hacıeminoğlu həmin sözün tərkibindəki *tir-* feilinin müstəqil morfem kimi işləndiyini qeyd edir (87, 48).

Bir çox türk dillərində *dur-* feilinin “yaşamaq” anlamında da işlənməsini nəzərə alsaq, **tir-* “diri” (GC, 529) və *dur-* sözlərinin ablaut nəticəsində yarandığını ehtimal etmək olar. Yəni *dur-* feilinin ilkin semantikasi məhz “yaşamaq” anlamını ifadə etmişdir. Ç.Qaraşarlı türk dillərində *tur-* feilinin “durmaq, dayanmaq, yaşamaq” anlamlarında işləndiyini və türk dillərindəki *turu* “qala”, *turağ* “sığınacaq”, *tura* “ev, tikili, şəhər”, qayel dilindəki *turch* “qala, qüllə” sözlərinin homogen olduğunu göstərir (43, 93). Təsadüfi deyil ki, türkmən dilində *durmuş* “həyat” anlamındadır.

A.Məmmədov şumer dilindəki *ti* “həyat” kökünü türk dillərindəki *diri* // *tiri* sözü ilə müqayisə etmişdir (207, 102). Hazırda dilimizdə işlənən *diri* sözünün ilkin forması qapalı hecalı olmuşdur. XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *tiriq* (“diri, sağ”) formasındadır (ƏY, 125):

*Ğarıblərni işi dayim sülukdür,
Tirinğ irməs ğarib, misli – ölüqdür* (ƏY, 94).

Ə.Yuknəkinin “Atəbətül həqayıq” əsərində də *tirig* şəklindədir: *ölügdin tirig hem tirigdin ölüğ*: “O, diriləri öldürdüyü kimi, ölüləri də dirildir (AH, 82).

*Uş- “xırdalamaq, kiçiltmək”. Bu qədim kök *uşaq* // *uşak* ismində asemantikləşmişdir. Bir çox türk dillərində həmin söz “kiçik, balaca” anlamındadır. Müasir türk dillərində işlənən *uşan-* “kiçik hissələrə ayrılmaq”, qədim özbək dilində işlənən *uşan-* “parçalamaq”, *uşat-* “bölmək” (277, II, 450) sözlərinin də kökü asemantik **uş-* morfemidir. Tarixən *VC (sait+samit)* formasında olan bu kök etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində izini qorumuşdur.

Əski türk dillərində həmin kök *uşal-* // *uşat-* feillərinin tərkibində işlənmişdir: *etmək uşaldı* “Çörək doğrandı” (ДТС, 617). Hal-hazırda müasir qırğız dilində *uşat-* feili “xırdalamaq” mənasındadır. Türk dillərindəki *l // ş* paralelliyinə görə qədim **ül-* “bölüşmək” feili ilə **uş-* “xırdalamaq, parçalamaq” feilinin eyniköklü olmasına şübhəimiz yoxdur. *Üləş-* “bölmək” feili yazılı qaynaqlarda işlənmişdir:

*Otuz üçdə saqi bolup mey üləştim,
Cami-şərab kolğa alıp toya içtim* (ƏY, 18).

A.Məmmədov qədim şumer dilində işlənən *uş* “rüşeym, əcdad, uşaq” sözünü türk dillərindəki *uşaq* // *usax* // *usak* sözü ilə müqayisə etmişdir (50, 5-24). Şumer dilindəki həmin fakt sübut edir ki, **uş* morfemi türk dillərinin ilkin dövrləri üçün səciyyəvi olan sinkretik (korrelyativ) söz köklərindən biridir. Deməli, nümunələr göstərir ki, ilkin köklərə samit və sait səslərin artırılması yolu ilə yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. Təkhəcalı söz köklərinin çoxhecalılığa doğru inkişafı tədricən şəkildəşmə prosesinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd edək ki, semantik üsul kök morfemlərin rekonstruksiyası zamanı çox gərəklidir. Məsələn, *yahn* və *yalçın* sözlərinin mənşəyində *yal morfeminin dayanmasını bu sözlərin yaxın mənalar ifadə etməsi sübut edir. İlkin söz köklərində tarixən baş verən morfoloji “bərkimə”, kök+ şəkilçi fuziallığı bir çox köklərin ilkin formalarının itməsi ilə nəticələnmişdir. Müasir dövrdə eyniköklü sözləri müəyyənləşdirərkən onların kökü və semantikasını nəzərə alındığı kimi, qədim sözlərin də eyniköklülüyünün (yəni homogenliyinin) təsbit edilməsində semantik meyara üstünlük vermək lazımdır.

Şəkilçiləşmədən əvvəlki dövrdə kök sözlərdə müxtəlif səciyyəvi morfonoloji proseslər müasir dövrlə müqayisədə daha aktiv olmuşdur. Türk dillərinin iltisacı quruluşu ilə uyğun gəlməyən fleksiya, ablaut əlamətləri qədim kök dilin əlamətləri sayılmalıdır. Yəni həm amorf, həm iltisacı, həm də flektiv quruluşlu dillərin mənşəyi eynidir. Aparılan araşdırmalar türk dillərinin iltisacılıyaqədərki erkən dövründə bu dil tipinin özəllikləri ilə bir araya sığmayan kökdən dəyişmə ilə reallaşan söz yaradıcılığı növünün mövcudluğu haqqında ehtimalların real zəmindən məhrum olmadığını düşünməyə əsas verir (29, 59).

Ablaut termini dilçilikdə morfonoloji səciyyə daşıyan səvəzlənməsi mənasında işlədilir. Müasir dünya dilçiliyində bu termin flektiv dillərə aid hadisə kimi dəyərləndirilir. Lakin qədim dövrdə türk dillərində də həmin hadisə mövcud olmuş və söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Məhz qədim söz yaradıcılığında morfonoloji yollardan biri ablaut olmuşdur. F.Cəlilov haqqı olaraq qeyd edir ki, bu hadisənin izi *qıç* // *qaç-*, *əl* // *al-*, *dış* // *daş*, *gəl-* // *qal-*, *bil-* // *bul-*, *alt* // *üst* kimi

onlarla sözdə rudiment kimi qalmışdır ki, bu sahədə aparılan tədqiqat işi maraqlı nəticələr verə bilər (19, 101).

Hind-Avropa dillərində, xüsusilə german dillərində ablaut hadisəsi geniş yayılmışdır. Fleksiya hadisəsi morfo-semantik, morfonoloji mahiyyət daşıyan fonetik hadisədir, türk dilləri üçün daha çox diaxronik səciyyə daşıyır. Ancaq çağdaş türk dillərində həmin hadisənin izləri bəzi homogen köklərdə qorunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, vaxtilə türk dillərində də qədim söz yaradıcılığının əsas morfonoloji üsullarından biri məhz fleksiya hadisəsi olmuşdur. Ablaut hadisəsi daxili fleksiyanın bir növüdür. Fleksiya hadisəsi flektiv dillər üçün səciyyəvi olsa da, iltisacı dillərdə də müşahidə edilir. Buna görə də müasir dillərin tipoloji bölgüsü nisbi mahiyyətlidir. F.de Sössürün təbirincə desək, hər hansı bir dil həmişəlik müəyyən bir dil tipinə aid olmur. Bütün dilləri tipologiyasından asılı olmayaraq, universal morfoloji qanunauyğunluqlar birləşdirir. Monogenез ideyasına əsaslanaraq, dünya dilləri ortaq kökə bağlıdır. Buna görə də türk dillərinin kök morfemlərində müşahidə edilən fleksiya hadisəsinin mövcudluğuna təbii və normal dil prosesi kimi yanaşılmalıdır.

Tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə müşahidə olunan analoji morfonoloji proseslərin heç də fərdi xarakter daşmadığını söyləmək olar. Müxtəlif sistemli dillərdə analoji tipoloji hadisələr flektivliyi dillərin inkişafında iltisacılıqdan sonrakı mərhələyə aid edənlərin yanlış mövqe tutduğunu sübut edir. Altay dilləri içərisində türk dillərinə nisbətən, monqol və tunqus-mancur dillərində fleksiya hadisəsi daha çox mühafizə edilmişdir. Türk dillərində tarixən iltisacı qu-

ruluşun daha çox sabitləşməsi söz köklərində fleksiyanın rolunu zəiflətməmişdir.

Y.Kuriloviç ablaut hadisəsinin fonem alternasiyaları ilə sıx bağlı olduğunu göstərir (187, 408). A.A.Reformatski hind-Avropa dillərində ablaut tipli əvəzlənmələri eyni morfem variantları adlandırır, çünki bu əvəzlənmələr bir morfem daxilində baş verir (75, 10). Altayşünaslıqda ilk dəfə daxili fleksiyadan monqolşünas V.Y.Vladimirtsov bəhs etmişdir (246, 432).

İstər monqolşünaslıqda, istərsə də türkologiyada çox zaman kök morfemlərdə baş verən semantik diferensiallaşmalar sinharmonik paralellərlə bağlanmışdır. Altayşünaslıqda geniş yayılmış bu nəzəriyyəyə görə, ahəng qanununun təsiri ilə ilkin söz köklərində fonetik variantlar yaranmış, sonradan bu variantlar özlərinə yeni semantik çalar qazandırmışdır. Sinharmonik variantlar Altay dillərinin aqlütinativliyəqədərki dövründə daxili fleksiyanın izlərini yasaır (285, 55). A.M.Şerbak türk dillərində şəxs və sual əvəzliliklərindəki fərqlənmələrin (*kim-kem, ben-bana*) fleksiya hadisəsinə nümunə olduğunu qeyd edir (293, 39).

Dilçilikdəki ənənəvi fikrə görə, dünya dilləri kök dildən (yəni amorfluq mərhələsindən) iltisqaqiliyə, iltisqaqilikdən sonra isə flektivliyə doğru inkişaf etmişdir. Yəni flektivlik dillərin morfoloji inkişafında son nöqtə hesab edilir. Ancaq türk dillərindəki söz köklərində flektivlik əlamətləri qədim dil faktı kimi izah olunursa, deməli, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, flektivlik heç də son mərhələ deyil. Türk dillərinin yazılı qaynaqlarında da fleksiya hadisəsinə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, XIV əsrə aid Əbu Həyyanın lüğətində *tən* “bədən”, *tın* “ruh” anlamlarında

verilmişdir (ƏH, 30). Bu sözün qədim türk yazılı qaynaqlarında işlənməsini nəzərə alsaq, onun fleksiya nətişəsində yarandığını güman etmək olar. Müqayisə edək: spesifik *t>s* keçidi ilə: çuv. *sən* “xarici görünüş, sifət”, qırğ., qaz. *sin* “xaric, çöl, bədən quruluşu”, cağ. *sin* “bədən, görkəm”, çin. *sin* “bədən”, mac. *szin* “rəng” (Фед., II, 25). M.Kaşğarının lüğətində *yin* sözü “insan bədəni” anlamında verilmişdir (DLT, III, 147). Sami dillərində *tun* “yaratmaq, xəq etmək” kökü var (193, 208). Qədim türk dilində *bod sin* “bədən” (ДТС, 108) qoşa sözünün işlənməsi *t>s* keçidinə əsasən bu sözün vaxtilə türk dillərində mövcudluğunu sübut edir. Fars dilində işlənən *tən* sözü bu kökün fonovariantıdır.

Türk dillərinin ən qədim leksik laylarından olan qohumluq terminlərinin əksəriyyətində fleksiyanın izlərini asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Bəzi qohumluq sözlərində fleksiya Ural-Altay arealında baş vermişdir. Bir çox qohumluq və yaş-cins bildirən sözlərin fonosemantik divergensiyası isə hətta Ural-Altay arealından da kənara çıxır. Məsələn: s.uyğ. *ati* “nəvə”, ev. *ata* “yaşlı qadın”, *ete* “baba”, aq. *çi* “qardaş”, sax. *iči* “qız”, ev.dial. *asi* “qadın” (230, 124). M.Kaşğarının lüğətində *eçe* “böyük bacı”, *açı* “yaşlı qadın”, *eçi* “böyük qardaş”, *əçə* “böyük bacı” mənalarında verilmişdir (DLT, IV, 167). M.Kaşğarının lüğətində verilən faktlar sübut edir ki, hələ qədim dövrlərdən türk söz köklərində fleksiya yolu ilə söz yaradıcılığı prosesi getmişdir. Müqayisə edək: qəd.türk.dial. *eçi* “böyük qardaş”, *öçi* “nənə” (ДТД, 81), qırğ. *aça* “bacı”, şor. *aça* “ata”, *içe* “ana”, Alt. *aça* // *aja* “ata”, uyğ.dial. *aça* “böyük bacı”, “ata” (УДС, 10). Qədim türk dillərində fleksiya yolu ilə yeni sözlər yaranmışdır: *eçe* “böyük bacı”, *eçi* “yaşlı qadın,

nənə”, *çət* “sərhəd”, *çit* “qala divarı” (QTAL, 35). Bu faktlar göstərir ki, fleksiyanın tarixi türk dillərində çox qədim dövrlərə aiddir. Türk dillərində monosillabik feillərdə və sinkretik köklərdə də fleksiyanın izləri müşahidə edilir: *qap-* (“qapmaq, dişləmək”) - *qop-* (“qopmaq, sınmaq”), *od* “ocaq” - *üt-* “yandırmaq” və s.

Türk dillərində işlənən müxtəlif təkhecalı sözlərdə bu hadisənin reliktni görə bilərik. Məsələn: *kiş* başq. “alacıq”, qırğ. “alaçıqın kiçik bir hissəsi”, *koş* qar.-balk. “dayanacaq, süd ferması” (47, 376). Yəni *kiş* - *koş* sözlərindəki anlam fərqi fleksiya nəticəsində yaranmışdır. Müasir türk dillərində indiki də fleksiyanın izini saxlayan sözlər cütülyünə *qur // kur* “qurşaq, bel” (*qurşaq*- sözünün kökü) - *kar* “qol” sözləri də aid ola bilər. Türk dilində işlənən *kıyı* “sahil” - *koy* “suyun quruya doğru olan hissəsi, su, çay, dəniz yatağı”, *kuy-* // *küy-* “tökmək, axmaq” sözləri də fleksiyanın bir nümunəsidir.

Monqolşünasların düzgün dəyərləndirdiyi kimi, kök sözlərdə fleksiya türk dillərinin də ilk mərhələsində, çox ehtimal ki, mövcud olmuş, sonradan isə həmin proses zəifləmişdir (121, 7; 245, 18). A.Hacıyeva hind-Avropa dilləri ilə türk dillərinin materiallarını tutuşduraraq, bu nəticəyə gəlir ki, aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin təhlili, bu faktların fonetik və morfoloji yarusların “həmhüdəd zonası”nda yer alması onların, ilk növbədə, morfonologiya problemi olduğunu tam əyaniliklə aşkarlayır (30, 286). Ancaq müəllif nədənsə bu cür faktları tipoloji sapmalar kimi təqdim edir. Əslində, belə faktlar bütün dillərin eyni kökdən nəşət etdiyini bir daha sübut edir. Tədqiqatçı yazır ki, iltisqa dil zəminində yaranan flektiv ünsürlər yarandığı dövr baxımından, təxminən, iki mərhələyə

(1.Aqlütinativliyəqədərki və aqlütinativliyin meydana gəldiyi dövr; 2.Aqlütinativliyin tam bərqərar olduğu dövr) aidlik nümayiş etdirir (30, 38).

Ehtimal ki, türk dillərində *quy // kuy // küy* “səs, çıxır-tı” - *qıy* “hay-haray” sözləri də fleksiya nəticəsində yaranmışdır. Həmin sözlər də ən qədim türk yazılı qaynaqlarında işlənən **ku* “səs” morfeminin derivatlarıdır. Orxon abidələrində *kal-* “qalmaq” // *kəl-* “gəlmək” (93, 68) köklərinin işlənməsi türk dillərində fleksiya hadisəsinin çox əski dövrlərlə bağlılığını bir daha təsdiqləyir. Deməli, tarixən *gəl-* // *qal-* feilləri fleksiya nəticəsində yaranmışdır. Türk dillərində fonosemantik parçalanma yolu ilə yaranan onlarla söz kökü mövcuddur. Bu prosesin də əsas səbəbi fleksiya hadisəsidir. Qohumluq bildiran bir çox sözlərin fleksiya yolu ilə yaranması vaxtilə türk dillərində fleksiyanın məhsuldar söz yaradıcılığı üsullarından biri olduğunu təsdiqləyir. Türk söz köklərinin mənşəyinin, strukturunun araşdırılmasında bu hadisənin öyrənilməsinin böyük praktik əhəmiyyəti var. Türk dillərində *göl // küöl* “dayanmış su hövzəsi, göl” və *ko:l // kul // qol // xol* “çay, dərə” sözlərinin mənşəyi də eynidir (ЭТЯ, VI, 42). Başqa bir nümunə: *küz* “payız” - *kuz* “şimal siklonu” - *quz // kuz* “şimal” (*quzey* sözünün kökü). Beləliklə, faktlar sübut edir ki, türk dillərində təkhecalı homogen söz köklərinin bir qismi tarixi-etimoloji cəhətdən fleksiya nəticəsində yaranmışdır.

Türk dillərində eyni söz yuvasından nəşət tapan sözlərin bir çoxunda sonradan fleksiya yolu ilə yeni fonovariantlar formalaşmışdır. Müqayisə edək: *bur-*, **bür-* (*bürümək* feilinin kökü). Ehtimal ki, *bük-*, *bur-*, *büz-*, *bürü-* feilləri eyni kök yuvasına daxildir. N.A.Baskakov bağ-

“bağlamaq” feili ilə *boğ-* feillərinin eyni kökdən yarandığını göstərir (113, 153). Qədim türk yazılı abidələrində *yış // yuş* kökü “dağlıq meşə”, *yaş* sözü isə “cavan, təzə” mənasını ifadə etmişdir (ПДП, 386, 392). *Yaşıl* sözü *yaş* “yaşıl” morfemindən yaranmışdır, deməli, tarixən qədim türk dillərində *yaş* (“cavan, təzə, yaşıl”) - *yış* (“meşə”) ablautu mövcud olmuşdur. Həmin söz *γ-ç* əvəzlənməsi ilə Altay dilinin dialektlərində *çış* (“meşə”) variantındadır (112, 271). Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim şumer dilində *giş* sözü “meşə” anlamında işlənmişdir.

Türk dillərində etimoloji cəhətdən törəmə sözlərdə də bu hadisənin izlərini görmək mümkündür. Məsələn, Azərb. *qoyun* “qoyun”, çuv. *kuyan*, qırğ. *koyon* “dovşan”, ş.yuq. *eri* - “gəlmək”, *oro* - “çıxıb getmək” (265, 62). Türk dillərində bir çox heyvan adları, qohumluq terminləri, yaş-cins bildirən sözlər, monosillabik feillərin bəzisi məhz fleksiya yolu ilə yaranmışdır.

Fleksiya qədim türk dilində özünü göstərən derivatoloji prosesdir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, əski söz yaradıcılığının morfonoloji üsullarından biri məhz ablaut hadisəsidir. Ablaut hadisəsi daha çox hind-Avropa dillərinə aid edilsə də, türk dillərində də bu hadisənin reliktni görmək mümkündür. Fikrimizcə, türk dillərində bu problemin şərhini ancaq türk dillərinin materialları ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Bu hadisənin arealı, ən azından, Altay və Ural-Altay dilləri miqyasında nəzərdən keçirilməlidir, çünki elə köklər var ki, onlarda ablaut məhz türk dillərinin arealından kənara çıxdıqda daha asan müşahidə edilir. Altay dilləri ilə bağlı aparılan müxtəlif tədqiqatlarda bu məsələlər öz əksini tapmışdır. Q.D.Sanjevevin qənaətinə

görə, monqol dilində *ügez* “öküz”, *uker* “böyürmək”, *kur-* (“görmək”), *küz* (“göz”) paralelliyi türk dillərində də özünü göstərir ki, bu da daxili fleksiya ilə bağlıdır (245, 18). M.Kaşğarının lüğətində *köründi* “göründü” və *közündi* “görüldü” feillərinin paralel verilməsi (DLTT, II, 167) *kor // gör-* və *göz* sözlərinin homogenliyini bir daha isbat edir. V.İ.Sintsius qeyd edir ki, Altay dillərindəki qohumluq terminlərinin əksəriyyəti fleksiya nəticəsində yaranmışdır: manc. *ama* “ata” - *eme* “ana”, ev. *aka* “böyük qardaş” - *eke* “böyük bacı”, *ata* “qoca qadın” - *ete* “baba”, qaz. *ana* “ana” - *ene* “qayınana” (281, 130).

Türk dillərində *kip // küp // kep // kap // qab* sözləri fleksiyanın əyani nümunələrindən ola bilər. *Kip* sözü İbn Mühənnanın lüğətində “yerə sərilən əşya, ləvazimat” mənasında qeyd olunmuşdur (İML, 41). *Küp* “saxsı qab” sözü də *qab // kap* sözündən ablaut - fleksiya nəticəsində yaranmışdır: *kap // qab~küp*. Xakas dilində *kip* “paltar” mənasındadır. Bu paralellər bir daha göstərir ki, ablaut qədim dövrdə ən əsas söz yaradıcılığı üsullarından biri olmuşdur. Vaxtilə eyni kök morfemlərdən, yəni fonetik cəhətdən yaxın məxrəcli köklərdən sait əvəzlənməsi nəticəsində yeni sözlər formalaşmışdır. Müqayisə edək: *yığmaq*-*yağmala*-*yağma*-*yağı*. Yəni qədim türkcədəki *yağmalamaq*, *yağma*, *yağı* sözlərinin etimoloji əsasında dayanan **yağ-* feili ilə müasir günümüzdə qədər qorunub gələn *yığ-* feilinin semantik özülünü nəzərə alsaq, həmin feillərin mənşəyinin bir olması şübhə doğurmamalıdır. Bu tipli köklərdə nüvə semantika mühafizə edilir. Müqayisə edək: türk.dil. *don // ton* “paltar” - s.uyğ. *tan-* “geyinmək” (201, 110), *kır* “çöl, açıq yer, diyar” - *kur* “dağ, təpə”, *el* “tayfa” - *il* “kənd” (tat.dial.)

(TTDS, 114). Digər Ural-Altay dillərində də kök sözlərdə bu hadisə müşahidə edilir. Məsələn, komi dillərində *an* “ana” - *un* “xala” (КЭСКЯ, 297).

H.Mirzəyev *tala-* feili ilə *tülə-* (“yolunmaq”) feilləri arasında məna yaxınlığını görməkdə haqlıdır (55, 56). Bütün bu faktlar sübut edir ki, müasir dövrdə tipoloji cəhətdən iltisəqi quruluşlu hesab edilən türk dillərində bir çox söz kökləri tarixən fleksiya yolu ilə yaranmışdır. Həmin proses həm təkhecalı, həm də ikihecalı köklərdə getmişdir. Türk dillərində *car* “dərə, çay kənarı yarıq” - *çir* “çətin keçilən kolluq” mənasındadır (16, 424). *Yarıq* sözünün kökü olan *yar-* feili də bu köklə homogenidir. M.A.Çerkasski qeyd edir ki, moңqol dilində *abai* “ata” - *ebei* “ana” fleksiyası sinharmonik paralellər qanunauyğunluğuna əsaslanır. E.A.Kreynoviçin fikrinə görə, Altay dilləri aqlütinativ quruluşa qədər polisintetik quruluşa olmuşdur. M.A.Çerkasski həmin nəzəriyyənin əleyhinə çıxır. V.Y.Vladimirtsov və Q.D.Sanjeyevin “sinharmonik paralellər nəzəriyyəsi”nə görə Altay dillərində fleksiya həmişə aktiv olmuş, sonradan həmin proses aqlütinasiya ilə əvəzlənmişdir. Həmin nəzəriyyə sübut edir ki, bəzi söz köklərində saıtlərin əvəzlənməsi (arxa və ön sıra) qadın və kişi cinsləri üzrə semantik diferensiallaşmaya səbəb olmuşdur (284, 10). Çağdaş türk dillərində müşahidə edilən fleksiya əlamətləri, əslində, kök – ulu dilin qalıqları, fonoloji “rudiment”ləridir. Türk dillərində *yol* “yol” - *yıl-* // *yel-* “qaçmaq, getmək”, *kəs-* “doğramaq” - *qıs-* “sıxmaq” sözləri də fleksiyanın izlərini yasaıdır.

Müasir tofalar (karaqas) dilində fleksiya, yəni ablaut müşahidə edilir. Məsələn: *uba* “böyük baçı” - *aba* “ana”.

Başqırd dilində hətta diftonqlaşma sözdə fonematik məna kəsb edir: *tuğan* “doğma, əziz” - *tuğan* “qardaş”. *Yer* sözü qaraqalpaq dialektlərində *yor* “yuxarı, yuxarı yer” variantında semantik diferensiallaşmaya uğramışdır (109, 346).

Qədim türk yazılı abidələrində həm təkhecalı, həm də ikihecalı sözlərdə ablaut baş vermişdir. Məsələn: *kädik* “maral” (ПДП, 392), *käjik* “yurtcu, vəhşi heyvan” (ПДП, 392), *kijik* “yurtcu heyvan” (ПДП, 394), *keyik* “dağ keçisi” (ПДП, 440). Bu sözlərin hamısı eyni bir kökdən morfonoloji dəyişmə nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: çuv. *kayäk* “quş”, tat. *kiek* “ov”, *kiäk* “vəhşi quş”, türk. *keyik* “maral”, Alt.dial. *kijik* “ov”, çuv.dial. “doğan” (ECTЯ, VI, 23). Bu qənaətə gəlmək olar ki, prototürkdə ablaut söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri olmuşdur.

E.Z.Kajibəyov (165,107), E.V.Sevortyan (246, 435) və Q.Bağirov (14, 83) *sız-* // *süz-* feil köklərinin eynimənşəli olduğunu göstərilər. Q.Bağirov tarixən türk dillərində feillərdə damaq saıtlərinin dodaq saıtlərinə keçməsinin semantik fərq yaratdığını qeyd edir. O yazır ki, abidələrdən alınan misallar, eləcə də müasir türk dillərində *sız-* // *süz-* köklərində damaq saıtlərinin dodaq saıtlərinə keçməsi hər yerdə ardıcıl olmasa da, məna keçidinin, məna fərqlərinin yaranmasına xidmət etmişdir. Nəinki dodaq saıtlərinin damaq saıtlərinə keçməsi, hətta açıq saıtlərin feil köklərində qapalılarla əvəz edilməsi prosesi də dilin inkişafında yeni məna şaxələrinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır (14, 83).

A.Hacıyevanın tədqiqatlarında da türk dillərində eyni kök morfemlərdə *o~ı~ü* və *i~ı* əvəzlənmələrinin nəticəsində söz yaradıcılığının mövcudluğu təsdiqini tapır. O, öz fikrini sinharmonik paralellər nəzəriyyəsi əsasında izah edir (29,

58-59). Tarixən türk dillərində eyni bir kökün saitinin dəyişməsi onu yeni morfemə çevirmişdir. Müasir türk dillərində ablaut hadisəsi nəinki ədəbi dillər, hətta dialekt və şivələr səviyyəsində də müşahidə edilir. Məsələn, uyğur dilinin Hami ləhcəsində belə faktlar var: *kır* "tarla" - *ker* "yüksəklik", *iqin* "kürk" - *eqin* "geyim, paltar", *bodı* "maral" - *boda* "sürü, qaramal" (199, 135, 143, 189, 251).

Göründüyü kimi, müasir dövrdə də qədim fonomorfoloji proses olan ablaut bəzi türk dillərində mühafizə edilmişdir. Digər faktlara nəzər salaq: q.qalp. *ağa* "böyük qardaş" - *üke* "kiçik qardaş, kiçik bacı", xak. *bük* "dağ keçidi", "meşə", "kolluq", "təpə", tuv. *buk* "dağ aşırımı, dar dərə", başq. *kiş* "alaçıq", qar.balk. *koş* "sürü", "dayanacaq, süd ferması", çuv. *oy* "tarla", yak. *uy* "kiçik meşə", türkm. *uy* "dayaz dərə, yarıq", başq. *ür* "dağ", *ur* "dərə", qaz. *or* "xəndək, çuxur", *ör* "hündürlük, yüksəklik" (47, 367-379).

İ.A.Batmanov *qıl*- "etmək" və *qol* "qol" sözlərinin eyniköklü olması qənaətinə gəlir (116, 109). Türk dillərində *bay* "varı, zəngin", *bəy* // *bek* // *bii* "tayfa başçısı, knyaz, mülkədar" kökləri də homogenidir. Ablaut hadisəsi nəticəsində *bay*-*bəy* əvəzlənməsi baş vermişdir. Bu faktlar bir daha göstərir ki, türk dilləri aqlütinativ quruluşa malik olsa da, flektivliyi mühafizə edə bilmişdir.

Qeyd edək ki, Altay dilləri içərisində fleksiya ən çox monqol dillərində müşahidə edilir. Bəzi dil faktları monqol və türk dillərinin müqayisəsində daha aydın nəzərə çarpır: türk.dil. *bibi*, mon. *ebii* "ana, nənə". Bu hadisə monqol dillərində əvəzlilik və saylarda daha çox özünü göstərir: mon. *doloon* "yeddi" - *dalan* "yetmiş", *bi* "mən" - *baa* "biz". Ümumiyyətlə, monqol dillərində *a-o*, *a-u*, *e-ö*, *a-e*, *u-ü*,

a-o əvəzlənmələri semantik fərq yaradır (121, 90-95). Sözlün variantları fonetik dəyişmə qanunauyğunluqları əsasında meydana çıxır. Məsələn: şor. *aba* "ulu baba" - mon. *abu* "ata, dədə", çuv. *anne* "ana" - türkm. *ene* "ana" - tuv. *ene* "xala"- qaz. *ene* "qayınana" (243, 181). Ablautun miqyası Altay dilləri arealında daha aydın müşahidə olunur: ev. *oram* "dağ, açıq yer", mac. *orom* "dağ zirvəsi" - türk. *uram* "küçə", türk., qaz. *jer* // *yer* "yer" - uyğ. *ir* // *yir* "şimal" - mon. *ira* "şimal". M.Rəsənen *y-* səsini burada protetik səs sayır (242, 163). Tatar dilinin şərq dialektlərində ikihecalı sözlərdə fleksiya baş vermişdir. Məsələn: *inə* "ana" - *nənə* "böyük bacı" - *önnə* "qoca qadın" (103, 53, 65).

Müasir türk dillərində indi də müşahidə edilən səs əvəzlənmələri vaxtilə ilkin söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri idi. Çoxsaylı dil faktları sübut edir ki, qədim söz köklərində fonetik dəyişmə yolu ilə yeni leksemlərin yaranması üsulu daha məhsuldar olmuşdur. S.Cəfərov göstərir ki, səslərin dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi dilimizin tarixi inkişafını öyrənmək işinə çox kömək edə bilər. Bu baxımdan, söz tərkibində səslərin dəyişməsi prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir (17, 93). Təsədüfi deyil ki, A.Vamperi öz lüğətini bu prinsipə əsasən yazmışdır. Onun etimoloji lüğətində söz kökləri paralel fonetik variantlarda verilmişdir. Məsələn, A.Vamperi cağatay dilindəki *elik* "əl" sözü ilə *almaq* feilinin *al-* kökündən yandığını qeyd etmişdir (EWTTS, 15). Dilimizdəki *alqış* sözünün də etimoloji əsasında məhz *əl* kökü dayanır.

Təkhəcalı söz köklərində bəzən samit və sait dəyişməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Məsələn, spesifik *y-ç* əvəzlənməsinə əsasən *yet-* // *çat-*, *yol-* // *çal-* ("biçmək"

mənasında) feillərinin yaranması bu üsulla baş vermişdir. Qaynaqlardakı faktlar təsdiq edir ki, türk tayfa dillərində bu tipli fonetik və leksik-semantik səviyyədə diferensiallaşmalar orta türk dövründə artıq mövcud idi. M.Kaşğari göstərir ki, *yet-* oğuz və qıpçaqlarda, *çet-* isə digər türk dillərində işlənir (DLTT, IV, 777).

Faktlara nəzər salaq: *toy* “evlənmək mərasimi” - *tüy-* “bağlamaq”, **yır-* “yırmaq” - *yar-* “yarmaq”, *sox-* “soxmaq” - *sıx-* “sıxmaq”, *el-* “xalq, ölkə” - *il* “yad adam”, *ər* “kişi, ər” - *ir* // *er* “döyüşçü”, *ir-* “girmək, izləmək” - *er-* “çatmaq”, *keç-* “keçmək” - *köç-* “köçmək”. Müasir türk dillərində bu cür nümunələr az olsa da, qədim türk yazılı abidələrində belə faktlar çoxdur. Bu isə o deməkdir ki, vaxtilə ablaut yolu ilə söz yaradıcılığı türk dillərində aktiv proseslərdən biri olmuşdur.

Türk dillərində ilkin söz yaradıcılığı üsullarından biri də sinkretik köklərin yaranmasıdır. Sinkretik və ya korrelyativ köklər dilçilikdə ad-feil omofomaları, bəzən də ad-feil omonimliyi adlandırılır. Bir çox türkoq ilkin türk söz köklərinin məhz ad-feil quruluşunda olduğunu ehtimal edir. Alimlər hesab edirlər ki, türk söz kökünün ikili başlanğıcı həmin dövrü əks etdirir ki, o zaman türk dillərində hələ ad və feillərdə qrammatik səviyyədə ciddi diferensiallaşma baş verməmişdi (113, 106). Müqayisə üçün qeyd edək ki, dünyanın ən qədim dillərindən olan şumer dilində də monosillabik quruluşlu köklərin əksəriyyəti ad və feil kimi işlənmişdir (297, 287). Sinkretik köklər türk dillərinin qədim xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dil faktlarından biridir. Sinkretik köklərin müasir türk dillərində sayı azal-

mışdır, ancaq qədim türk dövründə bu tipli köklərin sayı çox olmuşdur.

Türkologiyada, adətən, ilkin köklər kimi ad-feil omonimliyinə, yəni sinkretik köklərin başlanğıc olması ideyasına üstünlük verilir. Ad-feil omonimliyinin mənşəyi haqqında iki əsas fikir, ehtimal mövcuddur. Bunlardan birinin müəllifi E.V.Sevortyandır. O, qədim omonimliyin başlanğıcını törəmə morfemlərin omonimliyi ilə əlaqələndirir. E.V.Sevortyanın fikrincə, ilkin köklər adlardan və ya feillərdən yaranan şəkilçilərlə birləşmişdir. Həmin başlanğıc kök-əsaslar da ad-feil sinkretizmini, yəni ikinci bir ad-feil omofomasını yarada bilmişdir (246, 53). İkinci ideya isə A.N.Kononova məxsusdur. Onun ehtimalına görə, ad-feil omonimliyi (sinkretikliyi) müxtəlif mənşəli əsaslardan fonomorfoloji dəyişmələr nəticəsində yaranmışdır (226, 54). A.T.Kaydarovun fikrincə, bu cür köklərin yaranması, ilk növbədə, türk söz köklərinin aqlütinativ quruluşa doğru inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, müəllif *sa-* kökünün əvvəllər yalnız feil anlamlı olmasını, sonradan isə *san-* kökünün yaranması ilə sinkretik kökün formalaşmasına səbəb olduğunu göstərir (171, 85, 91).

Türk dillərinin ilkin dövrü üçün sinkretik və ya omonimlik təşkil edən söz kökləri (yəni korrelyativ köklər) xarakterikdir. Bu fakt hind-Avropa dillərinin də ilkin dövrü üçün səciyyəvi hesab olunur. Həmçinin qədim hind-ari dillərində də ilkin dövrdə səs tonlarının semantik fərq yaratması qeyd edilir. Prahind-Avropa dillərinin etimoloji lüğətində omonim köklərin çoxluğu müşahidə olunur və kök sözlərin əsas qismi 2-3, bəzən isə daha çox mənə ifadə edir (99, 14). Vaxtilə V.fon Humbolt yazırdı: “Mən

burada müxtəlif nitq hissələrinin əmələ gəlməsi haqqında söyləyənləri xatırlatmaq istəyirəm ki, gah isimlər, gah da feillər daha qədim olub, guya əvəzliliklər çox gec yaranıb. Bununla bağlı deməliyəm ki, ilk dövrlərdə isim və feil qrammatik baxımdan fərqlənməyib və feil əvəzliliklə əlaqədə olandan sonra ikinci dərəcəli söz kimi yaranıb (31, 37). V.Vundt da qeyd edirdi ki, sinkretik köklər dilin inkişafının o mərhələsində mövcud idi ki, həmin vaxtda ad və feil bir-birindən fərqlənmirdi, eyni söz kökü ad və feil funksiyasında çıxış edirdi (291, 20).

Dilin ilkin mərhələsində omonimliyən, homogen köklərin olması labüd proseslərdən biri idi, çünki o zaman dil-də hələ morfoloji-sintaktik zənginlik, sözyaratma üsullarının təşəkkülü çox zəif idi, dilin lüğət fondu "yoxsul" idi. Ehtimal ki, bu qədim hadisə ilk dilin sözyaratma ehtiyacından yaranmışdır.

Türk söz köklərində ulu dilin reliktini göstərən bir çox əlamətlər var. Həmin əlamətlərdən biri məhz kök sözlərdəki sinkretizmlik xüsusiyyətidir. G.J.Ramstedt, V.L.Kotviç, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, B.M.Yunusəliyev, K.M.Musayev, İ.V.Kormuşın, E.Z.Kajibəyovun tədqiqatlarında bu problem haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Bu mövzu ən çox E.Z.Kajibəyov (164, 353-360; 165, 3-243) və A.T.Kaydarovun (168, 85-93) araşdırmalarında tədqiq olunmuşdur. E.Z.Kajibəyovun monoqrafiyası türkologiyada bu mövzuya həsr edilmiş ən fundamental tədqiqatlardan biridir. O, türk dillərində 342 ad-feil omonimliyi (sinkretikliyi) olan söz kökü müəyyənləşdirmişdir (165, 246-257). Azərbaycan dilçiliyində A.Məmmədov (206, 10-17), F.Cəlilov (19, 87) və B.Xə-

lilovun (33, 6-7, 60) araşdırmalarında bu problemin şərhinə yer verilmişdir.

Sinkretik kök morfemlərin mahiyyəti hələ də tam izah olunmamışdır. Sinkretiklik nəzəriyyəsinin həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları var. Məsələn, İ.V.Kormuşın bu nəzəriyyəni müdafiə edir (182, 23-25). B.A.Serebrennikov isə həmin nəzəriyyənin tərəfdarlarını kəskin tənqid edir (168, 85-93). Bəzi hallarda isə tədqiqatçılar isim və ya feil köklərində sinkretikliyin sonradan omonimləşmə nəticəsində yaranmış olduğunu güman edirlər.

Dilçilikdə leksik sinkretizmlə qrammatik sinkretiklik fərqləndirilir. Qrammatik sinkretiklik şəkilçi morfemlərin ad-feil yaratmaq funksiyasına əsaslanır. Yəni eyni şəkilçi morfem eyni zamanda feil və isim yaratmaqda aktiv rol oynayır. Korrelyativ söz kökləri əski kök morfemlərin çox-funksiyalı olduğunu bir daha təsdiq edir. Türk dillərində müşahidə edilən sinkretik köklər iki formada özünü göstərir. Bunlardan birincisi təkhecalı köklərdə mövcud olan ad-feil omonimliyidir. Bu cür köklər daha qədimdir. İkinci tip sinkretik köklər iki və ya çoxhecalı ad-feil omonimliyinə malik köklərdir ki, onlar sonradan yaranmadır. Nəzərə alaq ki, türk dillərində təkhecalı sinkretik köklərin bir çoxu etimoloji baxımdan düzəlmədir. Məsələn, İ.V.Kormuşın *qat* "lay" və *qat*- "qatmaq" sözlərinin etimoloji əsasında *qa kök morfeminin olduğunu zəngin faktlarla əsaslandırmışdır (180, 20). Türk dillərində *qat*- "qatmaq" və *qar*- // *kar*- "qatmaq, qarışdırmaq" tipli analoji semantikaya malik sözlərin mövcudluğu həmin sözlərin *qa- kökündən yaranmış olduğunu bir daha təsdiq edir.

Ad-feil omonimliyi olan sözlər daha çox təkhecalı quruluşdadır. Həmin fakt da göstərir ki, məhz sinkretik köklər protodilin ilkin mərhələsində təşəkkül tapmışdır, çünki monosillabizm söz köklərinin başlanğıc mərhələsində yaranmışdır. Sinkretiklik hadisəsi qədim türk söz kökünün amorf quruluşlu olmasını təsdiq edən amillərdən biridir. S.Əlizadə bu köklərlə bağlı yazır: “Bir çox ilkin köklər qrammatik funksionallığına görə ikişaxəli (ad-feil) olmuşdur; başqa sözlə, müasir türk dillərində belə “ikişaxəlilik” hər hansı sözün ilkin köklərdən olduğuna dəlalət edir” (24, 50). Sonradan bu kök sözlərin bir çoxunda parçalanma, diferensiallaşma getmişdir. Yəni bir qrup kök söz ad, digər bir qrup kök söz isə feil mənasını itirmişdir, ancaq çağdaş türk dillərində bu tipli təkhecalı kök sözlərin bir qismi sinkretikliyi mühafizə etmiş, bu günümüzdə qədər qoruyub saxlamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, türkologiyada bəzi hallarda ad-feil omonimliyi məsələsində bu nitq hissələrindən birinin ilkinliyi ideyası irəli sürülmüşdür. Məsələn, V.Banq bu cür köklərin formalaşmasında feil köklərinin daha öncə təşəkkül tapdığını iddia edir (246, 425). Türkologiyada uzun müddət ad-feil cütlüyündə hansı etimoloji əsasın birinci olması haqqında fərqli mülahizələr söylənilmişdir. Bu fərqli mülahizələr indi də davam etməkdədir. B.M.Yunusəliyev də sinkretik sözlər içərisində feil köklərinin birinci təşəkkül tapdığını ehtimal edir (295, 79). Ancaq türkologiyada hər iki söz qrupunun omonim şəklində ilkinliyini qəbul edənlər də var (182, 23-25).

Sinkretik və ya korrelyativ kök morfemlərin təşəkkülü, ilk növbədə, fonomorfoloji proseslərlə bağlıdır. Türkologiyada bəzi tədqiqatçılar ad-feil omonimliyi ilə sinkre-

tizm terminlərini fərqləndirirlər. Məsələn, A.T.Kaydarov bu terminlərin paralel işlədilməsinin əleyhinə çıxaraq yazır ki, sinkretizmə daha çox sinxronik hadisə mövqeyindən yanaşılmalıdır. Müəllif *kös-* “köçmək” sözü ilə *kös* “köç” tipli cütlüklərin omonim mahiyyətli olmasına görə ad-feil omonimliyi termininin işlədilməsinə məqsədəuyğun hesab edir, *toy-* “doymaq” kökünü isə sinkretik kök adlandırır, ancaq həmin kökün *tok* “tox, doymuş” sözü ilə sinkretiklik təşkil etdiyini təkzib edir. Yəni türkoloq *tok* ilə *toy* sözlərinin ayrı-ayrı köklər olduğunu göstərir, *toy-* “doymaq” ilə *toy-* “ziyafət, yeyib içmək” köklərinin fərqli olduğunu güman edir. O, bu cür hadisənin *gizli sinkretizm* termini ilə ifadə edilməsinə təklif edir (171, 159). Əslində, türkoloq burada yanlışlığa yol verir, ona görə ki, həmin sözlərin eyni kök morfemdən qaynaqlanmasını qədim dil faktları sübut edir. Həmin proses qədim söz köklərinin asemantikləşməsi ilə bağlıdır. Yəni asemantik köklə şəkilçi daşlaşması nəticəsində ad-feil omonimliyi təşəkkül tapmışdır.

Gizli sinkretiklik hadisəsi daha çox rekonstruksiya zamanı üzə çıxır. Sinkretik köklərin bir qismi fuzial köklərin tərkibində “gizlənmişdir”. Məsələn, qədim türk dillərində *tin-* // *tan* “nəfəs, ruh” - *tin-* “nəfəs almaq, dincəlmək, istirahət etmək” sözləri işlənmişdir (QTAS, 105). Ancaq həmin kökdən yalnız asemantik variantda dövrümüzdə bir neçə söz gəlib çatmışdır. Türk dilindəki *dinlen-* “istirahət etmək” sözü onun izini daşıyır. Müqayisə edək: Azərb.: *dinc* “sakit”, *dincəl-* “istirahət etmək”. Türkoloqlar “gizli sinkretizm” deyəndə məhz bu cür kökləri nəzərdə tuturlar.

Türkologiyada bəzən bu prosesin yaranması aqlütinativ quruluşun formalaşmasına qədər olan mərhələyə aid

edilir. B.M.Yunusəliyev belə kökləri ilkin omonimlik adlandırır və bu hadisəni daha çox leksik-qrammatik omonimlik kimi səciyyələndirir (295, 69). Qədim dil faktı kimi sinkretik köklərin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Türkologiyada bu mövzuda bir çox tədqiqatlar aparılmış, dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. Ancaq sinkretik köklər probleminin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarda bəzi ziddiyyətli məqamlar var.

Sinkretiklik problemi yazıyaqədərki dövrlə bağlı olduğuna görə fərqli fərziyyələrin irəli sürülməsi tamamilə qanunauyğun haldır. Türk dilləri vahid bir protodildən törəmişdir. Həmin protodilin söz köklərinin böyük bir qismi müxtəlif sistemli dillərdə qorunan nostratik mənşəli leksik laydır. Nəzərə alaq ki, dilin ilkin mərhələsində söz ehtiyatı çox məhdud olmuşdur. Vaxtilə dil kateqoriyaları daha konkret anlayışlar bildirmiş və dilin qrammatik funksiyaları söz səviyyəsində ifadə edilmişdir (180, 20-21). Sinkretiklik hadisəsi bilavasitə pratürk dilinin ilkin söz köklərinin təşəkkül dövrü ilə bağlıdır. Bəzi təkhecalı köklərdə cüzi fonetik dəyişmə qədim sinkretikliyin əlamətlərini əks etdirir. Nümunə: *od // ot* “od, ocaq”. Həm Azərbaycan dilində, həm də digər türk dillərində *öt- // üt-* “yanmaq” feili mövcuddur. Məsələn, dolq. *ööt-* “yanmaq” (ДРС, 11).

A.T.Kaydarov və E.Z.Kajibəyov *qa~qa* sinkretik kökünün leksik-semantik və fonomorfoloji təhlilini verərək bu nəticəyə gəlmişlər ki, qədim türk sözlərinin ilkin komplekslərində rəngarəng, çeşidli və müxtəlif istiqamətli söz yaradıcılığı prosesi getmişdir. Praformaların sinkretizmiyi etimoloji cəhətdən düzəltmə köklərdə də mühafizə edilmişdir (169, 23). Türkologiyada bu hadisənin yaranmasını

konversiya hadisəsi ilə bağlamaq cəhdləri var. Türkologiyada ən çox A.N.Kononov bu ideyanın tərəfdarı kimi çıxış etmişdir (169, 17-23). E.V.Sevortyan da sinkretikliyi konversiya ilə əlaqələndirir. Türkoloq türk söz kökləri ilə ingilis söz köklərini müqayisə edərək bu qənaətə gəlir ki, həmin dildə konversiya fleksiyanın azalması, analitizmin çoxalması ilə izah edilir. O, türk dillərində konversiyanın daha qədim tarixə malik olduğunu, yazıyaqədərki dövrlərdə yarandığını qeyd edir (246, 426). Sinkretikliyin konversiya kimi izahı yanlışlıqlara yol açır, çünki sinkretiklik konversiya mahiyyətli hadisədirsə, bu, o deməkdir ki, sinkretizm zamanı ya feil, ya da isim kökləri birinci yaranmışdır. Bizim qənaətimizə görə, ad-feil sinkretikliyin yaranışı eyni zamanda baş vermişdir və bu dil hadisəsinin konversiya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Həmin qədim dil hadisəsinin mahiyyətində, kökündə dilin ilkin çağında sözlərin məhdudluğu, şəkilçilərin yoxluğu ilə əlaqədar kök sözlərin polifunksional xarakter daşması dayanır. Polifunksionallıq kök sözlərin pradiədəki ilkin əlamətlərindən biridir. Çağdaş türk dillərində, həm də yazılı qaynaqlarda sinkretikliyi olan təkhecalı söz köklərinin kəmiyyəti fərqlidir. Məsələn, M.Kaşğarının lüğətində 50-ə qədər ad-feil quruluşlu omonim işlənmişdir. Müasir qırğız dilində isə 22 ad-feil cütlüyü qorunmuşdur (295, 80).

Müasir türk dillərində təkhecalı sinkretik köklərin heca modellərinin kəmiyyəti də fərqlidir. Bu tipli köklər daha çox *CV* (*samit+sait*), *VC* (*sait+samit*) və *CVC* (*samit+sait+samit*) heca modellərinə mənsubdur. E.V.Sevortyan çağdaş türk dillərində *VC* (*sait+samit*) quruluşlu 85 sinkretik kökün işləndiyini qeyd edir (246, 94). Ümumiyyətlə, tür-

kologiyada sinkretik köklərin fərqli statistikaları aparılmışdır. Ancaq bu statistikalar şərti xarakter daşıyır, çünki sinkretik köklərin sayını çağdaş türk dillərindəki faktlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Qədim dövrdə, çox ehtimal ki, bu tipli köklərin sayı daha çox idi. Tədricən şəkilçiləşmə artdıqca ad-feil sinkretikliyi dildə öz əhəmiyyətini itirməyə və zəifləməyə başlamışdır. F.Cəlilov yazır ki, təkhecalı sözlər pratürkdə iltisqa quruluşaqədərkı dövrdə tonlarla fərqləndiyi üçün dildə xeyli omonim olmuşdur. Sonralar iltisqa quruluş formalaşdıqca tonların mənaferqləndirici rolu zəifləyib öz funksiyalarını itirmişdir, lakin bir çox monosillabemdə eyni fonem tərkibi mühafizə olunmuşdur ki, bu da artıq dildə sinkretik köklər şəklını almışdır. Deməli, ad-feil oppozisiyasını əks etdirən sinkretizm pratürkdə iltisqa quruluşla bərabər yaranmışdır. Ona görə də etimoloji təhlillərdə qədim dövrə getdikcə daha çox sinkretik köklə rastlaşmış oluruq (19, 87). Sinkretiklik hadisəsini Altay dilləri arealında yayılmış hadisə kimi səciyyələndirən K.M.Musayev bu cür köklərin bir neçə xüsusiyyətini qeyd edir: 1) Altay dillərində fonetik və semantik cəhətdən tam uyğun gələn sinkretik köklər; 2) fonetik cəhətdən uyğun gələn, ancaq mənalari bir qədər fərqlənən sinkretik köklər; 3) fonetik cəhətdən fərqlənən, mənalari ümumi olan sinkretik köklər (221, 9).

Sinkretik və ya korrelyativ kök morfemlərin yaranması, ilk növbədə, omonimləşmə hadisəsi ilə əlaqədardır. E.Z.Kajibəyov sinkretik köklərin Altay dil arealında araşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Türkoloq bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində köklərin polifunksionallığı şəkilçiləşməyə qədər olan mərhələdə pratürk söz yaradıcılığı refleksi kimi çıxış etmişdir (165, 209, 243). İ.A.Batmanov bu hadisəni

“təfəkkürün diffuz mərhələsi” (209, 115), E.V.Sevortyan isə “sözyaratma sistemi” (246, 418-423) adlandırır. Korrelyativ köklərin yaranışı türk dillərinin zəngin sözyaratma üsullarına malik olmasının bir göstəricisidir. Əlbəttə, bütün ad-feil mənalı kökləri omonimlərlə qarışdırmaq olmaz, çünki sinkretik köklərdə məna yaxınlığı mühafizə edilirsə, əksinə, omonimlərdə semantik yaxınlıq müşahidə edilmir.

Bəzi sinkretik köklərin sonradan yaranmasını qədim dil faktları təsdiq edir. Məsələn, qədim türk dillərində işlənən *ög* “ağıl” - *ög-* “fikirləşmək” sözləri *V* (sait) quruluşlu **ö-* “fikirləşmək” kökündən yaranmışdır. N.A.Baskakov morfoloji inkişaf nəticəsində həmin sinkretik kökün daha sonralar çağdaş türk dillərində yalnız ad formasının mühafizə edildiyini, feil formasının isə *ög-üt* “öyüt, nəsihət”, *ög-rən-* “öyrənmək” tipli feil əsaslarında qorunduğunu qeyd edir (113, 150).

Bəliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, təkhecalı söz köklərində sinkretiklik hadisəsi ilkin sözyaratma üsullarından biri olmuşdur. Çoxhecalı sözlərdə isə korrelyativlik sonradan yaranmadır.

Prototürk dövründə söz köklərini yeni leksemə çevirən hadisələrdən biri də ilkin uzanma hadisəsidir. İlkin uzanma nəticəsində bəzi qədim söz köklərində omonimlik yaranmış və bu hadisə yeni sözlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Türkologiyada O.Bötlinq, V.V.Radlov, K.Qrönberq, E.D.Polivanov, L.Liqeti, M.Rəsənən, K.Menqes, A.fon Qaben, N.K.Dmitriyev, L.S.Levitskaya, G.J.Ramstedt, A.M.Şerbak, O.N.Tuna, A.S.Emre, Z.Qorxmaz, K.İshakov, Y.Nemet, A.Biişev, A.Palmbax, P.M.Biryukoviç, A.Məmmədov, V.L.Kotviç, T.Təkin, Ə.Rəcəbli və A.Və

liyevin araşdırmalarında ilkin uzanma mövzusunda bəhs olunmuşdur.

Türk dilçiliyində mübahisəli hesab edilən əsas problemlərdən biri də qədim türk söz köklərində uzanma faktının olub-olmaması məsələsidir. Həmin problem haqqında bir əsrdən artıqdır ki, mübahisələr gedir, konkret fikir yoxdur. Türkoloqlar bu məsələ ilə bağlı yekdil rəyə gələ bilməmişlər. Əski türk abidələrində uzun hecalı kök sözlərə rast gəlinir. Xüsusilə qədim uyğur yazılarında həmin hadisənin izləri müşahidə edilir. Buna görə də bu hadisə türkologiyada ilkin uzanma adlandırılır.

O.Bötlingq yakut dilində ilkin uzanma faktını öyrənmiş, digər türk dillərində həmin uzun saitlərin qısa saitlərə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirmiş, türkologiyada ilk dəfə olaraq kök morfemlərdə ilkin uzanma hadisəsinin varlığı ideyasını irəli sürmüşdür. T.Təkin qədim türk dilində 475 kök və gövdənin uzun variantda işləndiyini təsbit etmişdir (92, 18, 171-186). İlkin uzanma hadisəsinin qədim dövrdə mövcudluğunu inkar edən dilçilər də var. V.V.Radlov və K.Qrönberq qədim türk dillərində uzanma hadisəsinin varlığını qəbul etmirlər (205,59).

Müasir yakut, türkmən, qaqaüz, qırğız dillərində, xakas, şor dillərinin bəzi dialektlərində ilkin uzanma hadisəsi mühafizə edilmişdir. Məlumdur ki, ikinci uzanma adlanan fonetik hadisə türk dillərində sonradan yaranmışdır və söz kökündə səsdüşümü ilə bağlıdır. Türkologiyada ilkin uzanmanın mənşəyi hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Fakt isə ondan ibarətdir ki, qədim dövrdə kök sözlərdə uzanma hadisəsi söz yaradıcılığı üsulu kimi də çıxış etmişdir. Bu hadisə omonimliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

M.Rəsənen konkret dil faktları ilə sübut edir ki, türk dillərinin ilkin köklərində uzanma olub və bu əksər halda sıxılma hadisəsinin və yaxud monqol dillərinin təsiri nəticəsində yaranmışdır (242, 66).

A.M.Şerbakın fikrincə, ilkin uzanma hadisəsi protodilə aid olduğuna görə ümumtürk hadisəsidir. O, bu hadisəni hecaların daxili strukturunun inkişafı ilə əlaqələndirir (289, 48). Türkologiyada bu hadisənin səbəbini bəziləri hecanın ixtisarı, bəziləri qədim dilin aksent xüsusiyyətləri, bəziləri reduksiya, bəziləri isə omonimliyin yaranması ilə izah edirlər.

İlkin uzanmanın söz yaradıcılığı vasitəsi kimi çıxış etməsi türk dillərinin qədim dövrdə amorf quruluşa malik olması ehtimalını bir daha təsdiqləyir. Müasir qaqaüz, yakut və türkmən dillərindəki ilkin uzanma faktları məhz prototürk dövrünün əlamətləridir. İndi də həmin dillərdə bu hadisə bəzi hallarda sözləri fərqləndirir. Faktları nəzərdən keçirək: qaq. *ara* “məsafə” - *aara* - “axtar”, *aaz* - “azmaq” - *az* “az bir şey”, *kaar* “qar” - *kar* - “palçıq qarışdırmaq”, tof. *sarı* “yuxarı” - *saarı* “çay qalığı”. Əlbəttə, bu tipli nümunələrdə ilkin uzanmanın məna fərqləri yaratması söz yaradıcılığı kimi düşünülə bilməz. İlkin uzanma o sözlərdə söz yaradıcılığı üsulu kimi çıxış edir ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir. Məsələn, tuv. *kat* “qayınana” - *kāt* “arvad”, yak. *bay* “varlı” - *baay* - “varlanmaq” (291, 18).

L.A.Pokrovskaya qeyd edir ki, müasir qaqaüz dilində saitlərdə ilkin uzanma bir neçə kök sözdə qorunmuşdur (234, 29-30). Müasir türk dillərinin dialektlərində də ilkin uzanma hadisəsinin əlamətləri müşahidə olunur. V.İ.Rassadin tofalar dilindəki uzanma hadisəsinə ikinci uzanma hadi-

səsinə aid edir. O, həmin uzanmanın əsas səbəbinin söz köklərində intervokalda samit səslərin düşməsi olduğunu göstərir (240, 32-36).

Bəzi türkoloqlar bu problemə Altay dilləri aspektindən yanaşmışlar. A.M.Şerbak “Türk dillərində ilkin uzun saitlərin mənşəyi” adlı məqaləsində bu hadisəni protodövr-də intervokal mövqedə prosodik heca tipləri ilə əlaqələndirir (289, 47). Türkologiyada ilkin uzanma mövzusu ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, fərqli fərziyyələr irəli sürülmüş, yekdil fikir əldə edilməmişdir. Biz digər türkoloqlardan fərqli olaraq bu prosesə sırf fonetik hadisə kimi deyil, morfonoloji proses kimi baxırıq. Çünki türk dillərinin ilkin mərhələsində həmin proses derivatoloji funksiya daşmışdır. A.M.Şerbak göstərir ki, bütün qədim CV formalı söz kökləri ilkin uzanmaya malik olmuşdur (290, 46).

Ən qədim fonetik hadisələrdən sayılan ilkin uzanma hadisəsi türkmən və yakut dilləri ilə yanaşı, xalac türkcəsində də sistemli şəkildə qorunmuşdur. Təkhəcalı söz köklərində mühafizə edilən uzanma ulu dilin xüsusiyyətərindən biri kimi fonematik mahiyyət daşımışdır. Yəni qədim dildə leksemlərin məhdudluğunu nəzərə alsaq, bu hadisə söz yaradıcılığı üsulu kimi də çıxış etmişdir. Fikrimizcə, ilkin uzanma hadisəsini qədim türk söz kökündə morfonoloji və derivatoloji səciyyə daşıyan hadisə kimi dəyərləndirmək lazımdır. Türk dillərində anlaut problemini şərh edən N.Hacıyeva da ilkin uzanmanın söz köklərində fonematik dəyişmə yaratması ideyasını qəbul edir (136, 86).

Türkologiyada bu məsələ haqqında iki əsas fikir mövcuddur: 1) O.Bötlinq ilkin söz köklərində uzanmanın mövcudluğunu təsdiq edir; 2) V.V.Radlov isə bunu tam inkar

edir (205, 59). Hər iki fikrin tərəfdarları var. O.Bötlinqin tərəfdarları qədim türk abidələrindəki və müasir türk dillərindəki faktlara əsaslanırlar. E.D.Polivanovun fikrincə, pratürk uzanmasını rekonstruksiya etmək üçün türkmənyakut uyğunluqlarını nəzərə almaq lazımdır. O, ilkin uzanmanı tam inkar etməsə də, yakut dilindəki uzanmanın söz kökündə sonrakı samitin cingiltiləşməsinin təsiri ilə yarıldığını ehtimal edir (290, 124). K.Qrönberqin fikrincə, türk dillərində uzanma tarixən aksentləşmə, V.V.Radlovun fikrincə, bu hadisə səs birləşmələrinin, səs reflekslərinin vokalizasiyası və sıxılması nəticəsində sonradan yaranmışdır (205, 46). Bəzi türkoloqlar isə qədim yazılı abidələrdə bu hadisənin mövcudluğunu əlifba məsələsi ilə izah edir və ərəb əlifbası ilə yazılmış abidələrdə qrafik xüsusiyyətlərlə bağlı olaraq, eyni saitlərin ikili işarələnməsinə yol verildiyini ehtimal edirlər. Yakut dilinə yaxın olan dolqan türkcəsində də qədim köklərdə uzanma hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn, *ut-* “göndərmək” və s. (СДР, 84).

Bir çox türk dillərində uzanma fonematik mənə kəsb edir, yəni söz köklərində mənə fərqi yaradır: Məsələn, *xak. sun* “maral” - *sin* “həqiqət”, *aas* “ağız” - *as* “taxıl”, *aal* “kənd” - *al-* “götürmək”, *püür* “canavar” - *pür* “ağac yarpağı”, *xaar-* “qızartmaq” - *xar* “qar”. N.A.Baskakov xakas dilində olan bu uzanma faktlarını ikinci uzanma hadisəsinə aid edir. Onun fikrincə, xakas dilində ilkin uzanma ancaq bir sözdə qalmışdır: *ööt-* “yandırmaq” (141, 19). İlkin söz köklərinin polisintetikliyi nəzərə alsaq, ilkin uzanmanın söz yaradıcılığı vasitəsi olması fikri realdır. V.İ.Rassadin qeyd edir ki, tofalar dilində uzanma faktı fonematik əhəmiyyət daşıyır: *al-* “almaq” - *a:l* “kənd”, *qas* “qaz” - *qa:s* “bə-

zək”, *ol* “o” - *o:l* “oğul, oğlan”, *hol* “göl” - *ho:l* “ürək”, *bar* “getmək” - *ba:r* “qaraciyər” (240, 19). Müqayisə üçün qeyd edək ki, monqol dilində də uzanma semantik fərq vardır: *ör* “borc” - *öör* “başqa, digər”, *ul* “ayaqaltı, özül, dib” - *uul* “dağ”, *tos* “yağ” - *toos* “toz”, *em* “dərman” - *eem* “çiyin” (267, 16). Monqol dialekt və şivələrində də bu proses müşahidə edilir: *der* “döşəkçə” - *dēr* “yuxarı”, *bol* “olmaq” - *bool* “qul”, *xol* “uzaq” - *xool* “qida” (269, 17). Eyni vəziyyət Altay dillərinə aid olan koreya dilində də mövcuddur: *nun* “göz” - *nuun* “qar”, *kil* “yol” - *kiil* “uzunluq”, *mal* “at” - *maal* “söz”, *san* “dağ” - *saan* “sağlam” (238, 44). Deməli, Altay dillərində bu hadisə geniş yayılmışdır.

Türk dilçiliyində bir çox kök sözlərin arxetiplərinin bərpasında ilkin forma kimi uzun variantlar əsas götürülür. Məsələn, E.V.Sevortyanın etimoloji lüğətində, A.M.Şerbakın türk dillərinin fonetikasi ilə bağlı araşdırmalarında bu halı müşahidə etmək mümkündür. A.M.Şerbak qədim türk dillərində 8 adi, 8 uzun saitin olduğunu ehtimal edir (290, 40-60).

Qədim türk dillərində ilkin uzanmanın varlığını İ.A.Batmanov da təsdiqləyir. İ.A.Batmanov yakut və türkmən dillərindəki uzanmanı qədim dil faktı kimi xarakterizə edir və göstərir ki, ehtimal ki, yazılı mənbələrdə qeyd olunmasa da, V-VIII əsrlərdə oğuz dilinin bir qolu olan kurikanların dilində qədim uzanma faktı var (ДТД, 7). O.N.Tuna da qədim uyğur yazılarında kök sözlərdə ilkin uzanmanın müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir (249, 37). A.N.Kononov ilkin uzanmanın mövcudluğunun Orxon-Yenisey yazılarında qrafikaya əsasən sübut edildiyini göstərir (179, 61). G.Dörfer xalac türkcəsindəki ilkin uzanmanı

protodilin əlaməti kimi səciyyələndirir (255, 29). Göründüyü kimi, türkoqların əksəriyyəti qədim türk dilində ilkin uzanma faktını qəbul edir. Həmin fikirlər real dil faktlarına əsaslanır.

Dilçilikdə bəzən ilkin uzanmanı etimoloji uzanma adlandırırlar. Türk dillərindəki ilkin uzanma hadisəsinin səbəbi G.J.Ramstedt və K.N.Menqes tərəfindən kompensasiya nəzəriyyəsi ilə izah olunmuşdur. G.J.Ramstedt monqol dillərindəki ikihecalı köklər türk dillərindəki analoji təkhecalı köklərə uyğun gəldiyindən iddia etmişdir ki, guya türk dilləri həmin ikihecalılıq kompensasiya etmək üçün uzanma hadisəsi yaranmışdır (239, 19). Əslində, türk dilləri monqol dillərindən daha əvvəl təşəkkül tapmışdır, çünki söz köklərində morfonoloji inkişaf təkhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru getmişdir.

K.N.Menqesin fikrincə, ilkin uzanma ən qədim hadisə olmayıb, ümumtürk mənşəlidir. Onun fərziyyəsinə görə, bu uzanma ikihecalı köklərin birinci hecanın əvəzedici uzanması vasitəsilə təkhecalı sözə çevrilməsi nəticəsində yaranmışdır. O da G.J.Ramstedt kimi, ikihecalı monqol söz köklərini daha qədim hesab edirdi. M.Rəsənen isə ikinci hecanın ixtisarı ilə ilk hecanın əvəzedici uzanması fikri ilə razılaşmır (74, 50-51). N.A.Baskakov CVC tipli kök morfolərdə uzun saitlərin mövcudluğunu axırıncı samitin kompensasiya refleksi ilə izah etmişdir (115, 30).

Bu hadisənin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır, çünki əski türk yazılı abidələrində həmin fakt müşahidə olunur. A.Vəliyev bu qənaətə gəlir ki, keçid şivələrimizdə təsadüf edilən uzun saitlər artıq fonem əhəmiyyətinə malik olmayıb, uzun səs variantı kimi özünü göstərir (74, 52). Y.Ne-

met bu hadisəni, yəni təkhecalı söz köklərindəki uzanmanı çoxhecalılığın ixtisarı, aksentləşmə nəzəriyyəsi ilə izah edir (205, 60). V.M.Nasilov yazır ki, qədim türk dillərində uzun saıtlərin mənə fərqi yaratması məsələsi türkologiyada hələ də həll olunmayıb (225, 9). Qədim dil faktları göstərir ki, ilkin uzanma kök sözlərdə söz yaradıcılığına xidmət etmiş, omonim köklərin yaranmasına səbəb olmuş, sinkretik kökləri fərqləndirmişdir.

G.Klauson və F.İshakov ilkin uzanmanın varlığı fikrinə tərəfdar çıxırlar. Ə.Rəcəbli isə qədim türk yazılı abidələrində ilkin uzanmanın olmasını və onun fonematik əhəmiyyət kəsb etməsini təkzib edir (61, 93, 255). A.fon Qaben qədimdə ilkin uzanmanın mövcudluğunu qəbul edir. O, yazır ki, uyğur abidələrində saıtlərin iki cür yazılması qədim türk dilində saıtlərdə uzanmanın mövcudluğunu ehtimal etməyə əsas verir (86, 33).

M.Rəsənən qədim türk dillərində uzanma faktının varlığını təsdiqləyir. Onun fikrincə, ilkin uzanma təkhecalı söz köklərində türkmən və yakut dilləri ilə yanaşı, çuvaş dilində də mühafizə edilmişdir (242, 61-63). B.M.Nadelyayev ilkin uzanmanı substrat hadisəsi hesab edir. Onun fikrincə, yakutların əcdadları guya türk mənşəli olmamışdır, buna görə də onların dilindəki uzanma substrat xarakterlidir. Türkmən dilində də həmin hadisə baş vermişdir (304). “Sonrakı uzanma”, yəni ikinci uzanma adlanan fonetik hadisə isə əksər türk dillərində müşahidə edilir, həmin hadisənin əsas səbəbi səsdüşümdür. Məsələn, uyğur dialektlərində işlənən *oo* (“ov”) sözü *v* samitinin, qırğız dilində işlənən *puu* (“buğ”) sözü *ğ* samitinin, *aloo* (“alov”) sözü *v* samitinin, qaqauz di-

lində işlənən *baa* (“bağ”) forması *ğ* samitinin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır.

F.Q.İshakov qeyd edir ki, qədim türk dillərində olan saıt uzanması ancaq yakut və türkmən dillərində qorunmuşdur. Başqa türk dillərində isə bu hadisə ya yox dərəcə-sindədir, yaxud da yalnız bir-iki sözdə mühafizə edilmişdir. Məsələn, tuv. *düün* “dünən”, xak. *ööt*- “yandırmaq” (163, 34-35). Orxon-Yenisey abidələrində də uzanma faktları var: *oot* “od, atəş” (ПДП, 404), *yuu-* “yumaq” (ПДП, 390), *yuuз* “üz” (ПДП, 390), *yiil* “yel, külək” (ПДП, 388), *aaç-* “ac olmaq” (93, 237), *aat* “ad” (93, 238), *aart* “dağ keçidi”, *kaal-* “qalmaq” (93, 245), *baa-* “bağlamaq” (93, 239). Əski uyğur abidələrində aşağıdakı sözlərdə ilkin uzanma müşahidə edilir: *oot* “od, atəş” (EUTS, 142), *süü* “qoşun, ordu” (EUTS, 215), *toon* “don” (EUTS, 247), *tüü* “saç” (EUTS, 260), *yüüz* “üz” (EUTS, 307), *yüü* “öz” (EUTS, 307), *yuul* “çay” (EUTS, 306), *yiig* “yaxşı” (EUTS, 296), *yiil* “yel” (EUTS, 307). Qədim uyğur dilinin faktları bir daha sübut edir ki, əski türk dönəmində bu hadisə mövcud idi.

Müqayisə üçün göstərək ki, qədim Baltik və slavyan dillərində də ilkin köklərdə uzanma olmuşdur. Hətta protoslavyan söz köklərinin rekonstruksiyasında söz köklərinin bir qismi uzun variantda bərpa edilir (160, 156). Düzdür, əks arqumentlə çıxış edən dilçilər də var. Hind-Avropa və german dillərində sözün strukturunu öyrənən E.A.Makayev iddia edir ki, həmin dillərdə uzanan saıtlər qədim deyil, sonrakı hadisədir (195, 141).

A.M.Şerbak 50-dən çox kökün çuvaş dili istisna olmaqla, türk dillərində eyni zamanda tək və ya ikihecalı formada işləndiyini qeyd edir (289, 38). Təkhecalı köklərdə

bu cür fonoloji diferensiallıq türkologiyada fərinqallaşma hadisəsi ilə izah olunur. Müqayisə edək: Azərb. *ad*, dolq. *aat* “ad” (CДР, 11), Azərb. *aş-* “aşmaq”, dolq. *aas-* “aşmaq” (CДР, 11). G.Klausonun etimoloji lüğətində də təkhecalı kök sözlərin bir qismi uzun variantda verilir: *kaar-* “qarışdırmaq”, *kaan* “qan” (GC, 629) və s.

Əski uyğur yazısında, yeni brahmi əlifbasında uzun və qısa saitləri ifadə edən ayrı-ayrı hərflər olmuşdur. Həmin fakt da bir daha qədim türk dilində uzun saitli kök morfemlərin mövcudluğunu təsdiq edir. Nəzərə alsaq ki, yazıyaqədərki kök dildə – prototürkdə suprasegment vahidlər (yəni səsin tonu, tembr, intonasiya, vurğu) fonematik funksiya daşımışdır, o zaman ilkin söz köklərində bu hadisənin mövcudluğu və söz yaradıcılığı üsulu kimi çıxış etməsi şübhə doğurmamalıdır.

Qədim türk dilində ad - feil omonimliyini fərqləndirmək üçün də ilkin uzanmadan istifadə edilmişdir. Məsələn, *tāt-* // *dāt-* “dadmaq” - *tat* // *dad* “dad, ləzzət” (92, 67). Müasir türk dillərində də bu izlər qorunmuşdur. Beləliklə, biz ilkin uzanma qədim türk sözünün əlaməti kimi qəbul edirik. Yəni ilkin uzanma faktı ulu dilin morfonoloji reliktlərindən biri kimi mühafizə olunmuşdur.

Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı vasitələrindən biri də səs reduksiyasıdır. Tarixən fonetik yolla söz yaradıcılığı vasitələrindən biri olan səs reduksiyası ilə onlarla yeni söz yaranmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, qədim dövrlərdə söz kökünün əvvəlinə (yəni anlautuna) samit artırmaqla, həmçinin söz kökünün sonunda samit reduksiyası ilə yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. F.Ağasıoğlu kök sözlərdəki *k=o* fərqi qədim dialekt fərqi kimi izah edir (3,

213-216). Türk dillərində *kol* // *öl*, *kur* // *ur*, *an-* // *qan-*, *us* // *huş*, *in* // *hin* paralellikləri də bu faktlara misal ola bilər. Həmin nümunələr söz köklərində səs reduksiyasının və yaxud səstərtiminin söz yaradıcılığına səbəb olduğunun sübutudur. N.A.Baskakov türk dillərində reduksiyaları, xüsusilə söz əvvəlində samit düşməsinin köməyi ilə yeni köklərin formalaşmasını ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsullarından biri adlandırmışdır. O, türk söz köklərinin formalaşmasında bu tipli fonetik hadisələrin əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir (113, 175). Səsdüşümü prosesində sadə quruluşlu sözlər daha da sadələşdiyi kimi, mövcud ikihecalı sözlərin təkhecalılaşması, bilavasitə aqlütinasiya ilə bağlı olaraq şəkilçinin söz kökünə yanaşması ilə səciyyələnən fuziya hadisəsi və s.-də öz əksini tapır. Türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində səsdüşümü prosesində samitlərin düşməsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir (76, 80).

Vaxtilə türk dillərində kombinator xarakterli fonetik hadisələr söz köklərində semantik diferensiallaşmaya gətirib çıxartmışdır. Kök sözlərdə reduksiyanın derivatoloji funksiya daşımından danışıarkən biz təkhecalı qədim söz köklərini nəzərdə tuturuq. Əslində, kök sözlərdə samit düşümü həm söz əvvəlində, həm də söz sonunda tarixən kombinator hadisə səciyyəsini də daşımışdır. *Yıl-il*, *yut-ud-*, *yız-iz*, *yit-it-* və s. tipli misalların timsalında bu faktı görmək mümkündür. Araşdırmalar sübut edir ki, türk dillərində kar samitlərə nisbətən, cingiltili samitlər təkhecalı kök morfemlərdə daha çox reduksiyaya məruz qalmışdır (76, 112). Məlumdur ki, söz əvvəlində *y-* anlautu qədim türk sözlərinin xüsusiyyətidir. Ancaq sonradan Azərbaycan dilində bir çox sözlərin əvvəlində *y* samiti düşmüşdür. Müasir türk

dili isə bu fonetik əlaməti indi də qorumaqdadır. Türk dili ilə Azərbaycan dilindəki təkhecalı sözləri müqayisə etdikdə həmin sözlərdəki ilkin samitin Azərbaycan dilində reduksiya uğramasını görürük: türk. *yit-* Azərb. *it-*, türk. *yut-*, Azərb. *ud-*, türk. *yüz-*, Azərb. *üz-* və s. Digər türk dillərində də bu fonoloji əlamət mühafizə olunmuşdur. Bu fərqləndirici fonetik xüsusiyyətlər türk dillərinin fərdi inkişafının nəticəsi ilə bağlı yaranmışdır və yaxud da qədim dialekt fərqlərinin göstəricisidir.

Türkologiyada söz əvvəlində samit düşməsindən N.A.Baskakov, E.V.Sevortyan, A.M.Şerbak və B.M.Yunusəliyevin tədqiqatlarında ətraflı bəhs olunmuşdur (251, 148). N.A.Baskakov *CV (samit+sait)* quruluşlu köklərin tarixən *CVC (samit+sait+samit)* tipli köklərdən sonuncu samitin reduksiyası nəticəsində yarandığını qeyd edir. O həmçinin *VC (sait+samit)* tipli sözlərin *(C)VC (samit+sait+samit)* quruluşlu köklərdən söz başındakı samitin reduksiyası nəticəsində formalaşdığını iddia edir (115, 61).

Səsdüşümü (reduksiya) hadisəsi dilin fonoloji sisteminin inkişafı ilə bağlıdır və kombinator mahiyyət daşıyır. Lakin dilin ilkin mərhələsində səsdüşümü derivatoloji funksiya da daşımışdır. Azərbaycan dilçiliyində səs reduksiyası ilə söz yaradıcılığı məsələlərindən ilk dəfə geniş şəkildə S.Əlizadə bəhs etmişdir (22, 28-29). S.Əlizadə çoxhecalı köklərdə səs reduksiyasının söz yaradıcılığına səbəb olduğunu göstərmişdir. Yəni onun araşdırmalarında təkhecalı kök morfemlərdən bəhs olunmamışdır. Müəllifin göstərdiyi ikihecalı köklərdə səsdüşümü ilə bağlı söz yaradıcılığı sonrakı prosesdir. S.Əlizadə qeyd edir ki, belə sözlərin əksəriyyəti 2, 3 hecalıdır; yəni morfoloji cəhətdən tarixən kök

deyil, əsasdır (düzəltmə kökləridir), həm də çoxu feildən düzəlmələrdir (22, 27). O yazır: “Müşahidələr və faktlar göstərir ki, hətta fonetik hadisələr (səs yerdəyişməsi, səs-düşümü) türk dillərində söz yaradıcılığına, yəni leksik və qrammatik vahidlərin formalaşması prosesinə biganə deyildir, ilkin köklərin araşdırılması nəticəsində meydana çıxarılan bir çox faktlar bunu bir daha sübut edir” (24, 49).

Bir faktı nəzərdən keçirək: **ya-* “işıqlanmaq, parlamaq” morfemindən törəmiş *yarın* sözünün tərkibində qorunan və *y* samitinin reduksiyası nəticəsində yaranan *ar // er* allomorfundan sonralar *erkən*, *ertə* kökləri yaranmışdır. Dilimizdəki *alış-* feili *ya+l-* “yanmaq, parlammaq” kök yuvasından törəmişdir, anlautdakı (söz əvvəlində) *y* samiti reduksiyaya uğramışdır. Yəni *alış-* feili tarixən **yıl-* // **yal-* “parlamaq, yanmaq” gövdəsindən törəmiş düzəltmə feildir. Bu feildə (*y*)*al* hissəsi etimoloji cəhətdən gövdədir, *-ış* isə daşlanmış şəkildir. Bəzən söz köklərində samit reduksiyası dillərin fonotaktika xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranmışdır. Məsələn, Azərb. *sıx-* (maq), dolq. *ık-* “sıxmaq” (СДР, 83), türk.dil. *kuş // quş*, şum. *us* “ev qazı və ya ördəyi” (SL, 7). Burada dilin qənaət prinsipini də nəzərə almaq lazımdır, çünki dildə qənaət qanunu, ilk növbədə, fonoloji sistemdə özünü göstərir. Linqvistik qənaət nəzəriyyəsinin banisi A.Martine yazır ki, məhz qənaət prinsipi dilin fonoloji sisteminin funksionallaşmasını idarə edir (213, 16). Reduksiya müxtəlif sistemli dillərdə söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur. Məsələn, hind-Avropa dillərindəki *aqon* “od-alov” sözünün kökündə *y* samitinin reduksiyası nəticəsində yaranan *aq gövdəsi türk dillərindəki *yak-* “yanmaq” kökünün müqayisəsində ortaya çıxır.

Türk söz kökünün ikihecalılığa doğru morfoloji inkişafında səciyyəvi əlamətlərdən biri də sonradan ikihecalı və təkhecalı köklərdə səs reduksiyasının baş verməsidir. Məsələn: *tariğ - tarı // darı, kıtığ - kıtı // kıyı, kuyuğ - quyu, tiriğ - tiri* və s. Azərbaycan dilində *rı* ünsürlü sözlərin morfoloji inkişafından danışan S.Əlizadə müasir Azərbaycan dilində indi ikihecalı işlənən bəzi sözlərin vaxtilə abidələrdə qapalı hecadə işləndiyini göstərir: *ağrıq, ayırıq* və s. (23, 12). Tarixən açıq hecalı köklərin qapalıya, eyni zamanda qapalı hecalı köklərin açıq hecalı köklərə keçməsi prosesləri baş vermişdir. Həmin fonoloji hadisələr bir çox halda söz yaradıcılığı funksiyası daşıyaraq türk dillərində yeni köklərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, kök sözlərin anlautunda (söz əvvəlində) samit düşməsi çox səciyyəvidir. Bu səciyyəvi xüsusiyyət əksər kök sözlərin fonosemantik inkişafında özünü göstərir. Altayşünaslıqda Ramstedt-Pellio qanununa görə, Altay dillərində söz əvvəlində bəzi samitlər sonradan fonoloji dəyişmələr nəticəsində reduksiyaya uğramışdır: $p \sim f \sim b \sim w \sim v > h \sim x \sim g \sim \gamma \sim q > 0$ (115, 106).

F.Ağasıoğlu qeyd edir ki, türk dillərində saitlə başlayan bəzi sözlərin *q, k, x, h* ilə başlanan variantları da vardır. Doğrudur, belə sözlərdə bəzi variantlar arasında qrammatik və ya semantik fərq yaranmışdır, lakin onların eyni yuvadan törəməsi şübhə doğurmur. Türk dillərində *aş- as // kaş, uç // uş // quş* (3, 214) diferensiallıqları reduksiyanın derivatoloji proses olmasını sübut edir. A.Vamberinin etimoloji lüğətində söz kökləri fonovariantlar şəklində verilmişdir. Məsələn, A.Vamberi türk dillərində *as- // kas- // kaz- // kar-* köklərinin müxtəlif sözlərin yaranması üçün özül rol oynadığını göstərir. O, uyğur dilindəki *asıkmak* “cızmaq”,

çağatay dilindəki *esmek* “qazmaq”, *kasımak* “qaşımaq”, yəni kut dilindəki *kas-* “qazmaq” sözlərinin homogen olduğunu qeyd edir. A.Vamberi *k* anlautunu ilkin hesab edərək, sonradan quttural samitin düşdüyünü bildirir (EWTTTS, 22).

Türk dillərində protetik səslər mövcuddur. Səsartımı (proteza) hadisəsinə müasir dövrdə kombinator xarakterli hadisə kimi yanaşılır, dilin əski dövrlərində isə səs protetikliyi yeni köklərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Tarixən kök sözlərdə proteza, yəni səsartımı yeni köklərin yaranması üsullarından biri olmuşdur. Bu faktı *ax-* // *ak-* “axmaq” və *yağ-* “yağmaq” feillərinin etimoloji təhlilini aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. *Yağ-* feilində *ax-* feilin semantikasından bir qədər uzaqlaşma müşahidə edilir. *Ax-* feilin qədim variantının *aq-* // *ak-* şəklində olmasını (ДТС, 48; ПДП, 359) nəzərə alsaq, həmin sözün qədim **ka* “su” kökündən metateza nəticəsində yarandığını ehtimal etmək olar. Ş.B.Nafikov **ak-* “axmaq” feili ilə **ka* “su” kökünün homogenliyi fikrini qəbul edir (227, 214). Doğrudur, bu feilin mənşəyi haqqında digər fikirlər də var. Məsələn, B.Xəlilov bu feilin amorf quruluşlu *a-* kökünün “ayırmaq” mənasından yarandığını ehtimal edir (32, 83). Həmin feil türk və türkmən dillərində *ak-* variantındadır. Azərbaycan dilindəki *ax-* feili *k // x* refleksini əks etdirir. N.A.Baskakov *aq-* feili ilə *yaq~yay~yaw-* “yağmaq” köklərində *y* reduksiyasının söz yaradıcılığına səbəb olduğunu göstərir və *y* anlautunu ilkin hesab edir (113, 175). Halbuki bizim araşdırmamız sübut edir ki, *yağ-* feili, əslində, *ak* “su” kökündən *y* protetikliyi ilə formalaşmışdır. E.Z.Kajibəyov da *yağ-* feili ilə *ax-* feillərinin homogenliyini göstərir. O, həmçinin türk dillərinin

dəki ad-feil korrelyatı olan *aq-* “axmaq” kökü ilə samihami dillərindəki *ku* “su, tökülmək” köklərini müqayisə edir (165, 132). Hal-hazırda da müxtəlif dillərdə *ka // ku* “su” kökü mövcuddur. Bu qədim nostratik kökdən metateza nəticəsində müxtəlif sistemli dillərdə *ak- // aq- // ax-* “axmaq, tökülmək” feili formalaşmışdır. Analoji müqayisə: türk dillərində: *kuy- // quy- // kud-* “tökmək, axıtmaq” - *kud- // kuy-* < *ku “su”. Deməli, *yağ-* feili *aq- // ak- // ax-* feilinin əvvəlinə *y* səsinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Müqayisə edək: manc. *aqa* “yağış” (262, 20), xet. *eku* “içmək” (ССМСИЯ, 79), ass. *agu* “su axını” (AD, I, 157), protogerm. *agra “daşqın” (EDPG, 5), yap. *aka* “müqəddəs su” (БРПС, 11), latış. *aka* “su quyusu”, selk. *ak* “çayın mənəbəi”, xant.dial. *yax* “çay”, bury. *axa* “böyük çay” (ЧГТ, 33, 465). “Tökmək, axmaq” semantikasının *su* anlayışı ilə bağlılığını qədim şumer dilindəki *šu-* “tökmək, axmaq” (SL, 28) feili ilə türk dillərindəki *su* kökünün analogiyası sübut edir.

Türk dillərində işlənən *ok // ög // oq* “ana, tayfa, nəsil” - *doğ-* “doğmaq, törəmək” - *tox “toxum” köklərində də protetik səs söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, protetik səslərin kök sözlərdə semantik və fonoloji divergensiya yaratması prosesinin izlərini hind-Avropa dillərinə aid kök sözlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, qəd.hind.-Avr. *ar “su”, tox. *war* “su” (ССМСИЯ, 40), qəd.hind. *varsa*, “Avesta”da *vār* “yağış” (195, 172). Təkhəcalı köklərdə anlautdakı samitin müxtəlif dillərdəki reflekslərini nəzərə alaraq, ilkin kökün sonradan səs protetikliyinin nəticəsi kimi yeni sözə çevrilməsini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, türk dil-

lərindəki *qar // kar* “qar” sözü qədim türkcələrdən olan çuvaş dilində *xur* şəklindədir. Həmin kökün paraleli mari dilində *yur* (“yağış”) formasındadır (290, 168). İlkin *ar “su” kökündən yaranan bu sözlər, görüldüyü kimi, səs protetikliyi ilə yeni sözə çevrilmişdir. H.Mirzəyev *an-* və *qan-* feillərinin homogen olduğunu göstərir (56, 51). Yəni qədim *an-* feilindən səs protetikliyi ilə yeni söz formalaşmışdır

Söz kökünün formalaşması probleminə kompleks yanaşmaq üçün fərqli dillərə aid nəzəri fikirləri də saf-çürük etmək lazımdır. Sami dillərində metateza hadisəsi ilə söz yaradıcılığı tarixən çox aktiv olmuşdur. S.S.Mayzel qeyd edir ki, metateza və alloteza hadisələri sami dillərində o zaman məhsuldar söz yaradıcılığı vasitəsi olmuşdur ki, həmin dillərdə affikslər hələ mövcud deyildi (193, 24). Metatezik yol, üsul qədim dönəmlərdə dilin leksik bazasının zənginləşməsinə xidmət edən bir hadisə olmuşdur. Halbuki müasir dövrdə bu hadisəyə ancaq kombinator səciyyəli hadisə kimi yanaşılır. M.Erdal zəngin faktlarla qədim türk dilində metatezanı geniş yayılmış fonoloji hadisələrdən biri kimi səciyyələndirir (299, 114). S.Əlizadə metatezanın söz köklərində söz yaradıcılığına səbəb olduğunu yazır (24, 50).

Həm ölü dillərdəki, həm də qədim türk yazılı qaynaqlarında faktlarla müasir türk dillərindəki söz köklərini müqayisə etməklə ilkin köklərin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, dialektlərimizdəki *usdamaq* “susamaq” (ADDL, 520) sözünün mövcudluğu bu sözdə qədim dövrlərdən metatezanın baş verdiyini göstərir. Əski türk yazılı qaynaqlarında da *us* “su” komponentli sözlər işlənmişdir. Məsələn, VIII əsrə aid uyğur yazılarında

usak “susuzluq”, *usuk* “susamaq” mənələrindədir: *usaki yança içgül* “Susayanda su iç”, *er usuktu* “Kişi susadı” (GC, 245). *İslanmaq* feilinin tərkibindəki *is* morfemi metatezanın söz yaradıcılığında rolunu isbat edir. B.Xəilov *islanmaq* feilində *is* hissəsinin metatezaya uğradığını təsdiq edir, ilkin formanın *si // çi* şəklində olduğunu göstərir (32, 80). Qədim türk abidələrində *usu-* “içmək”, *usağ* “susuz”, *usmak-* “susuzlamaq” mənələrindədir (64, IV, 470; QTAS, 117). Müasir sarı uyğur dilində *us-* feili “susamaq” anlamını ifadə edir (201, 131). *İslan-* // *ıslan-* feilinin etimoloji kökündə *is “su” morfemi dayanır. Müqayisə edək: mon. *us // usun* “su”, *uslaq* “sulu” (MED, 88), urar. *isina* “arx, su ilə bağlı hər hansı bir suvarma sistemi” (ACYЯ, 149). Türk xalq danışığı dilində də *usu* “su” sözü işlənir (TTSKBS, II, 972). Deməli, *ı-u* əvəzlənməsi nəticəsində *is // us* kökü formalaşmışdır. Azərbaycan dilinin şivələrində *ussu* (Salyan) variantı da var. Uyğur dialektlərində *usa-* // *usu-* “susamaq” feili işlənərkəndədir (251, 149). Yəni *is // us // sı - su* keçidləri ilə eyni kökün variantları – allomorfları yaranmışdır. Doğrudur, *islanmaq* feilinin mənşəyi haqqında digər ehtimallar da var. Məsələn, Q.Bağirov bu sözün kökünü *is // is* “iy, qoxu” morfemi ilə bağlayır (14, 117). Ancaq həmin hipoteza sözün semantikasında bir o qədər də öz əksini tapmır, yəni burada semantik prinsipi mütləq gözləmək lazımdır, çünki *islanmaq* anlayışı *su* məfhumu ilə əlaqədardır. İ.Z.Eyyuboğlu da türk dilindəki *ıslak* “nəm” sözünün *su* sözündən təşəkkül tapdığını bildirir. O, *ıslak* kökünün *sulak // uslak* şəklində formalaşdığını göstərir (TDE, 334).

Bəzi türk dillərində (q. qalp., Alt., qırğ.) *uk-* // *uq-* feili “eşitmək, qulaq asmaq” anlamındadır (113, 151; Кир.РС,

541). Güman ki, *oxu-* feili bu kökdən yaranmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *oxu-* // *oxi-* feili “çağırmaq” mənasındadır: *Baybörə bəg bazırqanlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* (KDQİL, 141). Deməli, türk dillərindəki *uk-* // *uq-* “eşitmək” feili *ku “səs” kökünün metatezası nəticəsində yaranmışdır. Sonradan türk dillərində *uk-* // *uq-* “eşitmək” feilinin “anlamaq, dərk etmək” semantikasına yaranmışdır. S.S.Mayzel sami dillərində metatezanı “samitlərin” əvəzlənməsi adlandırır (193, 140). Bu hadisənin izləri türk dillərinin analogi faktlarının müqayisəsində ortaya çıxır. Məsələn, qədim və nos-tratik mənşəli morfemlərdən olan *od* morfemi sarı uyğur dilində *to* “od” biçimindədir. S.Y.Malov onu çin mənşəli hesab edir (201, 119). Əslində, bu qədim kök morfemin çin dilində metatezaya uğramış variantıdır.

Şumer dilində *su* // *zu* sözü “ağıl, müdrik, anlamaq, başa düşmək” anlamlarındadır (SL, 17). Deməli, tarixən şumer dilində bu söz sinkretik kök olmuşdur. Türk dillərində həmin kök çevrilmişdir: türk. *us* “ağıl”, *uslan-* “ağıllanmaq”. T.Gülensoy bu sözün **ü-* “düşünmək” kökündən qaynaqlandığını ehtimal edir (TTSKBS, II, 971). “Kitabi-Dədə Qorqud”da “iyləmək, öpmək” mənasında *yilə-* feili işlənmişdir: *Gizli yaqa tutuban yiləşdilər* (KDQ, 93; KDQİL, 110). Bu sözün mənşəyində *iy-* “qoxu” kökünün izini görmək mümkündür. Beləliklə, tarixən *iy-yi* metatezası nəticəsində “öpmək” semantikasını ifadə edən *yi-(+lə)* kökü formalaşmışdır. Müqayisə edək: *iylə-*. Ehtimal ki, *yala-* feili də bu kökdəndir. Həmin feilin ilkin şəkli *yalqa-* variantındadır (92, 175). Q.Kazımov metatezanın söz köklərində semantik variantların yaranmasına səbəb olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Məsələn, o, şumer dilindəki *lu* “xalq”

sözünün türk dillərindəki *el* sözünə metateza nəticəsində keçdiyini göstərir (40, 41). Xatırladaq ki, həmin söz ərəb dilində *al* ("nəsil, sülalə") variantındadır (ƏFSL, 17). Türk və şumer dillərindəki leksik paralelləri müqayisə etdikdə kök sözlərin əksəriyyətinin metatezaya uğradığını təsbit etmək olur.

Nəticə olaraq, qeyd edirik ki, metateza, səs reduksiya-sı və proteza hadisələrinin tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, qədim dövrdə bu üsullarla onlarla yeni söz kökü formalaşmışdır.

III FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ QƏDİM SÖZ FORMALARI

Türkoloji dilçilikdə kök morfemlərin ilkin strukturu mövzusu ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Türkoloqlar flektiv dillərə nisbətən, iltisacı quruluşlu dillərin morfoloji strukturunun daha şəffaf olduğunu etiraf edirlər (12, II, 76, 267). Lakin bu problemə diaxronik baxımdan yanaşsaq, həmin şəffaflıq bir o qədər də aydın görünmür. Tarixi inkişaf nəticəsində söz kökləri müxtəlif morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Müasir dövrdə türk dillərinə aid söz köklərində tərkib hissələrin ayırd edilməsi nə qədər asandırsa, diaxronik baxımdan bir o qədər çətinidir. İndiyə qədər türk söz kökünün strukturu, yaranması ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, bəzi məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır.

Dilçilikdə sait səslərin samit səslərdən müxtəlif səs refleksləri, tələffüz şəraiti ilə bağlı yaranması haqqında fərziyyələr mövcuddur. F.de Sössür bir çox saitlərin qədim hind-Avropa dillərində larinqal samitlərdən törədiyini göstərirdi. F.de Sössürün fikrincə, vaxtilə samitlərin tərkibində diftonq elementi kimi işlənən bəzi saitlər sonradan heca yaradaraq müstəqil fonemlərə çevrilmişdir (119, 20). O qeyd etmişdir ki, protohind-Avropa dillərindəki bütün saitlər təxminən *e // o* formasında olan bir əsas saitdən əmələ gəlmişdir. Həmin sait də qədim larinqal samitin uzanması nəticəsində təşəkkül tapmışdır (174, 131). Yəni bu ehtimala görə, qədim hind-Avropa dillərində yaranan sait səslər larinqal samitin refleksindən törəmiş, sonradan isə həmin

səslərin müxtəlif reflekslərindən digər saitlər təşəkkül tapmışdır. Hind-Avropa dilçiliyində ən qədim saitlər *e, a, o* hesab olunur. Prototürkdə və ya protoaltayda 5 və ya 6 sait varlığı iddia edilir. Həmin saitlərin arasında *e, a, o* saitləri də var. F.Ağasıoğlu yazır ki, müəyyən redaktə ilə qəbul etdiyimiz larinqal nəzəriyyəyə görə, prototürk dövrünün erkən çağlarında saitin qəlibi boğazda tutulma mərhələsi ilə müşayiət olunmuşdur (3, 214-215).

A.Bomhard protonostratik dillərdə söz önündə sait səslərin olmadığını qeyd edir. Onun iddiasına görə, nostratik mərhələdə hər bir söz kökü samitlə başlamışdır (296, 21). A.Dolqopolski protonostratik dillərdə samitlərin zəngin olduğunu, saitlərin isə sayının cəmi yeddi olduğunu qeyd edir (ND, 8). Hansı səsin əvvəl yaranması məsələsi də dilçilikdə ziddiyyətli şəkildə şərh edilir. Paleolinqvistlərin fikrincə, ilk dildə maksimum 9 mənalı səs vahidi, yəni fonem olmuşdur. İ.L.Andreyevin fikrincə, ilk səs *a*-dır (101, 127). Saitlər içərisində *a* saitinin ilkinliyinə biz də şübhə etmirik. Digər fərqli fikirlər də mövcuddur. A.S.Melniçukun fikrincə, *a* saiti *h* larinqal samitindən törəmişdir (217, 33). E.A.Makayev isə bildirir ki, hind-Avropa dillərində samitlərin ilkin və bütün saitlərin isə sonradan yaranması fikri düzgün deyil (195, 148). N.Y.Marr samitlərin ilkinliyini iddia etmişdir (210, 6).

Protohind-Avropa və sami-hami dillərinin ilkin söz köklərinin samit əsasında yaranması ideyasını müdafiə edən H.Meller saitlərin sonradan söz kökünə qoşulduğu fikrini irəli sürmüşdür. H.Meller protohind-Avropa və pramsami-hami dilləri üçün cəmi beş larinqal səs müəyyənləşdirmişdir (272, 13). Hind-Avropa dilçiliyində F.de Sössür

tərəfindən əsası qoyulan, sonradan isə Y.Kuriloviç və E.Benvenistin təkmilləşdirdikləri larinqal nəzəriyyə dildə ilkin səslərin dilarxası, qırtlaq samitləri olduğunu isbatlayır. Həmin larinqal samitlərin dil önünə keçməsi, yəni artikulyasiya bazasının tədricən dəyişməsi, yeni artikulyasiya imkanlarının genişlənməsi samit səslərdən sait səslərin törəməsinə səbəb olmuşdur. Əslində, larinqal nəzəriyyə ilkin səslər haqqında nəzəriyyə olsa da, eləcə də söz köklərinin yaranma mexanizminin izahı üçün mühüm istinad mənbəyidir. Bu nəzəriyyə sait səslərin mənşə baxımından samit səslərin müxtəlif reflekslərindən yarandığını təsdiqləyir. Müasir tuva və xakas dillərində farinqal saitlərin mövcudluğu sübut edir ki, larinqal nəzəriyyə etimoloji araşdırmada yalnız hind-Avropa dilləri üçün deyil, eyni zamanda türk dilləri üçün də tətbiq edilməlidir. Doğrudur, bəzən türk dillərində farinqal saitlərin mənşəyi səsartımı amilləri və yaxud substrat hadisəsi ilə əlaqələndirilir (255, 51). Sarı uyğur, tuva, xakas dillərində məhz qədim dil elementləri kimi farinqal saitlər qorunmuşdur. Həmin farinqal səslər də qədim larinqal samitlərin müxtəlif reflekslərinin nəticəsi kimi yaranmışdır. Tarixən ilkin söz köklərinin yaranmasında samit səslər əsas rol oynamışdır. Sait səslər sami dillərində olduğu kimi fonematik yük daşımış, yəni söz kökünə mənə fonu vermişdir. Semitoloqların fikrincə, sami dillərində söz kökləri iki samitin əsasında yaranmışdır (193, 99).

Müasir türk dillərində sinxronik baxımdan quruluşca sadə hesab edilən təkhecalı onlarla söz kökü var ki, onlar diaxronik baxımdan düzəltmə köklərdir. Söz köklərinin inkişafındakı müxtəlif transformasiyalar, semantik divergen-siyalar fonoloji və morfonoloji təsirlərin nəticəsində yaran-

mışdır. Tarixən söz köklərinin morfoloji inkişafı bir neçə mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə bir sıra təkhecalı köklərdə ilkin şəkilçi daşlaşması baş vermiş, sonradan isə bəzi köklər yenidən ikinci daşlaşmaya, bəzən isə hətta üçüncü daşlaşmaya məruz qalmışdır. Nəticədə, türk dillərində bir, iki və yaxud da üçhecalı fuzial köklər formalaşmışdır. Müasir türk dillərində bu proses daha çox çoxhecalı köklərdə nəzərə çarpır. Türk söz köklərinin yaranma və inkişaf mərhələlərini izah etmək üçün, ilk növbədə, fonoloji və morfonoloji proseslərin mahiyyəti dərk olunmalıdır. Türko-logiyada işlədilən *ilkin kök* termini də nisbi səciyyə daşıyır.

Türk dillərinin yaranması və təşəkkül tapması protodilin sonrakı mərhələsidir. Prototürk dilinin yaranması kök dilin, yəni nostratik mərhələnin davamıdır. Buna görə də müasir türk dillərində protodilə məxsus bəzi köklər qorunsada, həmin sözlərin bir çoxu morfonoloji və fonosemantik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Türk söz kökləri dilin amorf-luq mərhələsindən iltisacı quruluşa doğru inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu inkişaf mərhələsində türk söz köklərinin strukturu müxtəlif deformasiyalara uğramış, morfonoloji səviyyələrdə fərqlənmələr semantik parçalanmalara yol açmışdır. Bugünkü türk söz köklərinin ən azı 2-3 minillik tarixi var. Türköloqlar qeyd edirlər ki, türk dillərində ilkin köklərin müəyyənləşdirilməsi çox çətin, lakin vacib problemin həlli ilə əlaqədardır (24, 47). Türk söz köklərinin formalaşması prosesinin öyrənilməsi üçün şumer dilindəki sözlərin müqayisəyə cəlb olunması xüsusi önəm daşıyır. Azərbaycan dilçiliyində A.Məmmədov (207, 6; 50, 5-24), F.Cəlilov (19, 39), T.Hacıyev (27, 25-34) və Q.Kazımovun (40, 99-141) bu sahədəki tədqiqatları həmin faktı təsdiq

edir. Nəzərə alsaq ki, şumer dilinin tarixi beş minillik bir zamanı əhatə edir, o zaman söz köklərinin hansı dəyişmələrə məruz qala biləcəyini təxmin etmək mümkündür. A.Məmmədov şumer dili ilə türk dillərinin tarixi əlaqəsinin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır ki, şumer dili ilə türk dilləri arasındakı leksik və qrammatik eyniyyətlər, bir tərəfdən, şumer dilinin genetik və həm də tipoloji mənşəyini daha obyektiv şəkildə öyrənməyə şərait yaradırsa, digər tərəfdən də, türk dillərinə məxsus sözlərin tərkibində daşlaşmış bəzi köklərin arxetiplərini bərpa etməyə tutarlı əsas verir (50, 6). Doğrudur, şumer dili ilə türk dillərinin genetik əlaqəsi hələ tam sübut olunmamışdır. Həmçinin şumer dilinin mənşəyini digər dil ailələrinə bağlamaq cəhdləri də var, ancaq bunlara baxmayaraq, türk dillərinin ilkin söz kökləri fonoloji və semantik cəhətdən şumer dilindəki leksik vahidlərlə çox uyğundur. Məsələn, türk dillərindəki *qur-* “qurmaq” feilinin kökünün **qu-* şəklində olmasını şumer dilindəki analogi fakt təsdiqləyir: şum. *ku-* “tikmək, qurmaq” (SL, 12). Sonradan *r* sonoru kökə qoşulmuş və daşlaşmış, fuziallaşmışdır. Başqa bir nümunəyə nəzər salaq. Türk dillərində işlənən *kəs-* // *kes-* “doğramaq, ayırmaq” feili şumer dilində *ku* (“kəsmək”) formasındadır (SL, 47). Bu cür oxşar faktlar yüzlərlədir. Həmin analogiyalar sübut edir ki, türk dillərindəki bir çox təkhecalı sözlər, hətta monosillabik feil kökləri etimoloji baxımdan sadə deyil, düzəltmədir. Türk dillərində digər dillərlə müqayisədə söz köklərinin ilkin formalarının daha çox mühafizə edilməsi onların iltisacı quruluşu ilə bağlıdır. Türk dillərinin qədim qaynaqlarında, əski yazılı abidələrində həm təkhecalı, həm də çoxhecalı sözlər işlənmişdir. Bunlardan hansının daha

qədim olmasını müəyyənləşdirmək üçün fonetik qanunauyğunluqlara əsaslanmaq, həmçinin qədim abidələrdəki dil faktlarına istinad etmək lazımdır.

Türkoloji dilçilikdə təkhecalı söz köklərindəki variantlılıq müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Bu prosesin aqlüti-nativ quruluşun formalaşmasına qədər olan dövrdə baş verdiyi güman edilir. Söz köklərindəki variantlılıq gah qədim dialekt əvəzlənmələri ilə, gah da çoxhecalılığın ixtisarı ilə izah edilir (255, 52). N.A.Baskakov fonetik variantlılığın yeni köklərin formalaşmasına yol açdığını göstərir. O, türk dillərində eyni kökdə dialekt fərqlərinin sonradan leksik fərqlərə gətirib çıxardığını qeyd edir (113, 174). Deməli, tarixən türk dillərində eyni söz kökünün müxtəlif türk dialektləri üzrə diferensiallaşması yeni köklərin formalaşması üçün zəmin yaratmışdır.

Türk dilləri üçün ilkin hesab edilən təkhecalı (monosillabik) 4 söz modeli (*V, CVC, VC, CV*), əslində, sonrakı mərhələni əks etdirir. Fikrimizcə, türk söz köklərinin morfoloji inkişaf paradigmasına vahid ulu dilin söz kökləri aspektindən yanaşmaq daha məntiqlidir. Türkoloqlar kök sözlərin tarixən hansı heca quruluşuna malik olması məsələsi haqqında yekdil rəyə gələ bilməmiş, fərqli mülahizələr söyləmişlər. N.A.Baskakov qeyd edir ki, türkologiyada həmin məsələ haqqında olan mövcud fikirlər hələ də ziddiyətlidir (113, 141). Problemin həlli ona görə çətinidir ki, məsələ yazıyaqədərki dövrlə bağlıdır. İrəli sürülən fikirlər ehtimallara, fərziyyələrə əsaslanır. Hansı heca tipinin ilkin olması məsələsi bu gün də aktuallıq kəsb edir. Məsələnin mahiyyətində nə durur? İlkin heca tiplərinin müəyyənləşməsinin əhəmiyyəti nədir? Problemin həllinin əhəmiyyəti odur ki, il-

kin heca tiplərinin müəyyənləşməsi ilə kök morfemlərin fonomorfoloji və fonosemantik inkişafının istiqamətləri və qanunauyğunluqları aşkarlanır.

Türkoloqlar fərqli heca modellərini ilkin hesab edirlər. Problemin çətinliyi də bundadır. Türkologiyada kök morfemlərin fonetik strukturu haqqında iki əsas fikir var: Bir qrup türkoloq (V.V.Radlov, A.Vamberi, N.A.Baskakov) hesab edir ki, türk dillərində ilk monosillabik söz kökləri qapalı hecalıdır. Digər bir qrup türkoloq (G.Klauson, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan) isə ilkin köklərin açıq hecalı olduğunu göstərir. A.Axundov qeyd edir ki, yeni Azərbaycan dili ilə müqayisədə dilimizin əvvəlki dövrləri üçün qapalı hecalar daha səciyyəvi olmuşdur (8, 272). Dialektlərimizdə bunun izləri qorunmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, heca qapalılığı oğuz qrupu türk dillərinə nisbətən, qarluq və qırpaq qrupu türk dillərində daha çox mühafizə edilmişdir.

G.J.Ramstedt Altay dillərində ilk feil köklərinin aşağıdakı strukturda olduğunu ehtimal etmişdir: *V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC* (239, 29). A.N.Kononov da bu problemə öz münasibətini bildirərək yazır: "Türk söz köklərinin ilkin modelləri *sait, samit+sait, sait+samit* formalarına əsaslanır. *Samit+sait+samit* modeli köklərin morfoloji təhlili göstərir ki, bu tipli köklərdə axırıncı üçüncü element (yəni sonuncu samit) ya növ şəkilçisidir (feil köklərində), ya da sözdüzəldici şəkilçidir (isim köklərində)" (179, 76). A.T.Kaydarov qazax dilində kök morfemlərin 6 heca tipinin işləndiyini göstərərək, *V, CV, VC* tipli hecaları daha qədim hesab edir (171, 38-65). Ancaq nədənsə o, *CVC* formasını nəzərə almamışdır. Ə.Rəcəbli yazır ki, güman ki, ilkin türk söz kökü bir fonetik tərkibli olmamışdır, çünki ilkin türk sözü yu-

xarıda sadalanmış fonetik tərkiblərdən təkcə birindən ibarət olsa idi, ilkin türk dili mütəhərrikliyi itirər, ünsiyyətə xidmət edə bilməzdi (61, 189). İ.V.Kormuşın qeyd edir ki, Altay dillərinin öyrənilməsində əsas vəzifələrdən biri bu dillərdə olan köklərin başlanğıc formasının müəyyənləşdirilməsidir (180, 9). K.M.Musayev göstərir ki, türk dillərində söz köklərinin inkişafı probleminin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, həmin mövzunun türk dilçiliyində zəif öyrənildiyini qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, qədim türk söz kökləri aşağıdakı strukturlarda olmuşdur: *V, CV, VC, CVC, CVCC, VCC* (221, 82). B.M.Yunusəliyev qırğız dilinin kök sözlərini 4 formada bərpa etmişdir: *samit+sait, sait+samit, samit+sait+samit, sait* (295, 51).

Əksər tədqiqatlarda türkoloqlar *sait+samit, samit+sait+samit, samit+sait* modellərinə üstünlük verirlər. Beləliklə, türkoloji dilçilikdə 1, 2, 3, 4 və ya 5, bəzən isə hətta 6 heca tipi ən qədim, ilkin formalar kimi təqdim edilir. F.Cəlilovun bu fikri ilə razılaşmaq olar ki, qədimdə bütün kök morfemlərin bir heca quruluşuna malik olması ideyası yanlışdır. Qədimə doğru getdikcə fonemlərin sayı azaldığından onların distribusiyası da məhdudlaşır. Tədqiqatçının fikrincə, əgər prototürkün ilkin monosillabik çağında *V, CV, VC, CVC* modelləri olmuşsa, artıq iltisacı quruluş formalaşdıqca *VC* və *CVC* modellərinin şəkildəli morfemlər hesabına *VCC, CVCC* variantları da yaranmışdır, yəni prototürk dövrünün sonrakı mərhələlərində altı heca modeli mövcud olmuşdur (19, 136, 148). A.Məmmədov *samit+sait+samit+samit* və *sait+samit+samit* formalı heca tiplərini daha qədim sayır (207, 129). Fikrimizcə, həmin heca tipləri törəmədir. B.Xəlilov göstərir ki, feillərin əksəriyyəti

sait, samit+sait, sait+samit tipli ilkin köklərdən yaranmışdır (33, 7). J.Deni türk praformalarını təkhecalı hesab edir. E.Z.Kajibəyov isə bu fikirlə ehtiyatlı olmağı məsləhət görür, çünki elə təkhecalı törəmə köklər var ki, onlarda *kök+şəkilçi* daşlaşması baş vermişdir (165, 9). Həqiqətən də, elə təkhecalı köklər var ki, onlar özü də törəmədir.

Ulu dilin sözlərinin bir fonetik strukturdan yaranması ideyası məntiqli deyil, çünki ilkin söz köklərini insanlar səs təqlidindən yaradıblar. Səs təqlidi də fərqli fonetik tərkibli olmuşdur. Prototürk çağının sonrakı dönmə olduğundan qədim türk söz köklərinin müxtəlif variantlılığı ideyası bizə görə ağılabatandır. Türk dillərində *sait, samit+sait, sait+samit, samit+sait+samit* heca tipləri daha qədimdir. Yəni 4 heca forması ilkindir, onların da əsasında monosillabizm durur. Kök morfemlərin leksik-semantik inkişafını izləmək üçün onların fonetik strukturunun formalaşmasını öyrənmək zəruridir. Qədim yazılı qaynaqlar pratürkdə, əsasən, *sait+samit, samit+sait, samit+sait+samit* heca modellərinin daha məhsuldar işləndiyini göstərir.

Müasir türk dillərində diferensial heca tipləri müşahidə edilir. Məsələn, qazax dilində *sait+sait+samit* (*uul* “oğul”), yakut dilində *sait+sait* (*uu* “yuxu”) heca tipi var ki, Azərbaycan dilində bu formalar işlənmir. Əlbəttə, diferensial heca tiplərinin yaranması tarixi hadisədir və onlar türk dillərinin inkişafının sonrakı mərhələsində baş vermişdir. Dildaxili və ekstralingvistik amillər həmin fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Türk dillərində ən qədim söz köklərindən biri *CV* (*samit+sait*) quruluşlu köklərdir. Müasir türk dillərində bu cür köklərin sayı azdır. Ancaq qədim yazılı qaynaqlarda

belə strukturlu köklər daha çox işlənmişdir. Dilçilikdə praformaların bərpasında *CV* biçimi üstünlük təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil ki, belə köklər ən qədim, yəni prototürk dövrünün izlərini əks etdirir. V.İ.Zolxoyev yazır ki, sözün əvvəlində ilk hecada işlənən fonemlər (kök fonemlər) əsas leksik mənanın daşıyıcılarıdır, digər hecalarda olan fonemlər isə (postfiksəl fonemlər) qrammatik məna daşıyıcılarıdır (279, 203). A.A.Zayonçkovski, V.L.Kotviç, B.M.Yunusəliyev belə formada olan kökləri ilkin söz forması kimi qəbul edirlər.

Türkologiyada bu tip söz köklərinə həsr olunmuş ən mükəmməl tədqiqatlardan biri A.A.Zayonçkovskinin məqaləsidir. “Voprosi yazıkoznaniya” jurnalında dərc edilmiş həmin məqalədə türkoloq məhz *CV* tipinin ən qədim söz kökü olduğunu isbat etməyə çalışmışdır. Ancaq onun araşdırmasında isim kökləri nəzərə alınmamışdır. Bu da həmin ehtimalın doğruluğuna əminliyi azaldır. A.A.Zayonçkovski orta əsrlərə aid türk yazılı qaynaqlarında məhz *samit+sait* quruluşlu köklərin daha çox işlənməsinə görə bu qənatə gəlir (156, 29-30). Azərbaycan dilçiliyində V.Aslanov (12, III, 35, 72, 147, 159, 163), Q.Kazımov (40, 36-43) və B.Xəlilovun (32, 178-202; 33, 32-59) etimoloji araşdırmalarında ilkin söz formaları daha çox *CV* tipində bərpa olunur. Q.Bağirov qədim abidələrdə işlənən feillərin 5 strukturda olduğunu göstərir: *VC*, *CVV*, *VCVV*, *VCC*, *CVC+V* (14, 28). Lakin Q.Bağirov *CV* tipinin adını qeyd etmir. K.M.Musayevin ehtimalına görə, *CV* formasındakı köklərin bir hissəsi *CVC* tipli köklərdən səsdüşümü nəticəsində yaranmışdır (221, 91). B.Xəlilov Azərbaycan dilinin feillərini digər dillərlə müqayisə edərək göstərir ki, ilkin

feil köklərinin əksəriyyəti *samit+sait* strukturlu köklərdən təşəkkül tapmışdır. Müəllifin fikrincə, *samit+sait* tipli söz kökləri qədim olduğu qədər də tez dəyişkəndir. Azərbaycan dilində 6 *samit+sait* tipli kökün mühafizə olunduğuna əsaslanan tədqiqatçı bu tipli köklərin mənşəyinin qədimliyini təsbit edir (33, 9-10). Q.Kazımov yazır ki, V.M.İlliç-Svitç, N.D.Andreyev, A.S.Melniçuk arxetipləri müəyyənləşdirərkən, onları başlıca olaraq *CVC* şəklində təsəvvür etmişlər. Lakin şumer dilinin materialları və türk dillərinə məxsus söz kökləri göstərir ki, sözü sağ tərəfdən bağlayan, qapayan *samit* sonrakı hadisədir və ola bilər ki, bunların bir qismi kök dildən – ulu dildən dil ailələrinin yarandığı protodillərə keçmiş, bir qismi qohum protodillərdə ulu dilin parçalanmasından sonra inkişaf etmişdir (40, 44). Onun fikrincə, türkoloji tədqiqat göstərir ki, bizə yaxın dövrlərdəki (min beş yüzillik) qədim türk praformaları, əsasən, *CV* şəklində olmuş, *V* və *CVC* formaları səsdüşümü və sözdüzəldicilik vasitələri ilə yaranmışdır. Alim qeyd edir ki, ilkin mərhələdə söz köklərinin *CV* quruluşunda olduğu qənaətdəyik (42, 34-35). Lakin öncə qeyd etdiyimiz kimi, bu mülahizənin əksini düşünən türkoloqlar da var. Əlbəttə, feillər haqqında *CV* formasının ilkinliyini ehtimal etmək mümkündür, çünki əksər türkoloji tədqiqatlarda həmin fikir sübut olunub. Tarixən feillərdə növ şəkildələrinin yaranması və onların əksəriyyətinin sonradan daşlaşması bu ehtimalı təsdiqləyir. Ancaq isim və əvəzlik kökləri haqqında bunu söyləmək çətindir. Faktlar göstərir ki, müasir türk dillərində *CV* tipli köklərin əksəriyyəti törəmədir. Bir qrup *CV* formalı köklər isə fərdi səciyyə daşıyır, yəni onlar ancaq bir türk dilində mövcuddur.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, tədqiqatçılar hind-Avropa dilləri üçün praformaları daha çox *CV*, *VC*, *CVC* şəkillərində bərpa edirlər. Hind-Avropa dilçiliyində E.Benvenist - Y.Kuriloviç nəzəriyyəsinə görə, *CV* və *VC* heca tipləri *CVC* formasının təkamülü nəticəsində yaranmışdır (139, I, 249; 195, 151). G.J.Ramstedt (239, 29) və V.L.Kotviç (185, 30-34) türk dillərində *CVC* tipli söz köklərinin tarixən *V* və *CV* formalarından təşəkkül tapdığını ehtimal etmişlər. A.Bomhardın fikrincə, protonostratik dövr üçün söz kökləri yalnız *CV* və *CVC* formalarında rekonstruksiya oluna bilər (298, 28). V.L.Kotviç də *CV* formasını daha qədim hesab edir (185, 33-36). A.M.Şerbak türk dilləri üçün 28 *CV* quruluşlu kökün arxetipini bərpa etmişdir (290, 136).

Türk dillərində *CV* (*samit+sait*) quruluşlu köklərin müəyyən bir hissəsi ilkin deyil, sonradan formalaşmışdır. Eyni zamanda *samit+sait+samit* quruluşlu köklərin bir çox hissəsi tarixən *samit+sait* formalı köklərdən yaranmışdır. Məsələn, *bağ* “düyün” < *ba-* “bağlamaq”. *Qoy-* // *koy-* feilinin əski forması *qo-* şəklindədir. Bəzi çağdaş türk dillərində indi də həmin qədim forma mühafizə olunub. Məsələn, Ukraynada yaşayan urum türklərinin dilində *ko-* “qoymaq” feili müstəqil şəkildə işlənir (*VC*, 175). *Qoy-* feilinin praformasının *qo-* olmasını qədim yazılı mənbələr də təsdiq edir: *Kəlbi andıqca ağacı yanına qo* (Oğuz., 167); *Toğmadıq oğlana ad qoma* (Oğuz., 131).

“Qədim türk lüğəti”ndə 14 *CV* strukturlu kök morfem verilmişdir: *ba-* “bağlamaq”: *tükätti bitig türdi badı tutup* “Məktubu yazıb qurtardı və bağladı” (DTC, 77); *ya* “yay, kaman”: *bodum erdi oq teg köñül erdi ja*: “Mənim bədənim oxa, ürəyim isə yaya bənzəyirdi” (DTC, 221); *je-* “yemək”:

er aş jedi “Kişi yemək yedi” (DTC, 25) və s. M.Kaşğarının lüğətində aşağıdakı *CV* formalı köklər verilmişdir: *su-* “ita-ət etmək” (DLTT, IV, 536), *sa* “sən” (DLTT, IV, 477), *sa-* “saymaq” (DLTT, IV, 477), *tü* “tük” (DLTT, IV, 666), *tü-* “qapamaq” (DLTT, IV, 648), *ya* “yay, kaman”: *er ya kurdi* “Adam yay düzəltdi” (DLTT, II, 7).

Tarixən türk dillərində *CV* (*samit+sait*) quruluşlu kök morfemlər fonetik, morfoloji dəyişikliklərə məruz qalmış, nəticədə, onların bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri asemantikləşmişdir. *CV* heca biçimi türkoloji dilçilikdə ilkin kök tipi kimi ən çox adı hallandırılan formalardan biridir. Yazılı qaynaqlar sübut edir ki, *CV* heca tipi ən ilkin söz formalarındandır. A.A.Zayonçkovski 11 *CV* biçimində olan kökün arxetipini bərpa etmişdir (156, 29). Müasir türk dillərində *CV* formalı sözlərin bəzisi bəzisi reduksiya nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, *su* sözü qədim yazılı abidələrdə *suv* formasında işlənmişdir. Qədim özbək dilində də *suv* şəklindədir (277, II, 303). Yəni *su* forması türk dilləri üçün tarixən törəmədir. Ancaq **su* kökünün ilkin forması türk dilləri üçün qapalı hecalıdırsa (*suq* // *suv* // *sub*), nostratik mərhələ üçün *CV* şəklindədir. Bəzi türk dillərində həmin heca qapalılığı qorunmuşdur: özb., qaz. *suv*, çuv. *suq* // *şıv*, başq. *hıv*, şor. *suğ*. Azərbaycan dilində isə auslautda (söz sonunda) son samit düşmüşdür, yəni *su* forması reduksiya nəticəsində yaranmışdır. Müasir türk dillərində bu quruluşda olan kök sözlər nisbətən azdır: Azərb. *ye-*, *de-*, *su*, *bu*, *nə*, çuv. *su*, uyğ. *sa-* (“saymaq”) və s. Uyğur dilinin Sintszyan şivəsində işlənən *çı-* feili *çux-* feilinin ilkin formasını əks etdirir (203, 171).

Hazırda türk dillərində işlənən bir çox sözlər *CV* heca tiplərindən törəmədir. *CVC* formalı köklərin müəyyən bir hissəsi tarixən *CV* heca tipindən yaranmışdır. Eyni semantik köklərin müqayisəsində biz bunu müşahidə edə bilirik. Məsələn, *yan-* “yanmaq”, *yak-* “yanmaq”, **yal-* “yanmaq” < **ya-*. Bəzən analogi dil faktları söz kökünün praforması haqqında ilkin təəssürat yaradır. A.T.Kaydarov göstərir ki, qazax dilindəki *bölə-* və *böbek* (“körpə”) sözləri **bö-* morfemindən törəmişdir (171, 195). M.Kaşğari yazır ki, oğuz türklərinin dilində *kar-* feili müstəqil şəkildə, digər türk dillərində isə *kat-* feili ilə birlikdə işlənir (DLTT, IV, 265). Digər qədim yazılı qaynaqlarda da *kar-* feili “qarışdırmaq” mənasındadır (ƏY, 123). Həmin məlumatlara əsaslanaraq, *kat-* və *kar-* feillərinin paralel şəkildə eyni mənada mövcudluğu kök morfemin **ka-* olduğunu sübut edir (12, III, 147). Məlumdur ki, *koy-* // *qoy-* feilinin ilkin forması **ko-* biçimində Orxon-Yenisey abidələrində qeyd alınmışdır. XIII əsrə aid “Töhfeyi Hüsam” lüğətində həmin feil *qo-* formasında verilmişdir (21, 117). Müasir Azərbaycan dilində bu feildən törəmiş *qoy* ədatı danışıq dilində *qo* formasını mühafizə etmişdir. Məsələn, *qo sözümlü deyim*. Türk dilinə aid atalar sözlərində də həmin kök qorunmuşdur: *Sinme tilki duldasına arslan yesin ko seni, Geçme muhanet köprüsündən seyl alsın ko seni* (89, 134).

Faktlar göstərir ki, tarixən *CV* formalı sözlər içərisində feillər üstünlük təşkil etmişdir. V.Aslanov Azərbaycan dilinin tarixi materialları əsasında *sı-* (“sınmaq”), *yü-* (“yükləmək”) feillərini arxetip kimi bərpa etmişdir. O, *bur-* və *bük-* feillərinin praformasının **bü-* olduğunu qeyd etmişdir. V.Aslanov qədim *yü-* kökünün *yük, yüklə-* söz-

lərində qorunduğunu, *sı-* “sınmaq” feilinin XV əsrə qədər Azərbaycan dilində işləndiyini, sonra isə arxaikləşdiyini bildirir (12, II, 260 - 264).

Türk dillərində bir qrup söz kökü var ki, onların ilkin formalarını müəyyən etmək üçün Ural və Altay dillərinin analogi faktlarının müqayisəsi kifayət etmir. Daha dərin etimoloji araşdırma üçün digər qohum olmayan dillərdəki analogi faktların müqayisəsinə ehtiyac var. Dilçilikdəki statik rekonstruksiya nəzəriyyəsinə görə, pradil dövrü üçün yalnız bir kök modeli əsas götürülür və digər söz modellərinin həmin kökdən yarandığı iddia edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün qərbi Qafqaz dillərindəki söz kökləri yalnız bir söz modelindən – *CV (samit+sait)* modelindən yaranmışdır (272, 21-22). Əgər bu nəzəriyyəni türk dillərinə də tətbiq etsək, türk dillərindəki təkhecalı söz köklərinin də yalnız bir söz modelindən yaranmasını güman etmək mümkündür. Bu məsələdə *CV (samit+sait)* kök modeli dominantlıq təşkil edir və həmin model feil köklərinin arxetiplərinin müəyyənləşməsində daha çox özünü doğruldur. Ancaq, bizim fikrimizcə, qədim türk söz kökləri bir neçə tipli olmuşdur.

Ə.Yuknəkinin “Atabətül həqayiq” əsərində *sı-* feil kökü “qırmaq” anlamında işlənmişdir: *tiling bekte tutqıl tişinq sinmasun, kalı çıksa bektin tişinqni sıyur* “Dilini mühafizə et ki, dişin qırılmasın, əgər mühafizə etməsən, dişini qırar” (AH, 51). B.M.Yunusəliyev *sı-* feilinin yalnız müasir türk dilində mühafizə olunduğunu qeyd etsə də (295, 119), biz bunu müşahidə etmirik. Həmin kök forma sarı uyğur (201, 107) və urum (YPC, 175) dillərində mühafizə edilmişdir. Qədim türk yazılı abidələrində rastlanan *sü* “qoşun” sözü müasir sarı uyğur dilində qorunmuşdur. S.Y.Malov, nədən-

sə, bu qədim türk sözünü çin mənşəli hesab etmişdir (201, 105). V.Aslanov *sü-* “qovmaq, izləmək, ardına düşmək” kökünün XIX əsrə qədər Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında işləndiyini göstərmişdir (12, II, 265). Həmin kök *sür-*, *sülən-* sözlərində asemantıqlaşmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, *sü-* kökünün hind-Avropa dillərinə aid qədim kelt dilində **su-* “hərəkət etmək” paraleli işlənmişdir (197, 174). “Kutadqu bilik”də *sü* “ordu” kökü işlənmişdir: *ava yıqlu tirlür er at sü bolur, er at sü bile er tilekin bulur* (KB, I, 222): “Ətrafına əsgər toplanır, ordu olur, əsgər və ordu ilə insan diləyinə qovuşur” (KB, II,155).

N.A.Baskakov yazır ki, *CV* formasını ilkin hesab edənlərin əsas arqumenti odur ki, belə tipli köklər qədim yazılı abidələrdə məhdud şəkildə işlənmişdir. Türkoloqun fikrincə, *ba-* “bağlamaq” feili *bay-*, *ye-* feili *yi-*, *ya* “yay, kaman” ismi *yay*, *yu-* feili *yuy-*, *sa-* “hesab etmək” feili *say*, *su-* “sındırmaq” sözü *sun-*, *te-* // *ti-* “demək” feili *tiy-*, *tu-* “bağlamaq” feili *tut-*, *tü* “tük” ismi *tüg* formasından yaranmışdır (113, 152-158). N.A.Baskakovun həmin ideyası bəzi türkoloqlar tərəfindən (A.M.Şerbak, A.N.Kononov) tənqid edilmişdir. A.N.Kononov N.A.Baskakovun əksinə olaraq, *tut-* feilinin **tu-* // **ti-* “bağlamaq, örtmək” kökündən yaranmış olduğunu göstərir (179, 101). *Sal-* feili uyğur dialektlərində *saa-* şəklindədir (203, 148). Məlumdur ki, *yay* (“silah”) sözü qədim abidələrdə *ya-* biçimində işlənmişdir. Həmin *ya-* forması uyğur dilinin Sintszyan şivəsində qorunmuşdur (203, 114). A.A.Yuldaşev qeyd edir ki, başqırd dilində *bis-* “kəsmək” feilinin özü törəmədir, *bi-* kökündən yaranmışdır, uyğur dilində indi də *bi-* şəklində işlənir (294, 27).

(40, 99-141) bu sahədəki tədqiqatları həmin işin təsdiqi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərində bəzi *CV* quruluşlu sözlər ilkin deyil, törəmədir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *sin-* feilinin kökünün *si-* olmasını qədim türk yazılı abidələri sübut edir. Çağdaş sarı uyğur dilində indi də *si-* şəklindədir (201, 107). Qeyd edək ki, nostratik araşdırmalarda təkhecalı kimi bərpa olunan söz kökü forması daha çox *CV* biçimindədir.

Bəzi *CV* tipli köklər bütün türk dillərində mövcuddur. *Ye-*, *de-* // *te-* // *ti-*, *yu-* // *çu-* feilləri, *bu* // *şu* əvəzliyi, demək olar ki, əksər türk dillərində işlənir. Müasir türk dillərində fərqli *CV* strukturlu köklər də var: çuv. *tu* “dağ” (ҮҮС, 489), *tu-* “kəsmək” (ҮҮС, 502), *tu-* “etmək, qurmaq, doğmaq” (ҮҮС, 489), *su-* “hesab etmək, oxumaq, sağmaq” (ҮҮС, 379), *çu* “yay fəslisi” (ҮҮС, 420), tat. *su-* “sağmaq”, *su-* “saymaq”, *qe-* “demək”, tuv. *ma-* “al, götür”, *ta* “naməlum”, s.uyg. *ka* “hansı”, ş.yuq. *ka-* “etmək”, *so-* “oturmaq” (265, 63), bar. *yu-* “yığmaq”, *ça-* “kəsmək”, *çi-* “zərbə vurmaq”, *tu-* “doğmaq”, *ku-* “qovmaq”, *kü* “musiqi” (150, 95-195) və s. Qeyd edək ki, tuva dilindəki *ma-* “almaq” feili Azərbaycan dilinin Balakən və Qax şivələrində də işlənir (ADDL, 341). A.Məmmədov *sab* “söz” ləkseminin *sa-* “söyləmək” kökündən yaranmış olduğunu və onun şumer dilindəki *sa-* “mübahisə etmək” kökü ilə qohumluğunu qeyd edir (206, 17). Bu analogi faktlardan məlum olur ki, dilimizdəki *söy-*, *söylə-* sözləri də həmin *sa-* kökündən yaranmışdır. A.M.Şerbak ehtimal edir ki, *CV* formalı kök sözlərin hamısı qədim türk dillərində uzun saitli olmuşdur. O, qədim türk abidələrindəki köklərlə müasir türkmən dilindəki analogi kökləri müqayisə edərək bu nəticəyə gəlmişdir (290, 46).

de təkhecalı söz-

“Kutadqu bilik”də *kü* sözü “şöhrət” mənasındadır: *kü çav at tilese tuz etmek yitür, tiriglik tilese anı ok yetür* (KB, I, 246): “Adının namlı və şöhrətli olmasını dilərsən, başqalarına da duz-çörək yedir, yaşamaq dilərsən, yenə eyni şeyi et” (KB, II, 173). M. Kaşğari *kü* kökünü “ün, san” mənasında izah edir (DLTT, IV, 392). Qədim türk abidələrində *kü* komponentli qoşa sözlər də işlənmişdir: *kü at* “şan-şöhrət”, *kü çav* “şöhrət” (DTC, 322).

Əski türk yazılı qaynaqlarında rast gəlinən *CV* formalı söz kökləri aşağıdakılardır:

- ba-* “bağlamaq, sarımaq” (QTAS, 32; ПДП, 367);
bi “qısraq, madyan” (DTC, 97; ПДП, 379);
çi “şeh” (DTC, 144);
ka “qutu” (DTC, 399);
ki- “buraxmaq, göndərmək” (71, 312);
ki “geri, qərb” (60, 199, 363);
ki “yol” (71, 313);
ko- // *qo-* “qoymaq, salmaq” (60, 368);
kü- “qorumaq, mühafizə etmək” (DTC, 322);
kü “şöhrət” (DTC, 322; ПДП, 396);
la “yük heyvanı” (QTAS, 71);
lu “cin, əjdaha, ilan” (QTAS, 72);
ma “tərif” (71, 315);
ne “sual əvəzliyi” (94, 159);
pa- “parçalamaq” (QTAL, 134);
sa- “saymaq, hesab etmək” (DTC, 478; ПДП, 418);
sı “buddistlərə məxsus monastır” (QTAS, 91);
sı- // *su-* “qırmaq, sındırmaq” (QTAS, 92; ПДП, 423);
sı- “təhrif etmək, dəyişdirmək, əvəz etmək” (71, 318);

- sı-* “təslim etmək” (71, 318);
su- “itələmək” (DTC, 512);
sü “qoşun, ordu, hərbi hissə” (QTAS, 94; ПДП, 423);
sü “saç” (QTAL, 156);
sü “çay” (71, 319);
so “zəncir” (QTAL, 139);
sö “vaxt, zaman” (QTAS, 93; QTAL, 140);
sı “sinir” (QTAL, 138);
te- “demək” (QTAS, 101);
ti “həmişə” (QTAS, 104);
ti “uzun vaxt” (93, 254);
tu- “bağlamaq, doldurmaq, tutmaq” (DTC, 584);
tu- “donmaq” (71, 321);
tu “rütbə, dərəcə” (QTAS, 109);
tü “tük, saç, yun, lələk; hər, hər bir” (QTAS, 112);
to- “doymaq” (QTAL, 378);
to “say” (ПДП, 431);
tü “rəng, fərqli” (DTC, 594; ПДП, 435);
ya “yay, kaman” (QTAS, 43; ПДП, 382);
ye- “yemək” (DTC, 252);
yu- “yumaq” (DTC, 276);
yü “şirə” (QTAS, 53).

Statistikaya əsaslanaraq, qədim yazılı abidələrdə 41 *CV* quruluşlu kök morfem işlənmişdir. Təbii ki, çağdaş türk dillərində həmin köklərin əksəriyyəti arxaıqlaşmışdır. Müasir türk dillərindəki *CVC* formalı söz köklərinin bir qisminin *CV* biçimindən yaranmasını qədim türk dillərində *tu-* “dolmaq, yummaq, bağlamaq” kökünün müstəqil şəkildə işlənməsi faktı da sübut edir: *ol ağzını tudi* “O, ağzını bağ-

ladı” (ДТС, 584). Həmin fakt təsdiqləyir ki, müasir dilimizdəki *dol-* feilində *-l* ünsürü, *tut-* feilindəki *-t* ünsürü etimoloji baxımdan şəkilçi funksiyasındadır.

Türk dillərinin söz kökləri ilə çoxsaylı leksik parاللəri olan şumer dilində də *CV* tipli sözlər işlənmişdir: *ma* “getmək”, *mi* “qadın”, *ku* “yerləşmək”, *ga* “süd”, *du* “iş”, *pu* “quş”, *tu* “şorba”, *ba* “balıq”, *ka* “qutu” (SL, 8-27). Şumer dilindəki bu köklərin bəziləri türk dillərinin sözləri ilə ortaqlıq təşkil edir. Məsələn, *ka* “qutu” morfemi *qab* // *kap* sözünün köküdür (206, 17) və ya şumer dilində işlənən *ba* morfemi *balıq* // *balık* sözünün köküdür. Türk dillərində işlənən *baba* sözü qədim şumer dilində *ba* şəklində işlənmişdir. *Qoyun* sözü bəzi türk dillərində *koy* // *kon* şəkillərindədir, ancaq həmin forma da ilkin vəziyyəti əks etdirmir. Bu sözün praforması **ko*-dur. Şumer dilində də *qu* “qoyun” mənasındadır. Həmin fakt da *qoyun* sözünün praformasının **ko* olduğunu isbat edir. *CV* (*samit+sait*) şəkli dünya dillərində ən çox rekonstruksiya edilən heca tiplərindəndir. Bu fakt da həmin söz formasının qədimliyini bir daha təsdiqləyir.

B.M.Yunusəliyevin fikrincə, tarixən qırğız dili üçün tipik heca formalarından biri də *samit+sait* biçimidir (295, 51). A.B.Ercilasun X əsrə aid “Kutadqu bilik” əsərində 8 *CV* quruluşlu sözün işləndiyini qeydə almışdır: *ba-* “bağlamaq”, *kü-* “qorumaq”, *sa-* “saymaq”, *sı-* “qurmaq”, *ti-* “demək”, *tu-* “qapamaq”, *yi-* “yemək”, *yü-* “yumaq” (83, 12).

Orxon-Yenisey abidələrində *ba-* (“bağlamaq”) feili müstəqil şəkildə işlənmişdir: *Tardus sad ara badı. Yaydı-mız. Kağanın tutdımız, yabğusun, sadın-* “Tarduş şad aranı bağladı (mühasirə etdi), Dağıtdıq (yaydıq). Xaqanını tut-

duq, yabğusunu, şadını” (60, 120). Digər faktları nəzərdən keçirək: *tu-* “doldurmaq, tutmaq, tıxamaq, qarşısını kəsmək” (Tonyukuk): *Sülədim, – tidim. Kögmən yolu bir ermis, tumis, – tiyin esidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim, yerçi tilədim* “Qoşun çəkək, – dedim. Kökmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş, – deyə eşidib, – bu yolla getmək yaramaz, – dedim...bələdçi dilədim (60, 123); *ko-* “qoymaq, salmaq” (Bilgə Xaqan, Moyun Çor): *Bunca budun saçın, kulkakın (yanakın) içdi. Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız gəlürin kop kotı* “Bunca xalq saçını yoldu, qulağını, yanağını cırdı, yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu” (60, 103, 107); *to-* “doymaq, tox olmaq” (Gül Tigin): *Ötükən yir olurup, arkaş - tirgiş isar, nən bunığ yok. Ötükən yiş olursar, bengü il tuta olurtaçısən, türk bodun tok. Arık oksən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* “Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək otursansın, türk xalqı, tox. Arıq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən” (60, 71); *bi* “madyan” (İrk Bitik): *Bəğ ər yontunaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun tuyuğluğ adğırılığ yarağ* “Bəy ər ilxısına tərəf getmiş. Ağ madyanı qulunlamış, qızıl nallı ayğırlığa yarayar” (60, 195); *sü* “qoşun, ordu” (Gül Tigin, Bilgə Xaqan, Moyun Çor, Tonyukuk): *Sü süləpən tört bulundakı bodunuğ kop almış, kop baz kılmış, başlığığ yügüntürmis* “Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, tabe etmiş, başçını səcdə etdirmiş, dizlərini çökdürmüş” (60, 119); *sı-* “sındırmaq, yerə salmaq, dağıtmaq, dağıdılmaq” (Gül Tigin, Bilgə

Xaqan): *Mənim sabımın sımadı* “Mənim sözümlü sındırmadı” (60, 71).

S.Y.Malov to “say” sözünü Altay dilindəki *tü*, monqol dilindəki *tō* (“miqdar, say”) paraleli ilə müqayisə edir. Onun fikrincə, *tümən* sözünün kökü bu morfemlə bağlıdır (ПДП, 431). Abidələrdə işlənən *tü* “rəng, fərqli” sözü müasir türk dilində işlənən *türlü* “çəşidli” sözünün kökündə dayanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qoy-* feilinin ilkin forması *qo-* şəklində işlənmişdir: *Dərsə xan istədi kim, oğlanuğun üstinə körəlib düşəydi. Ol qırq namərd qomadı* (KDQ, 37); *Ağ alınların yerə qodılar* (KDQ, 66). Eposda *sın-* feilinin ilkin forması *sı-* şəklində işlənmişdir: *Uruz babasının sözün sımadı, qayıdub gerü döndi* (KDQ, 71). Cənubi Asiya dillərinə aid tibet dilində də analoji kök mövcuddur: *sık-* “sınmaq” (157, 62). Beləliklə, *sı-* kökünün izləri digər dillərdə də müşahidə olunur. Dastanda *qu* “söz, xəbər” mənasındadır: *Ulu kiçi qalmıya-söz ayıdana, qarı-qoca qalmıya, qu ayıdana* (KDQ, 42). G.Klauson orta əsrlərə aid etimoloji lüğətində aşağıdakı *CV* quruluşlu sözləri qeydə almışdır: *bu* (işarə əvəzliyi), *bi* “ülgüc” (*biç-* feilinin köküdür), *ba-* “bağlamaq”: *at badım* “Atı bağladım” (GC, 292). *Qal-* feilinin **qa-* şəklindən yaranmasını uyğur dialektlərindəki faktlar sübut edir. Uyğur dilində indi də *qa-* “qalmaq” mənasındadır (YDC, 126, 133). Uyğur dialektlərində həmçinin *qi-* “etmək” anlamındadır (YDC, 135). O feil də *qıl-* // *kıl-* feilinin ilkin şəklidir. Uyğur dialektlərində *kö-* feili “görmək” mənasındadır (YDC, 94). Türkologiyada belə bir fikir var ki, *kor*, *gör-*, *göz* sözlərinin mənşəyi eynidir, onlar *kö* kökündən yaranmışdır (17, 16; 1, 28). Müqayisə üçün qeyd edək ki,

dravid dillərində *gi-* “görmək” kökü işlənmişdir (157, 43). Deməli, bu dillərdə *gör-* sözünün kökü *CV* biçimində qorunmuşdur. *Yür-* // *yürü-* feilinin ilk şəkli *yü-* variantında uyğur dialektlərində mühafizə edilmişdir (YDC, 85). Qədim türk abidələrində işlənən *ku* // *qu* “səs” kök morfemi çağdaş türk dilinin dialektlərində qorunmuşdur: *Bu gu uzaktan geliyor* (DS, VI, 2184) “Bu səs uzaqdan gəlir”.

Türk söz köklərinin bugünkü mənzərəsi min illərin transformasiyalarını, divergensiyalarını əks etdirir. Türk dillərinin bir çox söz köklərinin prafomalarını ölü dillərin materiallarına istinad edib rekonstruksiya etmək olar. Məsələn, türk dillərindəki *dağ* // *tağ* // *tau* “dağ” leksemının arxetipini qədim Misir dilindəki *tu* “dağ” (EHie.D, 823) sözünün köməyi ilə bərpa etmək mümkündür. Deməli, *dağ* // *tağ* sözündə sonuncu samit daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır.

Beləliklə, yuxarıdakı faktlar bir daha sübut edir ki, *CV* (*samit+sait*) quruluşlu morfemlər ən qədim kök formalarındandır. Çağdaş türk dillərində onların çox az qismi mühafizə edilmişdir. Həmin köklərin inkişafı, əsasən, asemantikləşmə, fuziallaşma ilə nəticələnmişdir. Bu köklərin əksəriyyəti indiki dövrdə sadə hesab etdiyimiz köklərin tərkibində qorunmuşdur. Türk dillərinin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayaraq *CV* tipli kök morfemlər fonomorfoloji təkamülün nəticəsi olaraq struktur dəyişmələrə məruz qalmışdır. Türk dillərində *CV* (*samit+sait*) heca tipi bir çox feil və əvəzlik köklərinin etimoloji əsasında dayanır. *CV* heca strukturu türk dillərində ən çox fuziallaşan kök formalarındandır.

Türk dillərinin erkən dövrlərində işlənən ən qədim söz formalarından biri də *V* (*sait*) quruluşlu köklərdir. Bəzi türkoqlar bu tipli köklərin qədim dövrdə varlığını inkar

edirlər. Qeyd edək ki, yalnız bir saيتدən ibarət heca forması müasir türk dillərinin əksəriyyətində arxaikləşmiş, aseman-tikləşərək digər sözlərdə izlərini saxlamışdır. Bu kök forması türk dillərində ən çox daşlaşan, arxaikləşən söz modelidir. Müasir türk dillərində mövcud olan *V (sait)* biçimli köklərin bəzisi sonradan yaranmadır. Məsələn, Sibirdə yaşayan baraba tatarlarının dilində *ö* kökü “ev”, “ailə” mənasında işlənir (150, 193). Ehtimal ki, həmin kök *v* samitinin reduksiyası nəticəsində *ev // öv* formasından yaranmışdır.

Türkologiyada tək sait (*V*) quruluşlu köklərin morfoloji inkişafı mövzusu ən çox N.A.Baskakovun araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. N.A.Baskakov bu tipli köklərin *CVC* formalı köklərdən yarandığını iddia etmişdir (113, 147-152). Azərbaycan dilçiliyində M.Yusifov (78, 113) və B.Xəlilovun araşdırmalarında (32, 84-109; 35, 49-52) *V (sait)* formalı feil köklərinin fonosemantik inkişafı şərh olunmuşdur.

Müasir türk dillərində *V (sait)* quruluşlu müxtəlif köklər mövcuddur: s.uyğ. *e-* “olmaq” (201, 24), *ü* “ev” (201, 132), Sib.tat. *ü* “ev” (СДСТ, 228), yak. *i* “iy” (124, 458), lob. *i-* “olmaq” (200, 112). Sarı uyğur dilindəki *u* “ev” kökü (201, 132) *v* reduksiyası nəticəsində yaranmışdır. Deməli, *V* quruluşlu köklərin hamısını ilkin hesab etmək düzgün deyil. Adətən, qədim hind-Avropa dilçiliyində *V (sait)* quruluşlu ilkin köklərin varlığı istisna edilir (221, 92).

Ə.Nəcip XI-XIV əsrlərə aid türk bədii qaynaqlarında *i* sözünü “hakim” mənasında qeydə almışdır (ИССТЯ, 68). A.N.Kononov türk runik yazılarında işlənən *ini* “kiçik qardaş” sözünün *i kökündən yarandığını fərz etmişdir: *i+ni (ini)* “kiçik qardaş” (179, 75). Fikrimizcə, *ini* sözü *an

“canlı” kökünün derivatıdır. XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə *i* “sahibkar”, *i-* “göndərmək”, *u-* “bacarmaq” kökləri işlənmişdir (127, 320).

Qədim dövrdə tək saitli kök morfemlərin varlığına şübhə ilə yanaşan dilçilər də var. Ancaq əski türk yazılı abidələrindəki faktlar bir daha sübut edir ki, türk dillərinin ilk çağlarında bu cür köklər mövcud olmuşdur. Türk dillərinin dialekt və şivələrində *V (sait)* quruluşlu köklər mühafizə edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *i-* “yemək” anlamındadır (13, 109). Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *ä-* // *e-* // *i-* “olmaq” feili işlənir (199, 139, 148, 151).

A.T.Kaydarov *erdi-*, *en-* sözlərinin kökünün *e-* olduğunu göstərir (171, 206). Əski uyğur abidələrində *ı* “ağac”, “bitki”, *ı-* “göndərmək”, *u* “yuxu” tipli, yəni yalnız bir saيتدən ibarət sözlər işlənmişdir. *U-* “fikirləşmək” kökünün izi tatar dilinin Orenburq şivələrində işlənən *ula-* // *uyla-* (“fikirləşmək”) feilində qalmışdır (244, 29). Fikrimizcə, *öyrən-* feilində *V (sait)* quruluşlu *ö-* “fikirləşmək” kökü aseman-tikləşmişdir. Qədim türk dilində *ögə* “fikir” anlamını bildirmişdir. Sibir tatar dialektlərində *i* “yumşaq” (СДСТ, 52), yakut dilində *ä-* “olmaq” (СЯЯ, I, 213) kökləri var. Altay dilində *e-* (“çatmaq”) morfemi *er-* // *ir-* feilinin kökü kimi *V (sait)* şəklində qorunmuşdur (ATS, 79). Uyğur dilinin Sintszyan ləhcəsində də *e-* “olmaq” mənasındadır (203, 107). Əslində, *r* digər cingiltili samitlər kimi zəif səs və auslaut (söz sonu) zəif mövqe olduğundan reduksiyaya uğramışdır. XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *i-* feili “olmaq” mənasındadır (ƏY, 123). Müasir şor dilində *ı-* “ağlamaq” anlamını bildirir (33, 15).

Yazıyaqədərki dövrdə kök morfemlərin fərqli heca tipləri anlautda və auslautda *samit-sait* distribusiyasının nəticəsi kimi yaranmışdır. Fonetik dəyişmələr əsrlər boyu davam edərək müasir kök morfemlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bəzi türkoloqların fikirlərini istisna etsək, türkoloji ədəbiyyatlarda *V* (sait) tipli söz kökləri ən qədim söz köklərindən biri kimi qəbul olunur. Müasir türk dillərində bu cür köklər kəmiyyətə azdır. Məsələn, Azərbaycan dilində *o* əvəzliyi kimi *V* (sait) quruluşlu sözlər var. Lakin bu forma törəmədir, yəni *ol* əvəzliyindən samit düşməsi (reduksiyası) nəticəsində yaranmışdır. Bir çox türk dillərində *u* əvəzliyi (“bu” mənasında) işlənir ki, həmin fonetik forma da *şu // bu* əvəzliyindən reduksiya nəticəsində formalaşmışdır. Müasir qaqauz dilində *i-* “yemək” mənasındadır (ГРМС, 202). Həmin forma türk dillərindəki *ye- // yi-* feilinin fonetik variantıdır, səsdüşümünün nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Deməli, müasir türk dillərindəki tək sait quruluşlu heca tiplərinin əksəriyyəti sonradan yaranmadır.

Yazılı qaynaqlar sübut edir ki, vaxtilə prototürk dövründə *V* (sait) quruluşlu sözlər çox olmuşdur. Bəzi dilçilər (N.A.Baskakov, Q.Kazımov) bu formanı törəmə hesab edirlər. N.A.Baskakov *V* heca tipinin *CV* formasından (113, 147-152), Q.Kazımov isə *CV* formasından (40, 35) səsdüşməsi nəticəsində yarandığını qeyd edirlər. K.M.Musayev qədim türk dilində 8 saitin olmasına əsaslanaraq, *V* quruluşlu söz köklərinin də sayını 8 hesab edir (221, 92). A.T.Kaydarov bu tip söz köklərini protürk dövrünün əlaməti kimi səciyyələndirir (171, 146). A.M.Şərbak isə qeyd edir ki, onların başlanğıc kök olduğunu və ya hər hansı bir strukturun dəyişməsi nəticəsində yarandığını söyləmək mübahisəlidir.

səlidir. Buna görə də onların mənşəyi naməlumdur (290, 142). Beləliklə, türkologiyada *V* (sait) quruluşlu köklərin mənşəyi haqqında olan fikirlərdə qeyri-müəyyənlik var.

Türk dilləri ilə çoxsaylı leksik paralellərə malik olan şumer dilində *V* (sait) quruluşlu sözlər işlənmişdir: *a* “ata”, “göz yaşı”, “tufan”, *e* “ev”, “ailə”, “məbəd”, *ı* “bitki, ot” (81, 9). K.M.Musayev, V.Aslanov, F.Cəlilov, V.L.Kotviç, B.M.Yunusəliyev, A.T.Kaydarov, Ə.Rəcəbli, B.Xəlilov *V* quruluşlu söz köklərini türk dilləri üçün ən qədim söz strukturlarından biri hesab edirlər. Biz də bu qənaətə gəlirik.

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *V* (sait) quruluşlu köklər bunlardır: *u* “yuxu” (Gül Tigin, Tonyukuk), *ı* “ağac, bitki” (Tonyukuk), *ö-* “duymaq, düşünmək, anlamaq” (Gül Tigin, İrk Bitik), *u-* “bacarmaq, olmaq” (Gül Tigin, Turfan), *i-* “etmək” (Moyun Çor, Gül Tigin, Küli Çor), *ü-* “yığmaq, birləşdirmək” (Gül Tigin, Bilgə Xaqan) (60, 357, 372, 380, 381). G.Klausonun etimoloji lüğətində qeyd edilir ki, bir saiddən ibarət söz kökləri türk dillərində *o* qədər də çox deyil. *O*, belə sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmişdir: *o* “müdafə”, *u-* “olmaq”, *ö-* “fikirləşmək, xatırlamaq”, *u* “yuxu”, *u-* “bacarmaq, mümkün olmaq”, *ı* “kol” (GC, 2).

“Qədim türk lüğəti”ndə aşağıdakı *V* (sait) tipli söz kökləri verilmişdir:

1) *ö-* “fikirləşmək, “duymaq, anlamaq”: *menñä acyıl emdi eşitmiş ömiş*: “İndi mənə de görüm, nə eşitmişən, nə haqqında fikirləşmişən” (ДТС, 375);

2) *u* – “yuxu”: *qırqızıy uqa basdımız* “Yuxuda qırğızların üstünə hücum çəkdik” (ДТС, 603);

3) *u-* “dözmək, sinə gərmək”: *saqinç qadıy birlä özüm umadı*: “Mən kədərli fikirlərə dözə bilmədim” (ДТС, 603);

- 4) *u* – “bacarmaq”; *üç oylanımın ulya[d] turu umadım* “Mən üç oğlumu böyütməyi bacara bilmədim” (ДТС, 603);
 5) *ı* – “bitki, ağac” (ДТС, 216).

Müasir türk dillərində həmin köklər, əsasən, aseman-tikləşmişdir. Məsələn, *ağac* sözünün kökü qədim *ı* (“ağac, meşə”) morfemidir. Bəzi türk dillərində indi də *ağac* sözünün *ığac* şəklində işlənməsi fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. Türk dillərində *ığac* // *ağac* // *ağış* // *ağaş* // *ıyaş* formalarında işlənən bu söz “bitki, ölçü vahidi, odun, kol, meşə” mənalarındadır. Şumer dilində *u* kökü “yatmaq” anlamını ifadə etmişdir (SL, 4). Deməli, dilimizdəki *uzan*-sözünün kökü *u “yuxu” kök morfemidir. Məlum *d>z*, *d>y* keçidləri türk dillərinin tarixi fonologiyası üçün səciyyəvidir. Qədim özbək dilində *d* // *z* refleksi ilə *uzı*- “yatmaq” feili işlənmişdir (277, II, 431). Müqayisə edək: kom.-perm. *uzbı* “yatmaq”, udm. *izın* “yatmaq”, qəd.perm. *uz “yatmaq” (КЭСКЯ, 296), kom.-perm. *un*, udm. *um*, mord. *udoms*, mans. *uləm* “yuxu” (КЭСКЯ, 297). Sonradan bu kökdən *d-y* əvəzlənməsinə əsasən *uy-* // *ud-*, *uyu-*, *uyku* // *uyğu*, *udıq* “yuxu”, *udıt-* “yatmaq” (ДТС, 605) sözləri yaranmışdır. *U-* “yatmaq, yuxu” morfemi müasir türk dillərində işlənən aşağıdakı sözlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur: Azərb. *yuxu*, türk. *uyumak* “yatmaq”, *uyku* “yuxu”, türkm. *uki*, yak. *uu* “yuxu”, s.uyğ. *uzu-* “yatmaq”, dolq. *utuy* “yatmaq” (ДРС, 77). Rus dilində işlənən *yom* (“rahatlıq”) sözü də türk mənşəlidir. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *uyğu* “yuxu”, *udıcık* “yatmaq”, *udı-* “yuxulamaq” (QTAS, 114-115) sözləri *u* “yuxu” kökünün derivatlarıdır. Türkmən yazılı qaynaqlarında *uymak* “yatmaq” anlamındadır: *Oyandırsak uymuş bakqıtı* (TKES, 396). Xakas dialekt-

lərində *uzu-* yatmaq” feili işlənir (147, 12). Bu söz də qədim türk sözlərindəki ənənəvi *d* // *z* refleksini əks etdirir. Q.Bağirov abidələrin dilindəki faktlara əsaslanaraq, *oyan*-feilinin mənşəyini *u* “yuxu” morfemi ilə bağlayır (14, 122). Həmin ehtimal inandırıcıdır.

Qədim türk dialektlərində *u-* “bacarmaq” kökü işlənmişdir (ДТД, 133). Fikrimizcə, dilimizdə işlənən *uğur* sözünün kökü qədim *u-* (“bacarmaq”) morfemidir. Yəni qədim *u-* morfemi *uğur* sözündə (**u+ğur*) asemanikləşməyə məruz qalmışdır. **U-* “bacarmaq” feilinin kökü yakut dilindəki *uy* “bacarıq” sözündə də qorunmuşdur. Bu qədim kökü özündə mühafizə edən sözlərdən biri *oğan* “Allah” leksemidir. V.Aslanov həmin sözün kökünü *u-* “bacarmaq” feili ilə əlaqələndirir (12, II, 268). N.A.Baskakov (115, 42), M.Seyidov (68, 257) da həmin fikri irəli sürür. *U-* “bacarmaq” feili ondan törəmə *uğan* // *oğan* “Allah, tanrı”, *oğan* “qüdrətli, qüvvətli” sözlərində daşlaşmışdır. *Uğan* // *oğan* sözü qədim türk yazılı qaynaqlarında aktiv işlənmişdir:

Kaçan ölüp gurgə kirsə, gurı kingür,

Uğan İzim, Rahim, Rahman, rahməti bar (ƏY, 41).

Bu söz qırpaq yazılı abidəsi “Houtsma” lüğətində *oğan* (“Allah, yaradan, törədən”) (188, 174), XV əsrə aid yazılı abidələrdə *uğan* (“Allah”) biçimlərində işlənmişdir.

Türk yazılı abidələrində işlənən *öd* // *öt* “öyüd”, *ödik* “nəsihət”, *od-* “anlamaq”, *ökünc* “öyünmə”, *ög-* “öyrənmək”, *ögə* “müdrük”, *ögləş-* “məsləhətləşmək”, *ögür-* “düşündürmək”, *ötlə-* “nəsihət vermək” (QTAS, 81, 84, 88) sözlərinin etimoloji əsasında qədim **ö-* (“düşünmək, anla-

maq”) feili durur. Qədim özbək dilində *oq* sözü “ağıl” mənasını ifadə etmişdir (277, II, 183). Müasir dilimizdə işlənən *öyüd*, *öcəş-*, *öyrən-* sözləri də qədim **ö-* morfemindən törəmişdir. İlkən söz köklərinə müəyyən ünsürlərin artırılması ilə yeni sözlərin yaranması vaxtilə söz yaradıcılığının əsas üsullarından biri olmuşdur.

Müasir türk dillərində quruluşca sadə hesab olunan söz köklərinin əksəriyyəti tarixi baxımdan düzəlmədir. Əgər şumer dilində *e* “ev”, *a* “ata” mənasında işlənilsə, deməli, müasir dilimizdə işlənən *ev*, *ata* sözləri diaxronik baxımdan düzəlmə sözlər sayılmalıdır. B. Atalay qeyd edir ki, şumer dilindəki *a* sözü (“ata, yemək, yağış, su, almaq”) türk dillərində işlənən *aş*, *ata*, *ağız*, *almaq* sözlərinin etimoloji əsasında dayanır (81, 9). Alimlərin mülahizələrinə görə, ən qədim insanların nitqi birhəcalı, dəyişməyən və bir-birilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olmuşdur (40, 15). Müasir türk dillərində tək sait quruluşlu sözlər, əsasən, müxtəlif hissiyyatları ifadə edən nidaldır. Vaxtilə müstəqil leksem kimi işlənən bu cür kök sözlərin çoxu türk dillərinin lüğət tərkibini artıq çoxdan tərk etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tək sait quruluşlu köklərin özünün törəmə olduğunu söyləyən dilçilər də var. Lakin biz bu fikirlərlə razılaşmırıq. Səbəbi aşağıdakılardır:

1) Qədim türk söz köklərinin yalnız bir formadan ibarət olması fikri inandırıcı deyil;

2) Qədim türk söz köklərində ancaq samit səslərin əsas rol oynaması fikri real zəmindən uzaqdır;

3) Artikulyasiya baxımından sait səslərin samit səslərə nisbətən asan yaranması fikrimizi təsdiq edir;

4) Kök morfemlər struktur baxımdan mürəkkəbdən sadəyə doğru deyil, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim hind-Avropa dillərində də *V (sait)* quruluşlu köklər işlənmişdir. Ancaq öncə də qeyd etdiyimiz kimi, hind-Avropa dillərinin araşdırmaçıları çox vaxt bu faktı təkzib edirlər. Biz türk dillərində *V (sait)* quruluşlu kökləri ilkən söz formalarına aid edirik, ancaq protodil üçün həmin köklər törəmə ola bilər. E.V. Sevortyan *er-* “çatmaq” feilinin *e-* kökündən yarandığını qeyd edir. O, *e-* sözünün iki mənasını verir: 1) “olmaq”; 2) “nəyəsə aid”. Müəllif *e-* kökündən *er-* “çatmaq”, *er* kökündən isə *arığ* “dayanacaq”, *ergü* “yaşayış yeri” sözlərinin yarandığını qeyd edir (ЭСТЯ, I, 218). Qədim *e-* kökü müasir türk dillərində işlənən *er-* // *ir-* “gəlmək, çatmaq” feilində daşlaşmışdır. Həmin kökün koreya dilində *o-* “olmaq”, tunqus-mancur dillərində *ı-* “olmaq” paralelləri mövcuddur. B.Xəlilovun qeyd etdiyinə görə, *erdi*, *irdi*, *idi*, *imiş* köməkçi feillərinin mənşəyində *i-* “göndərmək, yollamaq” kökü durur (33, 45).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *i-* (-mək) “olmaq” anlamındadır: *Tənri verən canın, seyranda imiş indi, dəxi; Qazan, oğlan avda idügin andan biləyin kim, yorğun atunla, güdəlmış cidanla ardına*, – dedi; *Dərsə xan oğlanıcuğu idüyin bilmədi, qarşu gəldi; soylar, görəlüm xanım, nə soylar* (KDQİL, 96). *İ-* // *ı-* kökü Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *id-* // *ıd-* “göndərmək, aparmaq, yola salmaq” sözündə qalmışdır: *Tokız oğuz bodun yerin, subın ıdıp Tabğaçğaru bardı* (Bilgə Xaqan): “Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninini) buraxıb Tabğaçə tərəf getdi” (60, 106).

Aparadığımız tədqiqat nəticəsində qədim türk dillərində *V* (*sait*) quruluşlu aşağıdakı kök morfemlərin olduğunu müəyyənləşdirmişik. Bu köklər türk dillərinə aid ən qədim yazılı qaynaqlara, etimoloji lüğətlərə, tarixi araşdırmalara əsasən bərpa edilir: *ö- “fikirləşmək”, *u- “bacarmaq”, *u “yatmaq, yuxu”, *u- “dözmək”, *ü- “toplamaq, yığmaq”, *e- “olmaq”, *ı “ağac, kol”, *ı- “göndərmək”, “yığmaq”, *i “iy”, *i*- “olmaq”.

Beləliklə, *V* (*sait*) quruluşlu kök morfemlərin qədim türk dillərində mövcudluğu danılmaz fakt kimi ortaya çıxır. Bu tip köklərin müasir türk dillərində azlığı qədimdə onların mövcudluğunu heç də inkar etmir. Dünya dillərində yazıyaqədərki dövrlərdə *V* (*sait*) quruluşlu kök morfemlər kifayət qədər çox olmuşdur. Sonradan isə onlar morfonoloji və fonosemantik inkişaf nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalaraq öz ilkin formalarını itirmişdir. Türkologiyada qədim söz strukturlarından biri kimi adı hallandırılan köklərdən biri də *CVC* (*samit+sait+samit*) heca tipidir. Statistika əsaslanaraq, çağdaş türk dillərində təkhecalı morfemlər içərisində *samit+sait+samit* tipli köklər üstünlük təşkil edir.

Müasir türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda leksemlər var ki, onlarda kök+şəkilçi sərhədini və ya münasibətini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonetik və morfoloji inkişaf proseslərini izləmək lazımdır. Kökü, mənşəyi bir olan çağdaş türk dillərində *CVC* heca tipli söz köklərinin say nisbəti fərqlidir. Bunun da səbəbi çoxəsrlik inkişafın, türk dillərinin parçalanmasının nəticəsidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dillərinin kök morfemləri ilə uyğunluq təşkil edən şumer dilinə aid söz köklərinin əksəriyyəti monosillabikdir. Şumer di-

linə aid təkhecalı söz kökləri *V*, *CV*, *VC* və *CVC* quruluşundadır. Onların da içərisində *CVC* forması kəmiyyətcə daha çoxdur (297, 287). A.Vamberi qədim türk söz kökünü *CVC* biçimli hesab edir (171, 14-15).

A.N.Kononov türk dilləri üçün *V*, *CV*, *CVC* formalarının daha qədim olduğunu göstərir (179, 76). Altay dillərində *CVC* strukturlu köklərin ilkinliyi ideyasını İ.V.Kormuşin və E.D.Polivanov da dəstəkləyirlər (113, 145). Türkologiyada bu ideyanın ən ardıcıl tərəfdarı N.A.Baskakovdur. O göstərir ki, *CVC* tipi həm qədim, həm də müasir türk dillərindəki söz köklərinin 76%-ni təşkil edir (113, 145-146). N.A.Baskakov *samit+sait+samit* heca tipini daha qədim sayır, çünki əski türkdilli qaynaqlarda həmin forma daha çox işlənmişdir (115, 26-30). Göründüyü kimi, N.A.Baskakov burada statistikaya əsaslanır. A.M.Şerbak da *CVC* formasının ilkinliyi ideyasını müdafiə edir. O, yazır ki, bəzi türkoloqlar kök hecaların ən tipik növü kimi *samit+sait+samit* modelini əsas hesab edirlər ki, digər heca tipləri də ondan yaranmışdır (290, 109).

Çağdaş türk dillərində *CVC* formasında olan köklərin bir qismi *VC* formasından təşəkkül tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində *hür*- feilinin ilkin forması *ür*- şəklində olmuşdur: *Köpək nə kirüsün, nə ürsün* (Oğuz., 162); *it ürdi* “İt hürdü” (DTÇ, 626). Deməli, Azərbaycan dilində *hür*- feilinin *CVC* forması həmin kökün önünə *h* səsinin artırılması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Eyni fikri *vur*- feili haqqında da demək mümkündür, çünki həmin feilin də ilkin forması *ur*- şəklindədir (ПДП, 438); *ol ani urdu* “O, ona zərbə vurdu” (DTÇ, 614). Müasir türk dillərində söz

başında *v*, *h* protetikliyi ilə *VC* köklərindən təşəkkül tapan *CVC* formalı köklər mövcuddur.

Əski türk söz formalarından biri kimi qəbul etdiyimiz *samit+sait+samit* modeli həm qədim, həm də çağdaş türk söz kökləri içərisində aparıcı yer tutur. Məsələn, qaç. *qit*-“getmək”, qırğ. *kel-*, *kec* (“*gec*”), *san* (“*say*”), *qaç-*, *tat*, *tam* (“*dam*”), *tay* (“*ana tərəfdən qohum*”), Azərbaycan dilindəki *dayı* sözünün kökü- *B.M.*), *qat* (“*hissə*”), türk. *kat* “*mərtəbə*”, başq. *buy* (“*uzunluq, boy*”), *buş* (“*boş*”) və s.

Bəzi *CVC* tipli köklər tarixən *CV* tipli kök morfemlərdən törəmişdir. Məsələn, V.Aslanov çağdaş Azərbaycan dilində işlənən *dəl-* və *deş-* feil köklərinin, əslində, **tə-* kök morfeimindən yarandığını göstərir. Türkoloqun fikrincə, *-l-* və *-ş-* bu feillərdə şəkilçi morfemlərdir (12, II, 31). Azərbaycan dilində işlənən *güd-* feili tarixən *kü-* “*qorumaq, mühafizə etmək*” kökündən yaranmışdır (ДТС, 322). A.T.Kaydarov *qov-* // *kov-* feilinin *ku-* kökündən törədiyini ehtimal edir (171, 250). Əslində, *qov-* feili nostratik mənşəli **ke-* “*hərəkət etmək*” feilinin derivatlarından biridir.

Türk dillərində *CVC* quruluşlu söz köklərinin sayı fərqlidir. Çağdaş qazax dilində 179 *CVC* quruluşlu kök morfem işlənir, yəni bu tipli köklər təkhecalı sözlər arasında 78, 1% təşkil edir (113, 146). Müasir qırğız dilində təkhecalı köklər içərisində *CVC* tipli morfemlər 60%-dir. E.R.Tenişev salar dilində 1000-ə qədər təkhecalı kökün işləndiyini qeyd edir. Onların statistikasını aşağıdakı kimidir: *V-50*, *VC-170*, *CV-300*, *CVC-437*, *CVCC-23* (171, 39). N.Avazbayevin hesablamalarına görə, müasir özbək dilində *CVC* heca tipləri lüğətlərdə 59%, mətnlərdə isə 65% təşkil edir. Onun tədqiqatının nəticəsinə əsasən, *CV* heca tipi hind-Avropa,

CVC heca tipi isə türk dilləri üçün xarakterikdir (97, 27, 35). Xakas dilində 450 *CVC* quruluşlu kök işlənməkdədir (303). Q.Kaliyev daha çox qədim türk mənşəli *VC* və *CVC* kök tiplərinin qazax ədəbi dilində daşlaşdığını, qazax şivələrində isə müstəqil işləndiyini göstərir (173, 185).

B.Xəlilovun qənaətinə görə, *CVC* tipli feillərin hamısı *CV* formalı köklərdən yaranmışdır. O, *CVC* şəklində olan feilləri ilkin kök deyil, gövdə adlandırır (32, 119, 179). Lakin bu fikri bütün *CVC* tipli köklərə şamil etmək olmaz. Onların da bir qismi ilkin köklərdir. Türk dillərində *CVC* tipli kök sözlərin bəzilərinin praformaları həm qədim yazılı qaynaqlarda, həm də müasir türk dillərinin dialekt və şivələrində qorunur. Məsələn, *yay* (“*ox atmaq üçün silah növü*”) sözünün kökü olan *ya-* forması (ДТС, 221) uyğur dilinin Hami ləhcəsində mühafizə olunmuşdur (199, 153). Yəni türk dillərinin müxtəlif dialekt və şivələrində qədim söz formaları qorunmuşdur. Ancaq elə söz formaları var ki, onların arxetipini bərpa etmək üçün tipoloji araşdırmalara, dərin müqayisəli-tarixi təhlillərə ehtiyac var. Qədim türk yazılı abidələrində müxtəlif semantik *CVC* quruluşlu kök morfemlər işlənmişdir. Təbii ki, çağdaş türk dillərindəki *CVC* tipli sözlərin hamısı kök morfem hesab oluna bilməz, çünki onların da bir qismi etimoloji baxımdan düzəltmədir. Məsələn, başq. *kaz*, Azərb. *qaz* “*quş növü*”. Çağdaş türk dilləri üçün bu söz quruluşca sadədir, ancaq tarixi-etimoloji yöndən baxsaq, **ka* // **qa* praformalı kökdən yaranmışdır.

CVC tipi türk dillərinin ən qədim heca formalarından biridir və onların bir qismi törəmə deyil, ilkinliyi, qədimliyi əks etdirir. Biz bəzi türkoloqlar tərəfindən iddia edildiyi kimi, qədim türk söz kökünün yalnız bir strukturlu olması

ideyası ilə razılaşmırıq. Ümumiyyətlə, indiyə qədər aparılan tədqiqatları təhlil etsək, türkologiyada ilk söz forması kimi adı hallandırılan heca tipləri arasında üstünlük ən çox *CV* və *CVC* formalarına verilir. *CV* və *CVC* heca tipləri dünya dillərində, əsasən, əvəzlilərdə müşahidə olunur və həmin əvəzlilərin əksəriyyəti leksik paralellik təşkil edir. Bu əvəzlilərlər, əsasən, şəxs, işarə və sual əvəzliləridir. Məsələn: *to* (fars.) “sən”, *şen* (gür.) “sən”, *мы* (rus.) “sən”, *tu* (fran.) “sən”, *ǵu* (sax.) “sən”, *zi* (sax.) “mən”, *mun* (av.) “mən”, *je* (fran.) “mən” və s. L.R.Zinderin qənaətinə, *CVC* və *CV* heca tipləri dil universalilərinə aiddir (158, 288).

Çağdaş türk dillərində *CVC* heca tipli etimoloji cəhətdən düzəltmə olmayan köklər də var: *daş // taş*, *çıt // çet* və s. Bu cür monosillabik kökləri tərkib hissələrinə ayırmaq qeyri-mümkündür. *CVC* tipli isimlərin bir qismi qədim dövrün izlərini daşıyır, ancaq feil köklərində bu hal müşahidə edilmir, yəni həmin heca tipli feillərin bir çoxu tarixi-etimoloji cəhətdən törəmədir. Qədim türk söz kökünün *CVC* quruluşunda olduğunu qəbul edən dilçilər, əslində, ilkin söz kökünün yalnız qapalı hecalılığını iddia edirlər. Bu fərziyyə özünü bir o qədər də doğrultmur. *CVC* tipli köklərin hamısını törəmə və ya düzəltmə hesab etmək də düzgün deyil.

Türk yazılı qaynaqlarında təkhecalı sözlər arasında *CVC* tipli söz kökləri daha məhsuldar işlənmişdir. Xüsusilə Yenisey abidələrində təkhecalı sözlər arasında *VC* və *CVC* tipli kök morfemlər üstünlük təşkil edir (116, 42), ancaq həmin fakt *CVC* formasının ilkinliyinin sübutu ola bilməz. Müqayisə üçün göstərək ki, İ.Q.Melikişvili qeyd edir ki, ümumkartvel dillərində 710 kök sözdən 608-i *CVC* quruluşundadır (216, 61). Kartvel dillərində tipik kök morfem for-

ması *CVC* hesab edilir (139, I, 252). M.Yusifov *CVC* tipli kökləri leksik məna ilə yanaşı, etimoloji mənanı daha çox qoruyan köklər kimi xarakterizə edir (76, 110). K.M.Musayev isə *CVC* formasının şəkilçiləşmə nəticəsində *CV* formasından yarandığını ehtimal edir (221, 91). Azərbaycan dilçilərindən S.Cəfərov (145, 11-13), M.Yusifov (76, 110), Ə.Tahirzadə *CVC* tipli heca formasını daha qədim hesab edirlər. Ə.Tahirzadənin fikrincə, məsələn, *gör-*, *göz(ük)*, *güz(gü)*, *güd-* sözlərini *gö-* // *gü-* hissəsinə ayırıb, *-r*, *-z*, *-d* hissələrini qəlibləşmiş, donmuş, daşlaşmış morfoloji formant kimi təqdim etmək olmaz. Onun qənaətinə, praaltay dilinə aid *CVC* tipli köklərdəki axırıncı samit fərqləri: *η/n*, *b/m*, *r/z/l*, *ç/c/ş*, *t/d* qədim kökün eyni samitinin fonetik fərqlərini əks etdirir (263, 8).

Türk dillərində bəzi *CVC* quruluşlu sözlərin *CV* biçimli köklərdən yaranması faktı məlumdur. Məsələn, qədim türk dilində *yul* “kiçik su mənbəyi, bulaq”, *yulak* “kiçik-kiçik, çoxlu su bulağı” (DLT, III, 23) sözləri işlənmişdir. Çağdaş salar dilində *yule* “bulaq, çeşmə” mənasındadır (266, 33). Həmin sözlər *su* // *yu* kökündən yaranmışdır.

Müxtəlif türk dillərindəki faktları müqayisə etməklə bəzi *CVC* quruluşlu köklərin ilkinliyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində *yaxın*, *yaxınlaş*, Azərbaycan dialektlərində *yavumaq*, türk dilində *yaklaş-*, çuvaş dilində *yaxan* “yaxın” (Фед., II, 505) sözlərinin mövcudluğu kök morfemin **yak-* olduğunu sübut edir. Azərbaycan dilində *sovuş-*, türk dilində *savul-* “yol vermək” feillərinin kökü *sav-* feildir. Əgər Azərbaycan dilində bu kök morfem daşlaşmışdırsa, türk dilində müstəqilliyini qorumuşdur. Türk dilindəki *sav-* “yanından keçmək, uzaq-

laşmaq" (TS, 1711) kökü ilkinliyi əks etdirir. Həmin kök Azərbaycan dilində *savış-* şəklində daşlaşmışdır. Türk dilindəki *savruk* "diqqətsiz" sözü də *sav* kök yuvasındandır. *Sızla-*, *sızıl-da-*, *sızılı*, *sızanaq* sözlərinin mənşəyi, ehtimal ki, səs təqlidinə bağlıdır. Bu sözlərin kökü Altay, tatar, Sibir tatarlarının dilində işlənən *sus* "ağrı" morfeimidir. L.S.Levitskaya qırğız, qazax dillərində olan *suz* "nəmişlik, soyuq" anlamındakı kökü də bu sözlərlə eyni yuvaya aid edir (191, 134-135). Qaqaz və türk dillərindəki *suzu* "kəskin ağrı" sözü də həmin yuvadan təşəkkül tapmışdır.

N.A.Baskakov qeyd edir ki, türk dillərində hazırda işlənən *CV* tipli köklər ən qədim *CVC* köklərindən reduksiya nəticəsində yaranmışdır (113, 153). Ancaq bizim fikrimizcə, *CVC* heca tiplərinin bir qismi *CV* formalı köklərdən şəkilçiləşmə nəticəsində yaranmışdır. Tədqiqatçıların statistik məlumatına görə, *CVC* heca forması müasir çuvaş dilində 94%, koreya dilində 77%-dir (115, 31). D.M.Nasilov yazır ki, "üçhərflili" (yəni *CVC* heca tipləri-*B.M.*) kök-əsaslar açıq hecalı köklərdən yaranmışdır (226, 53). Yenisey abidələrində *CVC* heca tipli aşağıdakı söz kökləri işlənmişdir: *tüş-* "yıxılmaq", *çet* "sərhəd" (116, 42), *yür-* // *yör-* "getmək", *bay* "varlı" (116, 42, 54-56) və s.

A.N.Kononovun fikrincə, türk dillərində *CVC* tipli kök sözlərin əksəriyyətində sonuncu samit qrammatik funksiya daşmış, sonradan həmin samitin funksiyasının zəifləməsi nəticəsində kök-əsasın tərkib hissəsinə çevrilmişdir (179, 77). Ancaq bütün *CVC* quruluşlu köklər haqqında bu fikri irəli sürmək düzgün deyil, yəni bəzi *CVC* tipli köklər ilkin dövrün mənzərəsini əks etdirir. G.J.Ramstedtin və V.Banqın mülahizələrinə görə, sinkretik mahiyyətli bu tipli

köklərdə axırıncı samit şəkilçi funksiyasındadır (170, 43). Kök morfezlərdə son samitin variativlik nəticəsində fonematik mahiyyət daşması ideyası bütün təkhecalı köklər haqqında qanunauyğun formul sayıla bilməz. Nəzərə alsaq ki, *CVC* formalı kök morfezlər türk dilləri üçün ən arxaik heca modellərindəndir, onda bu nəticəyə gəlirik ki, qədim türk söz kökləri eynitipli olmamışdır.

M.Kaşğarının lüğətində də *CVC* formalı söz kökləri verilmişdir: *tam* "divar, qala" (DLTT, IV, 566), *sin* "boy" (DLTT, IV, 515), *tar-* "ayırmaq" (DLTT, IV, 576) və s. Bəzi *CVC* tipli köklər, əslində, sonradan şəkilçiləşmə nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, müasir türk dillərində işlənən *sin-* feili *sı-* kökündən törəmədir: *sin-sı+n*. Həmin kök Gül Tigin, Məgilyan abidələrində *sı-* formasında işlənmişdir (71, 318). *Sı-* kökü müstəqil morfeim kimi sarı uyğur dilində mühafizə edilmişdir (201, 107). Bəzi *VC* köklər də *CVC* kökündən ilkin samitin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır: *yıl - il*, *yut - ud-* və s. Türk dilində ilkin forma qalsa da, Azərbaycan dilində bu modifikasiya baş vermişdir. Bir çox *CVC* quruluşlu köklər tarixən morfoloji inkişaf nəticəsində ölü kökə çevrilmişdir. Məsələn, *yuv-* kökü "yuvarlanmaq, qaçmaq, uzaqlaşmaq" anlamında qədim abidələrdə müstəqil morfeim kimi işlənmişdir: *eşşäk juvdı* "Uzunqulaq qaçdı" (DTC, 282). Deməli, müasir Azərbaycan dilindəki *yuvarlan-* feilində həmin morfeim ölü kökə çevrilmişdir, yaxud da, qədim türk dillərində *yaş-* "gizlənmək, saxlanmaq" kökü işlənmişdir (DLT, IV, 658). Həmin kök *yaşınmaq* feilində izini qorumaqdadır. M.Kaşğarının lüğətində *yaşru* "gizli", *yaşur-* "örtmək, gizləmək" mənalarındadır (DLT, IV, 659).

Qədim söz köklərində samit səslər daha güclü, sabit mövqeyə, saitlər isə daha mütəhərrik xüsusiyyətə malik olmuşdur. Türk dillərinin kök sözlərində müxtəlif istiqamətli səs keçidləri, səs əvəzlənmələri morfonoloji xarakterlidir. Buna görə də qohum dillərdə fonetik cəhətdən fərqlənən eyniköklü sözlərdə hansı variantın başlanğıc və ya əsas olduğunu söyləmək çətindir (76, 5). Bəzən səs keçidi ilə iki-hecalı sözlərin *CVC* quruluşlu köklərdən yaranmasını sübut etmək mümkündür. Məsələn, türk dillərində *car* // *çer* “dərə”, *yar* “dərə, yarıq” sözləri, *c-y*, *ç-y*, *d-y* əvəzlənməsinə əsasən *dərə* sözünün kökü olan **der* // **ter* morfemi ilə eyniköklüdür. Hər bir qədim söz kökü morfonoloji dəyişmələrə məruz qalaraq ilkin formasını tamam itirə bilər.

N.A.Baskakov “Qədim türk lüğəti”ndəki faktlara istinad edərək əski türk dillərində 709 təkhecalı kök morfemin olduğunu göstərir. Onlardan 540-ı *CVC* quruluşludur (113, 146). Tədqiqatçılar başqırd dilində 749 təkhecalı kök morfemin işləndiyini qeyd edirlər. M.X.Axtyamov qeyd edir ki, başqırd dilində 24, 03% təkhecalı söz kökü *y*, *h*, *v* samitləri ilə başlayır. Onun fikrincə, *CVC* və *VC* quruluşlu heca tiplərinin hər ikisi, eyni zamanda qədim dövrdə ilkin söz formaları kimi çıxış etmişdir (105, 285-288). Müqayisə üçün göstərək ki, hind-Avropa dillərində ilkin kök forması *CVC* hesab olunur (221, 88-89).

Qədim türk yazılı abidələrində aşağıdakı *CVC* formalı sözlər işlənmişdir: *bay* “varlı”, *bat* “pis”, *baş* “zirvə”, *baz* “sülh”, *bəg* “bəy”, *boz* “pözmaq”, *boz* “boz rəng”, *bor* “tufan”, *bök* “evin tavanı”, *boş* “baş” (numerativ söz), *bod* “bədən”, *bul* “tapmaq”, *biç* “biçmək”, *biş* // *bis* “bişmək”, *bir* “vermək”, *bil* “bilmək”, *bis* “beş”, *bol* “olmaq”, *çıt*

“divar”, *çik* “türk qəbiləsi”, *çuk* “qadın geyimində xüsusi bəzək”, *kaç* “neçə, nə qəqər”, *kaç-* “qaçmaq”, *kal-* “qalmaq”, *kat* “bünövrə”, *kıs-* “məcbur etmək”, *kır-* “qırmaq”, *kan* “qan”, *kar* “qar”, *ked* “yaxşı”, *keç-* “keçmək”, *kıl-* “etmək”, *kəl-* “gəlmək”, *ked* “arxa, dal”, *kod-* “qoymaq”, *kız* “qız”, *kod-* “əl çəkmək”, *kış* “qış”, *kon* “qoyun”, *kol-* “istəmək”, *kon-* “qonmaq, məskən salmaq”, *kop* “hamısı”, *kot* “qurban”, *kul* “qul”, *köz* “göz”, *kur* “bacarıq”, *kör-* “görmək”, *kör-* “tabe olmaq”, *köl-* “qoşmaq”, *köl* “göl”, *kuş* “quş”, *sab* “söz”, *saç* “saç”, *saç-* “püskürmək”, *şad* “şad”, *səb-* “sevmək”, *səp-* “düzəltmək”, *şəg-* “cəmdək”, *sın-* “sınmaq”, *siz* “II şəxsin cəmi”, *suk-* “sancmaq, soxmaq”, *suk* “doğru, düz”, *sük* “hərbi yürüş”, *təg-* “yetmək”, *tat-* “dadmaq”, *top-* “toplamaq”, *tur-* “durmaq”, *tün* “gecə”, *tüg-* “düymək”, *tüs-* “enmək”, *tüz* “düz, doğru”, *ton* “don”, *yağ-* “yığılan, cəlb olunan”, *yağ-* “yağmaq”, *yan-* “məğlub etmək”, *yan-* “geri dönmək”, *yar-* “yarmaq”, *yar-* “uğurlu olmaq”, *yap-* “düzəltmək”, *yaş* “ömür, sinni”, *yaş* “göz yaşı”, *yış* “meşəli dağ”, *yig* // *yeg* “yaxşı”, *yir* “yer”, *yul* “dağ çayı”, *yut* “bəd-bəxtlik”, *yul-* “qarət etmək”, *yuk* “yük” (71, 303-328). Yuxarıda örnək verdiyimiz *CVC* tipli sözlərin bir qismi müasir türk dillərində arxaikləşmiş və ya asemantikləşmişdir. Bu tipli köklərin əksəriyyəti isim və feillərdir. Onların da hamısını ilkin kök kimi qəbul etmək düzgün deyil.

Türk dillərində ən qədim söz formalarından biri də *VC* (*sait+samit*) quruluşlu morfemlərdir. Çağdaş türk dillərində belə tipli köklər qədim dövrlə müqayisədə nisbətən azlıq təşkil edir: Azərb. *at*, *at-*, *al*, *as*, *uç-*, *ud-*, *um-*, başq. *ak* “ağ rəng”, *at* “ad”, qaç. *al-* “götürmək”, *ak* “həqiqət”, *iç* “daxili”, qırğ. *uc-* “uçmaq”, *ur-* “vurmaq” və s.

B.O.Oruzbayeva qırğız dilində *VC (sait+samit)* tipli kök morfevlərin struktur-morfoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, *VC* quruluşlu kök morfevlərin tarixi inkişafına nəzər salmışdır. O, qırğız dilinin faktları əsasında *VC* tipli kök morfevləri belə xarakterizə etmişdir: "*VC* quruluşlu köklərin əksəriyyəti öz struktur-semantik bütövlüyünü mühafizə etmişdir, onların digər bir hissəsi isə tarixi-etimoloji cəhətdən düzəltmə sözlərin tərkibində qorunmuşdur" (231, 78-81).

Qeyd edək ki, türk dillərində vaxtilə *VC* formasında olan sözlərin bir qismi sonradan protetik səslər nəticəsində *CVC* formalı söz kökünə çevrilmişdir. Bir sıra *VC* quruluşlu köklərin tarixən *CVC* tipli köklərdən səs reduksiyası nəticəsində yaranmasını əski yazılı qaynaqlardakı faktlar təsdiq edir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ud-* feilinin ilkin forması Ə.Yəsəvinin XII əsrə aid "Divani-hikmət" əsərində *yut-* biçimindədir:

*Riyazətni katığ tartıp, kanlar yutup,
Min dəftəri-sani sözün açtım muna* (ƏY, 7).

Qədim türk dilində aşağıdakı *VC (sait+samit)* quruluşlu köklər işlənmişdir: *ab* "ov", *aç-* "açmaq", *aç* "mər-həmət", *ac-* "acmaq", *ay-* "demək", *al* "hiylə", *al* "qırmızı", *al-* "götürmək", *an* "ağıl", *ar-* "aldatmaq", *ar-* "yormaq", *aq-* "axmaq", *aq-* "ağ rəng", *aq-* "dəyişmək", *aq-* "qalxmaq", *aş* "qida", *at* "ad", *at-* "atmaq", *az* "xalq", *an* "ov", *al* "yalan", *ir-* "hiss etmək", *iç-* "daxili", *iq* "xəstəlik", *il* "dövlət", *il-* "asmaq", *it-* "etmək", *it-* "itələmək", *oy* "fikir", *oq* "ox", *ol* "o", *on-* "əymək", *öq* "ana", *öq* "fikir", *öt-* "keçmək", *öt-* "od qalamaq", *öt-* "oxumaq",

ud "inək", *ud-* "izləmək", *um-* "ümid etmək", *ut-* "udmaq", *ur-* "vurmaq", *uz* "usta", *uz-* "mahnı oxumaq", *ün-* "çıxmaq, qalxmaq", *ün* "səs", *üz-* "üzmək, kəsmək", *ıd-* "göndərmək" (ПДП, 353-441) və s. Faktlardan görünür ki, qədim türk dövründə *VC (sait+samit)* quruluşunda olan köklərin sayı o qədər də çox deyil. Bu köklərin əksər hissəsi müasir türk dillərində işlənməkdədir.

Belə quruluşlu köklər qədim türk dövrünün fonomorfoloji izlərini əks etdirir. Onlardan biri də müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən *ir-* "çatmaq, yetmək" feilidir:

*Vəslünə irənlərə təşrif nə hacətdür,
Eşq əhli müəyyəndür, tərif nə hacətdür* (QB, 280).

Fikrimizcə, *l-r* sonor əvəzlənməsi qanunauyğunluğuna görə türk dillərində işlənən *ilet-* // *ilət-* "çatdırmaq" feilinin kökü olan *il-* ilə *ir-* feillərinin mənşəyi eynidir.

Müasir türk dillərində *VC (sait+samit)* quruluşlu köklərin fərqli fonovariantları var. Məsələn, tat. *iş*, tof. *eş*, Alt. *eş*, s.uyğ. *ıs*, Azərb. *iş* "iş". A.fon Qabən qədim türkcədə *oyun*, *oyna-* sözlərinin kökü olan **oy-* formasının müstəqil morfevi kimi işləndiyini göstərir (86, 289). N.A.Baskakov *VC* heca tipini ən qədim türk söz köklərindən biri kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, (*C*)*VC* kök tipinin mənşəyi söz anlautunda *w*, *y*, *h* protetik səsləri ilə sıx bağlı olan iki əsas nəzəriyyəyə əsaslanır: birinci çox geniş yayılan nəzəriyyəyə görə, bu tipli köklər sonradan yaranmadır, onların əvvəlindəki samitlər protetikdir. İkinci nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, *VC* heca tipi ilkin söz kökü forması kimi qəbul edilməlidir (113, 164).

Sait+samit tipli köklərin bir qisminin etimoloji baxımdan törəmə olmasını türk dillərinin paralel faktlarını müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. Məsələn: türk. *yıl*, Azərb. *il* “il”, türk. *yüz*, Azərb. *üz* “sifət”. Müasir türk dillərində *VC* (*sait+samit*) quruluşlu kök sözlərin miqdarı fərqlidir. A.T.Kaydarov qazax dilində 158 *VC* (*sait+samit*) tipli kök morfemin işləndiyini qeyd edir. O yazır: “Müasir dövrdə *V*, *CV*, *VC* formalı köklərin azlığına baxmayaraq, onlar ilkin söz strukturları kimi türk dillərinin ən qədim inkişaf mərhələsini əks etdirir” (171, 181). B.O.Oruzbaxeva qırğız dilində 172 *VC* (*sait+samit*) tipli kök morfemin işləndiyini bildirir (231, 78).

Türk dillərində daşlaşan *VC* quruluşlu kök morfemlərin bir çoxu digər sözlərin tərkibində qalmışdır. Məsələn, *arıq* sifətinin kökü *ar-* “yorulmaq, zəifləmək” feilidir. Həmin kök qumuq dilindəki *arımaq*, başqırd dilindəki *aru*, tatar dilindəki *aru-*, noqay dilindəki *aruv-* “yorulmaq, zəifləmək” sözlərində mühafizə edilmişdir (188, 85). Müasir tuva dilində isə *arıq* sözünün kökü olan *ar-* (“arıqlamaq”) feili müstəqilliyini qorumuşdur (ЭСТУВ., I, 124). Yapon dilindəki *arava* “arıqlamaq” (129, 181) derivatı da kök morfemin *ar-* feili olduğunu təsdiqləyir. Qeyd edək ki, Ural-Altay dillərindəki analoji leksik paralellər türk dillərinin söz köklərinin bərpasında mühüm önəm daşıyır. Müqayisə üçün göstərək ki, qədim yəhudi dilində də *ur* “yorulmaq” kökü işlənmişdir (193, 181).

XIV əsrdə türk dillərində aşağıdakı *VC* biçimli köklər işlənmişdir: *oq* “fikir, yaddaş, ağıl”, *uk-* “başə düşmək” (ИССТЯ, 84), *id-* “göndərmək” (ИССТЯ, 97), *ün* “səs” (ИССТЯ, 84), *ay-* “demək” (ИССТЯ, 77) və s.

Bəzi *VC* quruluşlu köklərin *CV* formalı köklərdən yaranmasını türk dillərindəki *kur // kır* “dağ, tarla, təpə, düz, çöl” - *ur* “dağ” <**ku+r* sözlərinin paralelliyi bir daha təsdiqləyir. Qədim özbək dilində *uy-* feili “ardınca gəlmək, izləmək” mənasını ifadə etmişdir (277, II, 431). Həmin kök də *d-y* əvəzlənməsinə əsasən *id-* “gəlmək” feilinin fonovariantıdır.

Tarixən qədim türk dillərində işlənən bu strukturlu köklərin bir çoxu morfonoloji inkişaf nəticəsində ölü köklərə çevrilmişdir, ancaq bütün türk dilləri haqqında bunu söyləmək olmaz. Bir türk dilində ölü kökə çevrilmiş *VC* quruluşlu söz başqa bir türk dilində qədim formasını mühafizə edə bilməmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində *irəli* sözü quruluşca sadədir, kök və şəkilçi hissələrinə ayrılır. Qırğız dilində isə *ir* (“irəli”) kökü müstəqil morfem kimi işlənir (Кыр.РС, 243). Türk dilində *irəli* sözü *ileri* variantındadır. Azərbaycan dilinin dialektlərində *iley* “qabaq” sözü işlənir (ADDL, 232). Deməli, *l-r* sonor əvəzlənməsinə uyğun olaraq *il* və *ir* kökləri eyni yuvadan yaranmışdır.

Q.Kaliyev *VC* və *CVC* kök tiplərinin qazax ədəbi dilində daha çox daşlaşdığını göstərir. O, məhz bu köklərin dialekt sözləri üçün əsas baza rolunu oynadığını qeyd edir (173, 185). N.A.Baskakov *VC* (*sait+samit*) tipli hecaların *CVC* formalarından *y*, *h*, *v* samitlərinin düşməsi nəticəsində yarandığını iddia edir (113, 158).

Qədim türk dialektlərində işlənən *VC* (*sait+samit*) formalı kök morfemlərin bir qismi müasir türk dillərində arxaıqlaşmışdır. Həmin köklər, əsasən, aşağıdakılardır: *ok* “nəsil”, *id-* “pozmaq”, *ön* “sifət”, *oz-* “xilas etmək” və s. (ДТД, 126, 136). Türk dillərində *VC* biçimli kök sözlərin

bir qismi bəzi türk dillərində ilkin formasını qorumuş, bəzi türk dillərində asemantikləşmiş, digər türk dillərində isə tamamilə arxaikləşmişdir. Məsələn *ig* “xəstəlik” kökü uyğur dilində qalmış, türkmən dilində *igle* “xəstəlikdən zəifləmək” sözünün tərkibində izini saxlamış (92, 182), Azərbaycan dilində isə arxaikləşmişdir.

Türk dillərindəki *VC* (*sait+samit*) quruluşlu köklərdən olan *us* morfeminin şərhinə nəzər salaq:

Us “ağıl”: qum. *es* “yaddaş” (Кум.РС, 378), türk. *us* “ağıl”, çuv. *as* “ağıl”, Sib.tat.dial. *is* “yaddaş” (СДСТ, 60), qəd.türk. *us* “ağıl”, qırğ. *es* “yaddaş”, uyğ. *əs* “ağıl, yaddaş”, Alt. *es* (ATS, 85), Sint.uyg. *us* “yaddaş” (203, 113), lob. *es* “ağıl, yaddaş” (200, 108). Ə.Nəcəpin qeydlərinə görə, XI-XIV əsrlərdə müxtəlif türk dillərində *us* sözü “ağıl, yaddaş” anlamını ifadə etmişdir (ИССТЯ, 70). Müqayisə edək: mon. *işi* “müdrək” (45, 154), xant. *us* “ağıl” (КЭСКЯ, 376), çin. *sī* “fikirləşmək, düşünmək”, *sī* “fikir, ideya” (БКРС, 425). A.Məmmədov şumer dilindəki *zu* “bilgi, məlumat” sözü ilə türk dillərindəki *us* “ağıl” sözünü leksik paralel kimi izah etmişdir (50, 7).

Faktlardan görüldüyü kimi, *us* kökü çin və şumer dillərində metatezaya uğramışdır. Digər dillərdə də analogi faktlar mövcuddur: sam. *u*’s “ümidini itirmək” (193, 175), xet. *as(s)us* “müdrək, mərhəmətli” (118, 81), mans. *ūs* “ağıl” (КЭСКЯ, 376). Qədim türk dillərində *us* sinkretik kök olmuşdur. Yəni *us* “həm “ağıl”, həm də “fikirləşmək” mənasını ifadə etmişdir: *us-* “fikirləşmək”: *men ejlä usdum* “Mən belə hesab etdim” (ДТС, 616). Müasir türk dilində *uslan-* “ağıllanmaq” feili işlənməkdədir. İlkin morfemlərin inkişafında metateza hadisəsinin tez-tez müşa-

hidə olunduğunu nəzərə alsaq, *us-is-sı* keçidləri normal morfonoloji qanunauyğunluq sayılmalıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda *us* “ağıl, düşüncə, zəka, dərrakə” anlamında işlənmişdir: *Mərə, dini yoq əqilsiz kafir, usı yoq dərnəksiz kafir* (KDQİL, 178).

Türk dillərinin faktlarını müqayisə etdikdə görürük ki, *VC* (*sait+samit*) strukturlu kök morfemlərin bir qrupunun fonomorfoloji inkişafı anlautda protetik səslərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Məsələn, qırğ. *ar-*, uyğ., *har-* “yurulmaq”. Görüldüyü kimi, uyğur dilində anlautda *h*-laşma geniş yayılmışdır. Müqayisə edək: tof. *ır*, başq. *yır* “mah-nı”, qırğ. *ir-* “hürmək”, Azərb. *hür-*. Bəzi *VC* quruluşlu köklərdə isə səz əvəzlənmələri baş vermişdir. Məsələn, XIV əsrə aid türkdilli yazılı qaynaqlarda *uz-* “göndərmək” feili işlənmişdir (ИССТЯ, 66). Halbuki *id-* variantı müasir türk dillərində mövcuddur. Həmin kök *ız-* variantında sarı uyğur dilində də mühafizə olunmuşdur (201, 153). Qədim yazılı qaynaqlarda *ay-* “demək” mənasındadır (85, 104). Deməli, bəzi türk dillərində işlənən *ayt-* (“demək”) feili etimoloji baxımdan düzəltmədir. Bu fakt da sübut edir ki, türk dillərində *VCC* (*sait+samit+samit*) quruluşlu köklər tarixən *VC* (*sait+samit*) strukturlu köklərdən yaranmışdır. Bir çox *VC* (*sait+samit*) quruluşlu kök morfemlərin tarixən asemantikləşməsinə türk dillərinin analogi faktlarını müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. Qədim türk dillərində *öq* kökü “ana” mənasında işlənmişdir. Çağdaş uyğur dilindəki *öqič* “ana” sözündə həmin kök morfem daşlaşmışdır. Bu fakt da göstərir ki, türk dillərində asemantikləşmə prosesini izləmək üçün *VC* (*sait+samit*) strukturlu kök morfemlərin tədqiqi zəngin material verir. Müasir türk dillərində işlənən *uleş-* // *üləş-* “böl-

mək” feilinin kökü *ül- olmuşdur. Yazılı qaynaqlarda *üləş*-
“paylamaq” anlamındadır:

*Otuz üçdə saqi bolup mey üləştim,
Cami-şərab kolğa alıp toya içtim* (ƏY, 18).

Türk dillərində məlum *l // ş* paralelliyinə əsasən *üş-* və *ül-* “bölmək, parçalamaq” kökləri homogendir.

Azərbaycan dilində işlənən *itələ-* feilinin kökü türk və türkmən, sarı uyğur dillərində *it-* formalarında qalmışdır (201, 32). Deməli, Azərbaycan dilindəki heca tipi sonradan düzəlmədir, bu feil *it+ə+lə* formasında şəkilçilərlə birləşmiş, fuzial kökə çevrilmişdir. Monqolustan və Qırğızıstan ərazisində tapılan qədim türk yazılı abidələrində *VC* (*sait+samit*) strukturlu aşağıdakı kök morfemlər işlənmişdir: *ab* “ov”, *ay-* “danışmaq”, *al-* “götürmək”, *ur-* “vurmaq”, *ud* “öküz”, *uç-* “uçmaq”, *uz* “bədiilik, yaradıcılıq”, *ud-* “izləmək”, *es* “yoldaş”, *at* “ad”, *aş-* “aşmaq”, *aç-* “açmaq”, *id-* “göndərmək” (202, 100-105).

Həm qədim, həm də çağdaş türk dillərində *VC* quruluşu, əsasən, feillərdə müşahidə olunur. Orta əsrlərə aid (XII-XIV əsrlər) türkdilli qəbirüstü abidələrdən olan siro-türk mətnlərində işlənən *VC* (*sait+samit*) strukturlu köklər aşağıdakılardır: *el*, *it* (146, 152). Bəzi türk dillərində *VC* (*sait+samit*) strukturlu kök morfemlərin bir hissəsi asemantikləşmişdir. Məsələn, *uz* “yaxşı, bacarıqlı, sənət, usta” (52, 70; 85, 137) kökü çağdaş Azərbaycan dilindəki *usta* sözündə asemantikləşmişdir. Həmin kök fars dilindəki *ostad* “usta, müəllim”, rus dilindəki *искусный* “ustadcasına” sözlərində də izini saxlamışdır. Sözün kök forması müasir teleut dilində

qorunmuşdur: *us* “usta” (Tel.PC, 92). *Us* “usta” forması Saxalin evenklərinin dilində də mövcuddur (130, 110).

Türk dillərində *VC* tipli kök sözlərdən biri də *öl* “su” morfemidir. Bu söz müasir türkmən dilində *öl // höl* (“rütubətli, nəm”), xalac dilində *höl* formalarında qorunmuşdur. Dialektlərimizdə işlənən *öləng* “sulu” sözü də həmin kökdən yaranmışdır. M.Kaşğarının lüğətində *öl* “islaq, nəm” mənasında verilmişdir (DLTT, IV, 456). Türk dillərində *VC* və *CV* formalarının qədimliyini rekonstruksiyalar zamanı məhz bu formalara üstünlük verilməsi faktı da təsdiqləyir.

V.Aslanov yazır ki, müasir dövrdə ayrı-ayrı türk dillərində rast gəlinən bütün təkhecalı xalis türk mənşəli sözlər qədim kök sözlərin rudimentidir, az və ya çox miqdarda fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Türk dillərində yüzlərlə təkhecalı söz mövcuddur ki, onlar diaxronik baxımdan düzəltmədir (12, II, 68). Bu fikri çoxhecalı sözlərə də aid etmək olar. M.Rəsənen *addım* və *adlama-* // *atla-*, *atlanmaq* sözlərinin *at-* feilindən yarandığını qeyd etmişdir. Həmin kök türk dillərində müxtəlif formalarda mühafizə olunmuşdur: Alt. *alta*, xak. *atlam*, çuv. *oda*, türkm. *adım* “addım” (VEEWT, 31).

Azərbaycan dilindəki *alın* sözündəki *al* komponentinin kök morfem olmasını sarı uyğur dilindəki *al* “alın” sözünün müstəqil işlənməsi sübut edir. Sarı uyğur dilində *alında* “irəlidə” anlamındadır (201, 15). Deməli, Azərbaycan dilindəki *alın* sözündə tarixi-etimoloji baxımdan kök və şəkilçi fuziallaşması baş vermişdir. Həmin söz *al morfeindən yaranmışdır: **al+ın*. J.A.Mankeyeva qazax dilində işlənən *ırqa-* “yelləmək” feilinin **ır-* morfeindən, *adas-* “yolunu azmaq, səhv etmək” sözünün **ad-* morfeindən yarandığını qeyd edir (209, 99). *VC* tipli kök

morfemlərin müəyyən hissəsi türk dilində fuziallaşmış, asemantikləşmiş, digər türk dillərində isə qorunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilində *oraq* sözünün kökü olan *or-* “biçmək” feili özbək dialektlərində, Altay dilinin tuba-kiji dialektində müstəqil morfemdir (142, 133; 111, 140). Sarı uyğur türkcəsində həmin kökdən törənmə *urğala-* “kəsmək” feili işlənməkdədir (201, 130).

Belə köklərin bir hissəsi reduksiyaya uğramışdır: qəd.türk. *ol* “o, bu”, Azərb. *o*. Bu tipli sözlərin bir qismi *V* (sait) quruluşlu köklərdən yaranmışdır. Məsələn, *up-* // *ep-* “olmaq” feili uyğur dilinin Sintszyan ləhcəsində *e-* // *i-* (“olmaq”) formasındadır (203, 107). Həmin fakt sübut edir ki, bəzi *VC* tipli köklərin özü etimoloji baxımdan törəmədir, onlar *V* (sait) quruluşlu kök morfemlərdən yaranmışdır. Buna görə də belə sözlərin hamısını ilkin söz kökü kimi qəbul etmək düzgün deyil. Onlar arasında etimoloji baxımdan düzəltmə olan köklər kifayət qədərdir. Türk dillərinin ən qədim xüsusiyyətlərini qoruyan sarı uyğurların dilində *ün-* “qalxmaq, çıxmaq” (201, 132), dolqan dilində *ac-* “itələmək” (276, 18) kimi *VC* (sait+samit) quruluşlu kök sözlər var. Türk dillərində bu quruluşlu sözlərin bəzilərində uzanma da müşahidə edilir: yak. *öl* “o”, türkm. *ay* “ay”, s.uyg. *öt* “atəş, od” (201, 83). B.Xəlilov Orxon-Yenisey abidələrindəki faktlarla müasir Azərbaycan dilindəki analogi faktları müqayisə edərək bu nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilindəki *VC* (sait + samit) heca tipli feillər əski mənbələrdə də müstəqil leksik-semantik mənaya malik vahid kimi çıxış etmişdir. Bu tipli feillər qədim olduğuna görə törəmə mənbəyi kimi çıxış etmiş, inkişaf edərək sonralar yeni semantik çalarlarını üzə çıxarmışdır (32, 37).

VC (sait+samit) tipli kök morfemlərin qədim variantlarının semantikasında müşahidə edilən ən səciyyəvi cəhətlərdən biri onların əksəriyyətinin omonimlik xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Bu cəhəti N.A.Baskakov da qeyd edir. O, bu omonimliyin yaranmasını *VC* (sait+samit) quruluşlu kök morfemlərin struktur inkişafı ilə bağlayır: *at-* “addım-lamaq”, **at-* “tullamaq”, **at* “ad” (113, 181). Bu semantik proses əksər türk dilləri üçün səciyyəvidir. Məsələn: s.uyg. *ur* “nəfəs, həyat”, *ur-* “kəsmək”, *ur-* “aşağı düşmək”, *ur* “kişi geyimi”, *ür* “yuxarı”, *ür-* “yuxarı qalxmaq”, *oy* “səs”, *oy* “dərə” (201, 80, 81). Qədim türk dillərində işlənən bu kök morfemlərin zaman keçdikcə fonetik formaları dəyişikliyə məruz qalmışdır. Məsələn: qəd.türk. *ab* “ov”, Azərb. *ov*. Bu cür kök morfemlərin fonetik inkişafında cingiltilmə də müşahidə olunur: qəd.türk. **at* “ad”, Azərb. *ad*, qəd.türk. *ot* “ot”, Azərb. *od*. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk və monqol dillərində *VC* (sait+samit) strukturlu kök morfemlər paralellik təşkil edir: türk. *ur* “nəsil”, mon. *ür* “məhsul”, türk. *or* “çuxur”, mon. *or* “iz, yer” (MTS, II, 967).

Türk dillərində bir çox daşlaşmış köklərin arxetiplərini Altay dillərindəki analogi faktları müqayisə etməklə bərpə etmək mümkündür. Məsələn, **al-* “dərək etmək”: türk. *algılamak-* “dərək etmək”, kor. *alda* “bilmək”, tunq. *alagu* “oxumaq” (238, 45). Sonor samitlərin əvəzlənməsi qanunauyğunluğuna görə **al-* “dərək etmək” və *an-* “xatırlamaq” feillərinin mənşəyi eynidir. Türk dillərində bəzən bir söz kökünün daxilində daşlaşmış bir neçə leksik şəkilçi müşahidə olunur. Məsələn, müasir türk dilində quruluşca sadə hesab edilən *ulaş-* “çatmaq” feili etimoloji cəhətdən **ul+* *a+* *ş* formasında morfoloji inkişaf keçmişdir, *-a* və *ş*

komponentləri həmin söz kökündə fuziallaşmış şəkili funksiyasındadır. Bu ehtimalı Ə.Yəsəvinin XII əsrə aid “Divani-hikmət” əsərində *ula-* feilinin “birləşmək, əlavə etmək” mənasında müstəqil kök kimi işlənməsi faktı sübut edir (ƏY, 126). Bəzi ikihecalı köklərin etimoloji cəhətdən təkhecalı VC tipli köklərdən yarandığını digər dillərdəki leksik paralellər təsdiq edir. Məsələn, *axsa-* feili *k // x* refleksi ilə **ak-* “hərəkət etmək” feilindən təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: mon. *aysa-* “qalxmaq” (ЭСТЯ, I, 69).

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, türk dilləri üçün VC (*sait+samit*) heca tipi ən qədim söz formalarından biridir. Çağdaş türk dillərində işlənən bir çox törəmə köklər bu heca strukturundan yaranmışdır, ancaq bu tipli köklərin hamısı ilkin deyil. Onların bir qismi etimoloji baxımdan törəmədir. Morfonoloji təkamül nəticəsində bəzi VC (*sait+samit*) quruluşlu morfemlər fuzial köklərə çevrilmişdir.

IV FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ YUVALARI

İlkin söz köklərinin bərpa edilməsində söz yuvası metodunun tətbiqinin mühüm əhəmiyyəti var. Bu metod iki prinsipə əsaslanır: fonetik və semantik. Dilin qədim mərhələsində bir söz kökünün bir neçə məna daşması, yəni poli-funksionallığı ilkin morfoloji quruluşun səciyyəvi cəhətlərindəndir. İndi omonimlik adlandırdığımız hadisə protodilə aid təkhecalı söz köklərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Vaxtilə tərkibcə eyni olan monosillabik sözlər prototürk çağında polisintetik funksiya daşmışdır (207, 91). Qeyd edək ki, A.Vamberinin müəllifi olduğu türk dillərinin ilk etimoloji lüğəti söz yuvaları prinsipinə uyğun yazılmışdır. Məsələn, o, uyğ. *ali* “aşağı”, cağ. *alçaq*, türk. *alt*, yak. *alın* “aşağı” sözlərinin mənşəyində *al // il* “aşağı” kök morfeminin dayandığını göstərmişdir (EWTTS, 13). Yəni türkologiyada söz yuvası metodundan ilk dəfə məhz A.Vamberi istifadə etmişdir.

Qədimə doğru getdikcə türk və qeyri-türk sözlərinin sərhədini müəyyənləşdirmək də çətinləşir. Dərin etimoloji təhlillər, söz köklərinin kompleks analizi üçün geniş tipoloji müqayisələr aparmaq lazımdır. Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, ölü köklərin izləri daha çox türk dillərində uzunömürlülük hüququ qazanmışdır. Ona görə ki, türk dillərinin morfoloqiyası uzun müddət ərzində, demək olar ki, dəyişməmişdir və ya yaxud da az dəyişmişdir (32, 8). Dilçilikdə ilkin söz köklərinin bərpasının bir çox metodları mövcuddur. Bunlardan biri söz yuvası metodudur. Azər-

baycan dilçiliyində V.Aslanov (11, II, 64, 167), F.Ağasıoğlunun (4, 221-228; 5, 229-232; 6, 233-236), B.Xəlilovun (32, 61, 89, 142, 160) tədqiqatlarında söz yuvası metodundan geniş istifadə edilmişdir. Türk dillərində analogi derivatları müqayisə etməklə, törəmə sözlərdə semantik və fonetik qanunauyğunluqları gözləməklə söz yuvalarını bərpa etmək mümkündür. Bəzi söz yuvalarına nəzər salaq:

*Ta “yüksəklik”: Bu yuvadan törəyən sözlərdən biri *tağ // dağ* sözüdür. M.Ergin qeyd edir ki, Orxon abidələrində *dağ* sözü *ta* formasında işlənmişdir (85, 130). Deməli, *dağ* sözünün kökü qədim türk yazılı abidələrində qorunan, kar anlautlu **ta* morfemidir, sonuncu *ğ* komponenti daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Tuva etimoloqu B.İ.Tatarintsev *dağ* sözünü *da – q-ta-q* tərkiblərinə ayırır və *da-* kökünü “yuxarı qalxmaq” anlamında izah edir (ЭСТыв.Я, II, 35). Ən qədim türk dillərindən olan çuvaş dilində bu sözün ilkin *CV* forması mühafizə olunmuşdur: çuv. *tu* “dağ” (ЭСЧЯ, 254). E.ə. III minilliyin birinci yarısına aid şumer dastanlarında Aratta ölkə adı kimi işlənmişdir. Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, həmin sözün əsasında *ta* “dağ” sözü durur (40, 198). Q.Kazımov bu sözün arxetipini N.Andreyevin boreal konsepsiyasına əsaslanaraq **ta* (“düz, çöl, səhra, təpə, dağ, dərin”) formasında bərpa edir (40, 43). N.Y.Marr çuvaş dilindəki *tura* “tanrı, səma” sözü ilə *tu* “dağ” sözü arasında semantik bağlılıq olduğunu göstərir (211, 8). Ə.Tanrıverdi qeyd edir ki, problemə tarixi-linqvistik yanaşma göstərir ki, *ta* derivatı qədim türk dilindəki *tenqri // tanrı* (“göy-səma, Allah”), *tağ* (“dağ, yerin hündür, dik, yamaçlı və zirvəli hissəsi”), eyni zamanda çin və koreya dillərindəki *tanqun*

(“rəhbər, şaman, Allah”), *tan-ta* (“torpaq, ağac”) sözlərini eyni semantik şaxədə birləşdirir (73, 18).

Bir sıra dillərdə də *ta // tav // tar // dar // tu* morfemi “hündürlük, baş, dağ, zirvə” semantikalarını əks etdirir: qəd.fars. *darqa* “hündür” (ССМСИЯ, 345), ər. *tūr* “dağ” (193, 215), *dahr* “dağ başı” (193, 154), sam. *dabr* “dağ” (193, 215), kartv. **txam* “yüksəklik, zirvə”, güj. *taw*, çan. *ti* “baş” (ЭСКЯ, 97, 175), çin. *tun* “təpə, yüksəklik” (БКРС, 459), oset. *tığ // teğæ* “dağ təpəsi, yal, sərhəd, hüdud, çıxıntı”, fars. *tiy // tey* “dağ başı, dağ yüksəkliyi” (ИЭСОЯ, III, 291-292).

Qədim Misir dilində *tua* sözü “dağ” mənasını ifadə etmişdir (EHie.D, 872). Həmin sözün praformasını **ta*-dır, *tağ // tav // tau // dağ* formaları isə sonradan yaranmışdır, yəni bu kökün *CV* variantı (*samit+sait*) daha qədimdir. Türk dillərindəki *dağ // tağ // tau // tu* “dağ” kökünün arxetipini qədim Misir dilində işlənən *tu* “dağ” (EHie.D, 823) sözü ilə də bərpa etmək mümkündür

Tarixən köçəri və yarımköçəri həyat sürən türk xalqlarının həyatında, məişətində, etnokulturoloji və mifik təfəkküründə dağ məfhumu, dağ anlayışı mühüm yerlərdən birini tutur. Qədim türklərin teoloji baxışlarında dağ anlayışına xüsusi önəm verilmişdir. Türk xalqlarının mifik qaynaqlarında müqəddəs dağ, dağ ruhu sözlərinə tez-tez rast gəlinir. Dağ məfhumu türkdilli xalqların etnoqrafik düşüncəsində, şüurunda əsas sakral anlayışlardan biri olmuşdur.

Bəzi dillərdə *dağ* sözü *v* sonluğu ilə işlənir: qar. *tav* “dağ”, qum. *tav* “dağ” (Кум.РС, 298), mon. *davaa* “dağ keçidi” (MPC, 137), *dov* “təpə” (MPC, 149), çuv. *tāvalla* “dağa sarı, tərəf, çayın axdığı istiqamət”, *tāvayki* “dağın ətəyi, çayın və ya dərənin sahili” (ЭСЧЯ, 234), mon.dial.

dawā “dağ aşırımı” (269, 22), ur. *tav* “meşə” (YPC, 276). Qədim qırpaq abidəsi “Kodeks Kumanikus”da *tav* formasında işlənmişdir (CC, 15). Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *tov* bicimindədir (15, 184). N.A.Sıromyatnikov evenk dilindəki *dawakit* “dağ aşırımı” sözü ilə qədim yapon dilindəki *tamikē* (<*tauge*<*tōge*) “aşırım” sözlərinin eyni kökə malik olduğunu qeyd edir (261, 119). E.V.Sevortyanın fikrincə, *taw* forması sonradan yaranmışdır (ЭСТЯ, III, 118). Türk dilinin Muğla şivəsində də *dav* variantındadır (80, 296). Ural dillərinə aid olan komi dilində *dav* “meşə otağı, meşə, quru yerdə olan kiçik meşə”, dialektlərdə isə *dav* “quru dərə” mənasındadır. Komi dilinin etimoloqlarının fikrincə, əvvəl bu sözün “quru dərə”, sonra “quru dərədə olan çəmənlik”, daha sonra “meşə” mənası yaranmışdır. Onların fikrinə görə, həmin söz hind-Avropa mənşəlidir (КЭСКЯ, 87).

Dağ sözü türk dillərindən digər qohum olmayan dillərə, o cümlədən İran dillərinə də keçmişdir: kürd. *dāx* “dağ”, “meşə”, tac. *tax* “dağ”. M.Kaşğarının lüğətində bu kökdən düzəlmə *tağık*- “yuxarı qalxmaq” feili işlənmişdir: *eçkü tağıktı* “Keçi dağa çıxdı” (DLTT, II, 117). Qədim türk yazılı abidələrində də *tağık*- feili “dağa çıxmaq” anlamındadır (71, 320). A.M.Şerbak (290, 197) və M.Rəsənen (ЭСТЯ, III, 118) *dağ* sözünün arxetipini **tāy* formasında bərpə edirlər.

Dağ // *tağ* morfemi fonosemantik inkişaf nəticəsində müxtəlif modifikasiyalara (yəni forma dəyişikliyinə) məruz qalmışdır: özb. *toğ*, noq., kar., qum. *tav*, qırğ. *too*, uyğ. *ta:ğ*, xak. *tağ*, çuv. *tāv* // *tu*, yak. *ta*, qar.-balk. *tuv* // *tau*, qaç. *daa*, qaz., tat., q.qalp., başq. *tau*, türk. *dağ*, Alt. *tuu* //

tau, türkm. *da:ğ* // *da:q*, tuv. *dağ*, şor. *taq*, Sib.tat. *tau* (ЭСТЯ, III, 118), tel. *tuu* “dağ” (Тел.РС, 88), uyğ.dial. *taγ* (YДС, 159). Türk, perm, monqol, tunqus, fin-uqor dilləri ilə yanaşı, digər Ural-Altay dillərində də bu morfemin paralelləri mövcuddur: Məsələn: yap. *taka* “təpə, yüksək yer”, kor. *thāk* “təpə” (262, 69). Qədim türk runik abidələrində *tağtın* sözü “şimali, şimal”, *tağurnu* sözü “dağ çıxıntısı, şimal, quzey” anlamlarını ifadə etmişdir (QTAS, 96). Müxtəlif türkdilli qaynaqlarda *tağ* // *dağ* sözü “şimal, qərb, çöllü-biyaban, meşə, təpə, yüksəklik, dağ” mənalarda qeyd olunmuşdur (ЭСТЯ, III, 118). Əksər türk dillərində bu söz “dağ” məfhumunu bildirsə də, bəzi türk dillərində “meşə” mənasındadır: yak. *ta* “meşə, dağda olan meşə”, K.tat. *dağ* “dağ”, “meşə”, türk.dial. *dağ* “sıx meşəlik yer”, qaç. *daa* “meşə” (ГРМС, 127), dol. *ta* “tundra, meşə” (СДР, 72). Əski Oğuz dastanında *dağ* formasındadır: *Bunlar bir dağ keçitinde yaşamaya mecbur edildiler* (EOS, 147). Dağıstan toponiminin mövcudluğu sübut edir ki, *dağ* leksemi türk dillərindən Şimali Qafqaz xalqlarının dilinə keçmişdir.

E.V.Sevortyan bu kökün bəzi fonetik variantlarındakı uzun **a*: saitini arxetip formanın izi kimi qəbul edir (ЭСТЯ, III, 118). *Dağ* sözü qədim türk yazılı abidələrində (Tonyukuk, Gül Tigin) *tağ* variantında işlənmişdir (ПДП, 425). Deməli, sözün *taγ* forması daha qədimdir. Buna görə də onun praformasının bərpasında türkoqlar kar varianta üstünlük verirlər. Bu leksem “Qədim türk lüğəti”ndə “dağ” anlamında verilmişdir (ДТС, 526): *sönükün tayça jatdı* “Sümüklərin dağlar kimi yatdı” (ДТС, 526). Əski yazılı abidələrdə *tağ taban* “dağ keçidi” mənasındadır (QTAS, 95). Qədim uyğur dilində *tag* “dağ silsiləsi, sıra dağlar,

şimal” anlamlarını ifadə etmişdir (EUTS, 219). Deməli, *dağ* sözünün qədim mənə variantlarından biri “şimal”dır. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin mənə çağdaş çuvaş dilində mühafizə olunur.

XV əsrdə özbək şairi Ə.Nəvainin dilində *doğ* formasında işlənmişdir:

*Ey Navoiy, telba kunqlum itti, emdi istamon,
Neça doğu daştdin istab keturqaymen oni* (AN, I, 508).

Çağdaş özbək dilində isə *toğ* variantındadır. Əski türk yazılı abidələrindən olan Tonyukuk yazısında “dağ” anlamında işlənmişdir:

*Jänçü ügüzüg kəcə
Tinəsi oylı jatıyma
Bañligäk tayy...
Təmir Qapyıqa tägi irtimiz.*

“Biz Yençi çayını keçərək Tinesi-oğlu adlı yaşayış məntəqəsində, Benqliqek dağında düşməni Dəmir qarşıya qədər qovduq” (257, 92).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *tağ* variantındadır: *Köksü gözəl qaya tağlara gün dəgəndə, bəy yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda* (KDQİL, 165). G.Klauson bu sözün XIII əsrdə türk dillərində *ta:g* şəklində olduğunu qeyd edir (GC, 463). XI-XIV əsrlərdə türkmən dilində *daaq* fonovariantında işlənmişdir (222, 85).

Dağ sözü B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın birgə yazdıqları “Türk dillərinin tarixi qrammatikası” əsərində

**ta:ğ* şəklində rekonstruksiya olunur (66, 58). Ulu türk dilindəki kar başlanğıc bəzi türk dillərində qorunmuşdur. Bu morfemdə anlautdakı *d* samiti sonradan cingiltiləşmə hadisəsinin nəticəsində yaranmışdır.

Dağ morfemi türk toponimlərində aktiv işlənən komponentlərdən biridir. Məsələn, Qırğızıstanda Alatau, Başqırdıstanda Yamantau, Qazaxıstanda Amantau, Babatau, Aktau, Karatau toponimləri var (177, 35, 45).

Ç.Qaraşarlı Trakiyada etrusqların dövründə yaşamış *dak* tayfa adının “dağ ilə bağlı olan” mənasında izah edildiyini göstərir. Etrusqların dilində *dak* adlı tayfa olmuşdur (44, 21). “Kutadqu bilik”də *taq* biçimindədir: *elig sunsa erdem bile er tegip, uluq taq başın yirke ildür egip* (KB, I, 277): “Kim fəzilət ilə əlini uzadırsa, uca dağların başını əyərək yerə endirir” (KB, II, 196). XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində də kar variantlı – *tağ* biçimindədir:

*Tağ ilə taşka başın urup bixod bolup
Əhl ü iyal xanumandın ötər, dostlar* (ƏY, 48).

Bu sözün müxtəlif dillərdə derivatları var: çuv. *tuxi* “dağ, təpə”, mon. *taq* “yayla”, kalm. *taq* “dağ başı”, qəd.yap. *takyo* “dağ” (262, 69), şor. *tegey* “dağ zirvəsi”, xak. *tigey* “təpə, zirvə”, “dağın ən yüksək nöqtəsi”, mon. *degde* “qalxmaq”, *degedü* “yuxarı”, or. *deqde* “yüksəklik”, manc. *deken* “yüksəklik, təpəlik” (264, 81). N.A.Sıromyatnikov qəd.yap. *taka* “hündür”, *takyo* “dağ”, kor. *txok* “təpə”, indonez. *daki* “dağa qalxmaq” sözlərinin eynimənşəli olduğunu göstərir (260, 51-65). Çin dilində *dakuai* (“torpaq, ana

təbiət”) leksik paraleli var (BKPC, 93). Türk dillərində *toqai* // *tuqay* sözü “meşə ilə örtülmüş dağ” mənasındadır.

Digər dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də bu morfevin inkişafı nəticəsində “dağ” → “meşə” semantik keçidi baş vermişdir. Yəni dağ məfhumu bildirən söz sonradan meşə məfhumu bildirən sözə çevrilmişdir. Müqayisə üçün göstərək ki, hind-Avropa, dravid, Baltik, slavyan, sami dillərində də “*dağ-meşə-ağac*” semantik keçidi səciyyəvidir. Bu fakt da ümumi insan təfəkkürünün universallığı ilə bağlıdır. Yəni dildə baş verən bu cür analogiyalar, semantik paralelliklər insan təfəkküründə anlayışların eyni cür diferensiallaşması ilə bağlıdır. Dünya dillərindəki analogi faktlara baxaq: drav.: kann. *mel* “dağ, yüksəklik”, telu. *mel* “tala, meşə”, tod. *mas* “dağ, meşə”, tam. *malou* “dağ” (ОЧНЯ, II, 51), qəd.yap. *yama* “meşə”, “dağ” (262, 28), rus. *zopa* “dağ”, qəd.hind. *giri*, alb. *gur* “qaya, daş”, litv. *giria* // *gire* “meşə”, latış. *dzira* “meşə”, saam. *varr* “dağ, meşə”, mord. *vir* “meşə” (139, II, 666), bol. *qora* “meşə”, serb. *qora* “dağ meşəsi”, litv. *qiria* “meşə”, qəd.yap. *yata* “dağ”, “meşə” (262, 51-53), *vaar* “dağ, meşə”, mord. *vir* “meşə” (139, II, 666), sam. *dabr* “dağ”, *dur* // *debr* “meşə”. S.S.Mayzel bu cür uyğunluqları izosemantik cərgələr adlandırır (193, 196).

Hind-Avropa dillərində kök sözlərin geniş semasioloji şərhini verən M.M.Makovski yazır ki, “yuxarı, hündür” semantikasi “yaratmaq, etmək” - “cadu etmək” mənalarından yaranmışdır. Bu cür semantik inkişaf qədimdə insanların hər hansı predmeti və ya heyvanı ağacdan asması ritualı ilə bağlıdır. O, hind-Avropa dillərinə aid zəngin nümunələr verərək bunu sübut etməyə cəhd edir. Məsələn, rus. *zopa* “dağ”, isv. *qora* “etmək” və s. (197, 48).

Müqayisə edək: əfq. *taaq* “yüksəklik”, tib. *taq* “qaya”, yap. *take* “dağ”, *taka* “hündür” (CHIT, 537), fars. *tiq* // *teq* “dağın zirvəsi, ən yüksək nöqtəsi” (CHIT, 548), çin. *tuo* “dağın ətəyi” (BKPC, 459). Göründüyü kimi, bütün bu leksik paralellər “yüksəklik” anlamını bildirir. Sintszyan uğurlarının dilində *tağ* // *dağ* sözünün sonu diffuz səslə ifadə edilir: *tağ* “dağ” (203, 154-155). Q.E.Kornilov bu sözlərin mənşəyində nivx dilində işlənən *tux-* “çıxmaq, qalxmaq”, *tav* “dağ, təpə” sözlərinin dayandığını qeyd edir (183, 34). Əslində, *tux-* “qalxmaq” feilinin mövcudluğu ilkin sözlər üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin əlamətidir. Deməli, *tağ* // *dağ* sözünün nüvə semantikasında “yüksəklik, ucalıq, qalxmaq, ucalmaq” anlayışları dayanır.

Ümumiyyətlə, təpə, dağ türk mifologiyasında göylərlə bağlıdır. İnsanlar təpələrdə tonqal qalamaqla olan hadisələri göylərə xəbər verirdilər. Eləcə də müqəddəs ruhların çoxu göylərdən təpələrə, türbələrə enirdi (18, 114-115). Yəni Göy tanrısına sitayiş edən türk əcdadlarımız dağ zirvəsinin, dağ yüksəkliyinin tanrı ilə təmasın ən yaxın məsafəsi olmasına, dağ ruhunun mövcudluğuna inanmışlar. Vaxtilə Tyan-Şan dağlarını hələ hunların vaxtında Tanrı dağları adlandırıldılar. Çin mənbələrində ci-lien adlanan dağların hun dilində mənası göy və ya Tanrı demək olduğu anlaşılır (59, 276).

*Ta yuvasından törəyən sözlərdən biri də *tayqa* sözüdür. Türk dillərində *dağ* sözündən başqa, *tayqa* sözü də “dağ-meşə” semantikasını əks etdirir: tel. *tayka* “hündür dağ”, *tayğa* “meşə”, “dağ” (221, 22). M.Fasmer rus dilində işlənən *tay* “sıx meşə” sözünün monqol mənşəli *taji “meşə” kökündən yarandığını ehtimal edir. O, rus dilində işlənən *tayqa* etnoniminin də bu kökdən yarandığını qeyd

edərək, həmin sözü türk mənşəli hesab edir. M.Fasmer bu sözün Altay, şor, teleut, lebedin tatar, saqay dillərində işlənən *taiya*, oyrot dilində işlənən *taika* sözlərindən alındığını bildirir. Vaxtilə Tayqi etnonimi də olmuşdur (ЭСРЯ, IV, 11). M.Rəsənen də monqol mənşəli iddia edilən *tayqa* sözü ilə türk dillərindəki *tağ* // *tau* sözünün qohumluğunu göstərir. O, bu sözlərin mənşəyini monqol dilləri ilə bağlayır (ЭСТЯ, IV, 10-11). Şor, saqay dillərində *taiya*, oyrot dilində *taika* sözləri “qayaları olan dağ” mənasındadır. *Tayqa* sözünün *tağ* // *dağ* kökü ilə homogenliyini Yenisey abidələrində *tau* formasının “*tayqa*”, *tağ* formasının isə “*dağ*” mənasını bildirməsi də sübut edir (116, 194). V.M.İlliç-Svitç tunqus dillərindəki **dajya* “meşə, dağ” formasını ilkin hesab edir (161, 48). Halbuki həmin söz sonradan yaranmadır. Müqayisə edək: rus.dial. *dayqa* “çayın yuxarısında yerləşən dağ” (161, 48).

*Ta yuvasında törəyən sözlərdən biri də tuva dilindəki *tey* “təpə, zirvə, yüksəklik” sözüdür (Тув.РС, 410). Qədim türk yazılı qaynaqlarında **ta* yuvasından törəyən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, İbn Mühənnanın lüğətində *tayız* sözü “təpə” mənasında verilmişdir (İML, 70). Bizim fikrimizcə, həmin söz proto *ta* “dağ” kökü ilə homogen-dir, yəni *tau~tey* fonosemantik divergensiyası tarixi inkişaf baxımından mümkündür. Müqayisə edək, *tağ~tau~tey*.

*Ta yuvasından törəyən sözlərdən biri *tula* (**tu+la*) sözüdür. Türk dillərində *tula* “dağ keçidi, bataqlıqda çayırılı yer, çəmən, yaşıl otluq” mənalarındadır (16, 391). Həmin sözdəki *tu* kökü də qədim variantın izidir. Müqayisə edək: Alt. *tuu* “dağ”, *tuula*- “dağla getmək” (155, 77).

*Yıl- “qaçmaq, hərəkət etmək”. Bu yuvadan *ilxı* //

yılxı // *yılkı* // *jılkı* sözü törəmişdir. Həmin söz qədim türk dialektlərində *yılkı* formasında işlənmişdir (ДТД, 47). M.Rəsənen türk dillərindəki *ilxı* // *yılxı* // *yılkı* // *yılğu* // *yulku* // *yilki* // *yulğu* // *sulqu* “at, at sürüsü” sözünün mənşəyini *yul* “il” kökü ilə bağlayır (VEEWT, 201). Ancaq həmin fikir həqiqəti əks etdirmir.

M.Kaşğari *yel*- feilini “qaçdı, çapdı” mənasında vermişdir (DLT, III, 63). Ə.Yüknəkinin “Atəbətül həqayiq” əsərində *yil*- feili “qaçmaq” mənasındadır: *aya şək yolunda yiligli odun* “Ey şübhə yolunda qaçan, oyan” (AH, 42). Güman ki, *yel* və *yol* isimləri də *yil*- kökünün “hərəkət” semantikasından yaranmışdır. Türk dillərindəki *ilan* // *yılan* // *julan* sözünün kökü də **yil*- feilidir. Əski türk qaynaqlarında *yıla*- // *yilə*- feili “qaçmaq” anlamını ifadə edir: *Yigirmi bin ər yağı gördümsə, yılamadım* (KDQİL, 111). Qədim **yil*- “qaçmaq” kökünün *yel*- fonovariantı XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilinə aid müxtəlif yazılı qaynaqlarda işlənmişdir (12, II, 259). Hazırda türk xalq danışığı dilində həmin kök sözün fonovariantı olan *yel*- feili “qaçmaq” mənasında işlənəkdədir. Digər çağdaş türk dillərində də müəyyən fonoloji fərqlə **yil*- feili öz müstəqilliyini qorumuşdur: *y~ç*, *y~j*, *y~s*: xak. *çıl*- “hərəkət etmək, sürünmək”, yak. *sul*- “sürünmək”, *siel*- “sürünmək, iməkləmək, qaçmaq” (92, 181). Müasir türk dilinin dialektlərində də *yil*- “qaçmaq” kökü mühafizə edilmişdir (DS, XI, 4272). Bəzi türk dillərində isə ancaq daşlaşmış formadadır. Məsələn, qaz. *jilji*- “hərəkət etmək”, *jiljs*- “çıxıb getmək, yavaşca irəli getmək”, *jilpos* “cəld, zirək adam”, *jilğa* “kiçik çay” (295, 116). Deməli, **yil*- kök morfeminin ilk samiti tarixən anlautda *y~ç~j~s* əvəzlənmələrinə məruz qalmışdır.

Azərbaycan dilinin Qərbi Azərbaycan şivələrində işləənən *ılğa*- “sürətlə getmək” kökü də **yıl*- morfemini mühafizə etmişdir. Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsində *ilği-max*- “gözdən itmək” sözü var (ADDL, 232). Ehtimal ki, bu sözlərdə anlautda *y* samiti reduksiyaya uğramışdır. Müqayisə edək: qəd.çin. *yı*- “köçmək” (EDOC, 566), drav. *ya*- “getmək” (157, 137). Bütün bu analogi faktlar **yıl*- söz yuvasının qədimliyini sübut edir.

*Ok “tayfa, nəsil, ana, toxum”. Bu kök morfem tarixən *ok* // *ög* formalarında fonosemantik şəxələnməyə məruz qalmışdır. Türk dillərində *ak* sözü “toxum” mənasındadır (ЭСЧЯ, 15). *Oğul, oğlan, oğuş, oğlaq, doğ-, tox(um)* sözlərinin etimoloji əsasında **ok* kök morfemi dayanır. Qədim türk dialektlərində *ok* // *oq* // *uq* // *oğ* “oğul, tayfa” (ДТД, 74), *öq* “ana” (ДТД, 153) anlamlarını ifadə etmişdir. Fikrimizcə, *öq* // *ok* “ana” və *oğ* // *ok* “tayfa, nəsil” və *ak* // *ok* “toxum” sözləri eyni kökün allomorflarıdır. Yenisey yazılarında *oquş* sözü “tayfa üzvü, həm qəbilə, həm tayfa” semantikasını ifadə etmişdir (116, 63) *Oğlan, oğlaq, oğla, oğlit, oğul, öke, ögey, ögsüz* sözlərinin etimoloji əsasında duran **ok*- kök morfemi digər sözlərin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Ehtimal ki, **ög* “ana” sözü ilə **oğ*- “doğmaq, törəmək, tayfa, nəsil” sözləri *g* // *ğ* refleksi ilə eyni söz yuvasından törəmişdir. Qədim türkcədə *ok* “ana” - *ok* “doğmaq” korrelyativ kökü mövcud olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, A.Məmmədov şumer dilindəki *uqu* // *uqun* “ata”, “ana” sözü ilə türk dillərindəki **ök* “ana”, şumer dilindəki *uqu* // *uq* “əhali, xalq” sözü ilə qədim türk dilindəki *uk* “tayfa” sözləri arasında genetik bağların olduğunu bildirir (50, 13-14). Qeyd edək ki, Altay

dilinin tatar-çalkan dialektində *uk* “tayfa, nəsil, əcdad, ailə” sözü müstəqil morfem kimi işlənməkdədir (114, 216). Türkoloji ədəbiyyatlarda *doğ*- sözü ilə **oğ*- sözünün eynimənşəliliyi haqqında ehtimallar mövcuddur. Z.Eyyuboğlunun göstərdiyinə görə, *ok* kökü hal-hazırda türk dilinin Anadolu şivələrində “ata-ana” mənasında işlənməkdədir (TKS, 111). Qədim qaynaqlarda həmin kökdən yaranmış *oğlit*- feili “artırmaq, çoxaltmaq” mənalaraındadır (ДТС, 363). Müqayisə edək: dol. *oqo* “uşaq” (ДРС, 49), yak. *oğo* “uşaq”, şum. *uqu* “övlad”, tox. *ok* “nəsil, məhsul” (ССМСИЯ, 82), ass. *uqu* “xalq, ordu” (AD, XX, 203). Analogi derivatlar sübut edir ki, *oğ* // *ok* // *uk* kök yuvasından müasir türk dillərində yeni -yeni sözlər törəmişdir.

*Ku “deşik, yuva, boşluq”. Bu söz yuvasından həm türk dillərində, həm də digər dillərdə çoxlu sözlər yaranmışdır. Müqayisə edək: Sib.tat. *kuş* “boş yer” (СДСТ, 143), şum. *qud* “yuva” (SL, 23), qəd.çin. *kuān* “deşik, çala, oyuq” (EDOC, 338), qəd.kelt. **kuvo* “boşluq” (EDPC, 230), qəd.gür. *qureli* “deşik” (ЭСАЯ, I, 132), ad. *que*, ub. *quə* “deşik, çuxur” (ЭСАЯ, I, 132). Xakas dilinin saqay və kaçin dialektlərində *kuy* və *kuyak* sözləri “mağara” mənasındadır (147, 146). M.R.Fedotov çuvaş dilindəki *kulata* // *kuluta* “quyu” sözünün rus dilindəki *koloda* sözündən alındığını qeyd edir (Фед., I, 305). Türk dilində *kof* “oyuq, çuxur” sözü işlənməkdədir. Z.Eyyuboğlu bu sözün yunan mənşəli *kouphos* “boş yer, oyuq” kökündən yarandığını göstərir (TDE, 421). Güman ki, türk dillərindəki *koğ* // *koğuş* sözü də bu kök yuvasından təşəkkül tapmışdır. Deməli, müxtəlif dillərdə **ku* yuvasından yeni sözlər törəmişdir.

Dialektlərimizdə işləənən *küyül* “deşik, koğuş, mağara”

(ADDL, 171;15 108) sözündə də **ku* kök morfemi qorunmuşdur. Həmçinin şivələrimizdə *kuful* “boş” anlamındadır (ADL, I, 290). Faktlara nəzər salaq: Alt., tel., *kuy* “mağara, iri çala” (VEEWT, 297), kom.-perm. *qu* “çuxur, çala”, udm. *qu* “çuxur” (КЭСКЯ, 81), fin. *kiides* “dərin mağara, kaha” (ЭСРЯ, II, 241), mon. *qün* “dərinlik” (MPC, 130). Deməli, Ural dillərində ilkin forma mühafizə olunmuşdur. Fikrimizcə, *quyu* sözünün **ku* “çuxur,deşik” kökü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. G.Klauson orta əsrlərdə xakas türkcəsində *kuy* sözünün “dərə dibi” anlamında, digər türk dillərində isə “xəlvət yer, mağara” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir. Etimoloq həmin sözlə türk dilində işlənən *kuytu* “sığınacaq” sözünü eyniköklü hesab edir (GC, 674). Faktlardan görüldüyü kimi, həm türk dillərində, həm də digər dillərdə **ku* “çuxur,deşik, boşluq” yuvasından müxtəlif sözlər yaranmışdır.

*Tar- “əkmək”: **Tar-* “əkmək” kökü XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə qeydə alınmışdır (ЭСЧЯ, 268). Müasir sari uyğur dilində *tarı- // taru-* “yeri şumlamaq” sözü işlənmişdir (201, 113). Lobnor dilində həmin feildə *r>y* səs keçidi baş vermişdir: *tay-* “şumlamaq” (ЭСТЯ, III, 158). *Tarla* “əkin yeri” (Azərb.) və *tarım* “kənd təsərrüfatı” (türk.) sözlərinin paralel mövcudluğu onların kökünün **tar* olduğunu sübut edir. Qədim türk dilində *tari-* “əkmək” sözü işlənmişdir (ЭСРДС, 533). Həmçinin əski türk dillərində *tarığ* “əkin” (QTAL, 49), *tarığçı* “əkinçi” anlamındadır (İML, 69). M.Kaşğari *tarığ* sözünü “buğda” mənasında vermişdir: *ol manqa tarığ savruşdı* “O, mənim üçün taxıl sovurdu” (DLTT, II, 213). Qədim özbək dilində *tarı* “taxıl”, *tarı* “səpmək”, *tarığ* “çörək, taxıl”, *tarlağ* “tar-

la”, *tarra* “taxıl” (277, II, 345-347), qədim uyğur dilində *taray* “toxum” (ЭСТЯ, III, 158) mənalarını ifadə etmişdir.

Deməli, *tari-* biçimi **tar+i* formasında kök+şəkilçi birikməsinə uğramışdır. E.V.Sevortyan **tar* kök morfemini “əkin yeri, tarla” anlamında bərpa edir (ЭСТЯ, III, 158). A.Rəhimov M.Kaşğarının “Divanı”nda işlənən *tariq* “əkin, bitki, buğda” və müasir Azərbaycan dilində işlənən *darı* sözünün də **tar* kök morfemindən yarandığını göstərir (65, 67). B.A.Əhmədov türk dillərindəki *tarlaq* “əkin sahəsi”, *tartın* “məhsul” sözləri ilə *tarla* sözünün qohum olduğunu qeyd edir (ADQEL, 266). Deməli, *darı // tarı* sözü də morfonoloji inkişaf nəticəsində sonuncu samitini itirən sözlərdən biridir. Yəni *darı* sözünün ilkin forması *tarığ* olmuş, sonradan *tarı // darı* şəklinə keçmişdir. Qədim qaynaqlarda *darı* sözünün daha çox *tarı* variantında işlənməsi də sübut edir ki, həmin sözün kar anlautu daha qədimdir.

Göründüyü kimi, bütün derivatlarda sabit tərəf, dəyişməz komponent *tar* hissəsidir. Ümumiyyətlə, bu üsulla, yəni analoji derivatları müqayisə etməklə ilkin kök morfemi və ya söz yuvasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu metodda semantik meyar da nəzərə alınmalıdır. Qədim türk yazılı mənbələrində *tari-* “əkin əkmək”, *tarığçı* “kənd təsərrüfatı işçisi”, *tarığ* “əkin sahəsi, taxıl, darı, toxum, mənşə, soy” mənalarında (64, IV, 440). XIV əsrdə türk dillərində *taramak-* “taxıl səpmək”, *tarlağ* “əkin sahəsi” anlamlarını ifadə etmişdir (ИССТЯ, 85). M.Kaşğarının lüğətində *tarıt-* sözü “əkinçilik etmək” mənasında verilmişdir (DLTT, IV, 579).

Tarla sözünün mənşəyini digər köklərlə də bağlayan olmuşdur. Məsələn, Ş.Sami *tarla* sözünün kökünü *tara-*

mak – “daramaq, təmizləmək” feili ilə əlaqələndirir (KT, 1168). Ancaq bu fərziyyə digər analogi derivatların təhlilində özünü doğrultmur. N.Budayev yapon dilindəki *tane* “taxıl, dən” sözü ilə türk dillərindəki *tari* “darı” sözünü qarşılaşdırır (129, 185). Yapon mifologiyasında *Ta-no Kami* “tarla Allahı”dır (MHM, 493). Müqayisə edək: qəd.yap. *ta* “tarla” (262, 20, 71), kor. *tta* “torpaq”, kom. *ti* “tarla” (106, 125), Sib.tat. *tara*, tuv. *tara* “çörək, taxıl”, tof. *dara* “taxıl əkini”, ev. *tari* “əkmək”, rus.dial. *tara* “darı” (ЭСРДС, 533), kalm. *taran* “taxıl” (CHГТ, 544), mon.-xal. *taria*, ev. *taria* “çörək, taxıl” (CHГТ, 544), qəd.mon. *tariyan* “çörək” (КП, 157), mon.-xal. *tarix* “əkmək” (ИССТЯ, 85). *Tarla* sözünün qədim forması *tarlay-*dir (ЭТЯ, II, 158).

Dünya dillərində analogi faktlara nəzər salaq: kom. *turun* “ot, quru ot, saman”, protoperm. *tarna*, fin. *taarna* // *tarna*, est. *tarn* “ot, saman, quru ot” (КЭСКЯ, 287), sansk. *dorn* “ot”, mon. *tari* “toxum əkmək” (MTS, II, 1205), *taria* “toxum, çörək, taxıl, məhsul” (MTS, II, 1205), *tarialan* “tarla, əkinçilik” (MPC, 392), kalm. *tarān* “toxum, çörək” (ЭТЯ, III, 159), soy. *tari* “taxıl, dən səpmək”, *tariğ* “məhsul”, *taryaa* “əkin”, bury. *taryan* “çörək, taxıl” (241, 106), xak. *taariğ* “əkin, əkin-biçin”, *taariğçi* “əkinçi” (XPC, 567), sol., daq. *tarran* “şumlamaq”, *tarqan* “əkin yeri, şum”, qəd.mon. *tariya* “əkmək” (MTS, II, 1206), ər. *dr.*, sam. *trr* “səpmək, tökülmək” (193, 152).

XI-XIV əsrlərə aid türkmən yazılı abidələrində *tariq* sözü “darı” anlamını bildirmişdir. Z.Muxamedova qeyd edir ki, *tariq* sözü “darı” anlamında ancaq oğuz türklərinin dilində işlənir, digər türklərin dilində isə “arpa” anlamını ifadə edir (222, 162). Bu kökün ən qədim morfemlərdən

olmasını Misir mifologiyasında *Taru* teoniminin “əkin-biçin Allahı” anlamında işlənməsi faktı da sübut edir. Qədim Misir heroqlif yazılarında *tar* // *taar* “əkinçi, kəndli” anlamındadır (EHie.D, 867). Slavyan mifologiyasında *Taru* // *Tara* “meşə ilahəsi”dir. Qədim slavyanlar həmin ilahənin şərəfinə torpağın oyandığı dövrdə – mart ayının sonlarında bayram keçirirdilər. Vaxtilə Sakit Okeandan Atlantik Okeanına qədər olan geniş ərazidə *As Tari* teonimi “Yer ilahəsi” mənasında işlənmişdir. Slavyan mifologiyasında *Tara* “şumlanmış yer” anlayışını ifadə edir. Rus kazaklarının dilində isə *tarançı* sözü “pay torpağı” mənasındadır (300). Deməli, **tar* ən qədim kök sözlərdən biridir, çünki mifoloji mənbələr dilin ən arxaik leksik layını inikas etdirir. B.M.Yunusəliyev bu kök morfemi türk-moңol ümumleksikasına aid edir (295, 147).

Faktlar göstərir ki, qədim türk dillərində **tar-* “əkmək”-**tar* “əkin yeri” sinkretik kökü olmuşdur. Hind-Avropa dillərində də bu kökün paraleli var: litv. *ar* “şumlamaq” (118, 231). Həmin leksik paraleldə anlautda *t* reduksiyasını fərz etsək, *tar-* və *ar-* “əkmək, şumlamaq” köklərinin morfonoloji və fonosemantik uyğunluğu onların homogenliyini təsdiq edir. Ehtimal ki, *aratlamak*, *arat etmək* sözləri də bu kök yuvasındandır. Müqayisə edək: hind-Avr. **aru* “tarla”, lat. *aruum* “tarla” (139, II, 477), *ar* “əkmək”, qot. *arjan* “əkmək”, *ta* “səpmək” (195, 65, 83), drav. *da:u* “yer əkmək, yer sürmək” (157, 110). Bütün bu analogi paralellərdə *d* // *t* anlautu və səs reduksiyası müşahidə edilir. A.fon Qaben qədim türk dilində *tariğ* // *tarağ* sözünün “əkin”, *tariğlağ* sözünün isə “tarla” anlamında işləndiyini qeyd edir (86, 297). Əgər bu qədim kök türk dilləri üçün

*tar biçimində bərpa edilirsə, bu, o demək deyil ki, həmin forma ilkindir, çünki daha geniş tipoloji müqayisələr aparıldıqda həmin kökün özünün düzəltmə olması anlaşıdır. Məsələn, kom. *tu* “tarla”, kor. *tta* “torpaq, yer” (262, 20), qəd.Mis. *ta* “yer, torpaq” (EHie.D, 815), *Ta* “yer Alları” (EHie.D, 816). Deməli, *tar kökü ancaq türk dilləri üçün ilkin praformadır. Digər dillər üçün isə praforma *ta-dır.

**Yığ-* “ağlamaq, yas mərasimi”: *Ağla-* feilinin kökü **yığ-* kök morfemidir. Türk dillərindəki *yığla-* // *ağla-*, *ağı*, *yuğ* sözləri eyni kökdəndir. Çağatay yazılarında *yığ-* “ağlamaq, göz yaşı” mənasında işlənmişdir (82, 37). Qədim türk dillərində *yığı* sözü “fəryad, inilti” anlamını ifadə etmişdir (ДТС, 265). XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *yığla-* feili “ağlamaq” mənasındadır (ƏY, 126). Azərbaycan dilindəki *ağla-* biçimi söz əvvəlində *y* samitinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır, yəni sonrakı variantdır. Dialektlərimizdə (Qax, Şəki, Zaqatala, Dərbənd) *yığlamağ-* // *yığlamax-* variantı mühafizə olunmuşdur (ADDL, 550). Müqayisə edək: Alt., qırğ. *ıy*, özb. *yığ* “ağlamaq”, qaz. *jula*, Alt. *ıyła-* “ağlamaq”, bury., monq. *uyła-* “ağlamaq”, *uy* “kədər” (295, 55, 207). XI-XIV əsrlərə aid türkmən qaynaqlarında *yıqla-* biçimində işlənmişdir (223, 109). V.Aslanov *yığla-* və *ağla-* feillərinin etimoloji cəhətdən eyniköklü olmadığını iddia edir (12, III, 138). Halbuki analoji faktlar həmin sözlərin homogenliyini göstərir. B.Xəlilov *ula-* və *ağla-* sözlərinin şor dilində mühafizə olunan *ı-* “ağlamaq” kökündən yarandığını ehtimal edir (32, 33). Bizim də qənaətimizcə, *ulamaq* və *ağlamaq* feillərinin kökü homogenidir. Bu sözlər həm fonoloji, həm də semantik cəhətdən uyğundur.

Əski yazılı abidələrdə *ağlamaq-sığlamaq* qoşa sözü işlənmişdir. Orxon-Yenisey yazılarında *sıgıt* “matəm”, *sığıta-* “ağlamaq”, *sıgıtçı* “ağı deyən” mənələrindədir (QTAL, 48). Həmin sözlərdə *y>s* keçidi baş vermişdir. Qədim türk dillərində *yoğ-* “dəfn”, *yoğçı* “matəmçi”, *yoğlat-* “dəfn etmək”, *yuğlat* “dəfn etmək” (QTAL, 57), XIV əsrdə türk dillərində *ığlamak* // *yığlamak* “ağlamaq” mənələrində işlənmişdir (ИССТЯ, 79). Deməli, **yığ-*, **sığ-*, **yuğ-* // **yoğ-* köklərinin mənşəyi eynidir.

**Ak-* “hərəkət etmək, qalxmaq, yığmaq”: Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ən qədim söz yuvalarından biri də indiki sözlərin bir çoxunun nüvəsində dayanan **ak-* // **ağ-* // **aq-* kök morfemidir. Qədim türk dillərində *ağ-* “qalxmaq”, *ağ-* “qocalmaq”, *ağ-* “çevrəyə, əhatəyə almaq” sözləri işlənmişdir. Şivələrimizdə indi də *ağ-* “yuxarı qalxmaq, çıxmaq, bir tərəfə əyilmək” kökü mühafizə olunmuşdur (ADDL, 15). Bu kökün nüvə semantikasında “hərəkət etmək” anlayışı dayanır. **Ak-* morfeminin *ük-* allomorfu da var. Türk dillərində *ükmək-* // *yükmək-* feili “yığmaq, toplamaq” mənasındadır. Yenisey yazılarında *ük-* “varlanmaq, yığmaq, toplamaq” mənələrini ifadə etmişdir (116, 57, 59). Beləliklə, səciyyəvi *k* // *ğ* refleksi ilə türk dillərində eyni kök yuvasından yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. Əski türk dialektlərində *ük-* “varlanmaq” (ДТД, 141), *aqıt-* “qovmaq” (ДТД, 159) sözləri işlənmişdir. M.Kaşğari **ağ-* feilinin qədim türk dillərində “çıxmaq, yüksəlmək, aşmaq, dəyişmək, başqalaşmaq, pozulmaq, meyil etmək, dönmək” mənələrində işləndiyini göstərmişdir (DLT, IV, 20). Göründüyü kimi, **ağ-* feilinin qədim dövrdə zəngin mənə variantları, çalarları olmuşdur.

İ.Z.Eyyuboğlu *ağ-* feilinin türk dillərində 20-yə qədər mənə ifadə etdiyini bildirir (TKS, 39). Ş.Sami *ağır* sifətinin də *ağ-* feilindən yarandığını iddia edir. O, hətta *ağız* sözünün bu kökdən törədiyini göstərir (KT, 32-33). Amma bu ehtimallar həqiqəti əks etdirmir. Türk dilində işlənən *ağdırmaq* “aşağı enmək” feili də etimoloji cəhətdən **ağ-* “hərəkət etmək” yuvasından yaranmışdır. Türk dilinin Muğla şivələrində *alad-* // *alat-* “yüksəltmək” feilində *ğ* reduksiyası müşahidə olunur (80, 292). Qədim türk dialektlərində işlənən *aqış* “qaçış”, *aqış* “keçid” sözləri də bu kökdəndir. Müqayisə edək: qəd.hind.-Avr. **ag-* “qovmaq, uzaqlaşdırmaq, hərəkətə gətirmək” (232, 219).

Uk-* “ağıl, anlamaq, başa düşmək**”. Bu kök morfemdən *k // x* refleksi ilə türk dillərində *oxu-* // *oku-* feili yaranmışdır. Qədim türk dilində *uq-* “başa düşmək” anlamında olmuşdur: *uqa bar muni sen* “Sən bunu başa düş” (ДТС, 613). Həmin kökdən yaranmış *okuş* sözü M.Kaşğarının lüğətində “anlayış” mənasında verilmişdir (DLTT, I, 62). A.Məmmədov bu kökü şumer dilindəki *uqu* “kəllə” sözü ilə müqayisə edir (206, 13).

Türk yazılı qaynaqlarında işlənən *uquğ* “ağıl”, *uquş* “şüur” sözləri də bu kökdən törəmişdir. Çağdaş xakas dilində ilkin kök qorunsa da, semantika bir qədər dəyişmişdir: *ux-* “eşitmək”. E.Z.Kajibəyov *ög* “ağıl” sözü ilə bu kökün homogenliyini göstərir (165, 199). N.A.Baskakov bu sözün mənşəyini *u-* “bacarmaq” feili ilə əlaqələndirir və ilkin performansın *yuñ şəklində olduğunu iddia edir (113, 150). Ancaq N.A.Baskakovun ehtimalı o qədər də inandırıcı səslənmir. A.fon Qaben də qədim türk dilində *uk-* “anlamaq” feilini qeydə almışdır (86, 304).

Ç.Qaraşarlı yazır ki, hindavropaşunaslar bəzən bir çox dil ailələrinin qədim qohumluğundan qaynaqlanan nostratik elementləri yanlış olaraq, hind-Avropa dillərinin qohumluğunu sübut edən leksemlər kimi qəbul etmişlər. Onun fikrincə, *vak*, *vāk*, *wak* (“danışmaq, çağırmaq, söz, səs”) və qədim türk dilindəki *ok* (“səs”), *okı* (“çağırmaq”) ümumi nostratik kökdən qaynaqlanan sözlər olub, Avrasiya xalqlarının daha qədim qohumluğunu – ayrı-ayrı dil ailələrinin qohumluğunu əks etdirir (43, 15). Müqayisə edək: urar. *kuqu* “yazmaq” (ACVЯ, 168), qəd.mon. *uqa* “başa düşmək” (КП, 158), sansk. *uuh* “başa düşmək”, ev. *xupku* “başba düşmək, oxumaq”, mon. *uxa* “başba düşmək” (ЭСТыв.Я, I, 34). XII əsrə aid Ə.Yuknəkinin “Atəbətül həqayıq” əsərində *ukuş* sözü “ağıl, anlayış” mənasındadır: *ukuş huş yititip sözümnü anqa* “Ağıl və diqqətini toplayıb sözümlü anlamağa çalış” (AH, 42). Müasir başqırd dilində işlənən *üqə* “fikirləşmək” sözünün mənşəyi bu köklə bağlıdır.

*Or “**yer**”: Türk dillərində qədim söz yuvalarından biri də *or* “yer” köküdür. Müasir türk dillərində bir çox sadə hesab edilən sözlərin tərkibində bu qədim kök morfemin izlərini görmək mümkündür.

Monqol dilinin daqur ləhcəsində həmin söz həm *or* formasını, həm də ilkin “yer” anlamını mühafizə edə bilmişdir (235, 89). Türkologiyada ilk dəfə *ar // or* “yer” kökündən A.Vamberi bəhs etmişdir. O, türk dillərindəki *ara*, *orta*, *aral* “göl” sözlərinin bu kökdən təşəkkül tapdığını göstərmişdir (EWTTS, 17). Ancaq *aral* “göl” sözünün mənşəyi *ar “su” kökü ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilçiliyində F.Ağasıoğlunun (5, 229-232) və B.Xəlilovun (32, 54) etimoloji araşdırmalarında proto *ar*

// *ur* “yer” morfeminin tarixi inkişafından bəhs edilmişdir. F.Ağasioğlu *ar* morfeminin allomorflarının üç semantika üzrə inkişaf etdiyini göstərir: hərəkət-ayrılma, insan, tanrı, yer-məkan. O, bu kökdən intişar edən yer-məkan anlamlı köklərə aşağıdakı derivatları aid edir: *orta, ara, arxa, orman, arx, arıx, arpa, Ağrı // Arğı dağı* (5, 229-232). Fikrimizcə, *arx* sözü *ar “su” kök morfemi ilə əlaqədardır.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən *aran, ard, ora*, sözləri də bu qədim kökün reliktni qoruyub saxlayır. Türk dillərinin mənsub olduğu Ural-Altay dillərinə, həm də digər dil ailələrinə nəzər saldıqda həmin kökün izini onlarla sözdə görmək mümkündür.

Or kökünün derivatları: qəd.türk. *ornak* “yer, mahal” (64, 402), yak.dial. *orqul* “yüksəklik, hündür yer” (ДСЯЯ, 188), *oruu* “yuxarı” (ДСЯЯ, 189), soy. *oran* “ölkə” (VEEWT, 365), kırım. *orın* “yer, mənzil” (Кып.РС, 159), Sib.tat.dial. *oro* “çuxur” (СДСТ, 161), yak. *oroy* “zirvə”, (ЭСТЯ, I, 473-474), xak., saq.dial. *ora* “kartof saxlamaq üçün qazılmış çuxur, quyu” (VEEWT, 364). Orta əsrlərə aid cağatay lüğəti “Abuşka”da *orun // orn* sözü “yer” anlamında verilmişdir (Abus., 23).

Qeyri-türk dillərində derivatları: kor. *orom // oram* “dağ” (ОСНЯ, I, IX), qəd.mon. *oran* “yer” (КП, 154), manc. *oron* “boş yer” (Ман.РС, 132), manc. *oron* “boş yer” (Ман.РС, 132). XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *orun* sözü “yer, məskən” anlamındadır (ƏY, 124):

*Yaş ornığa kanın töküp yüzni boyar,
Hamdın aytıp şeytan ləin qaçar, dostlar* (ƏY, 46).

Əski türk yazılı abidələrində *orun* “yer, məskən, məhəllə, taxt” mənalarında işlənmişdir: *orun nağ* “yer, taxt”, *yığışlığ orun* “qurbangah”, *orun töşək* “yataq yeri”, *yer orun* “ölkə, diyar”, *kara orun* “qara yer, qəbir, məzar” (QTAS, 79). Çağdaş xakas və çuvaş dillərində *or-* feili “qazmaq” anlamındadır. Həmin fakt da *or // ur* kökünün sinkretikliyi göstərir. Qədim türk dilində *oruk* “yol” sözü işlənmişdir (86, 289). Müqayisə edək: mon. *oru-* “bir yere getmək” (MTS, II, 968).

Qırçaq qrupu türk dillərinin leksikası üçün səciyyəvi olan *orman* “meşə” sözünün kökü də *or // ur* “yer” kök morfemi ilə bağlıdır. G.J.Ramstedt *orman* sözünün *or // ur* “dağ, təpə” kökündən yarandığını ehtimal edir (ЭСТЯ, I, 473). A.T.Kaydarov da *orman, orın* sözlərinin *or kökündən təşəkkül tapdığını qeyd edir, lakin ilkin mənənin nə olduğunu göstərmir (171, 256). Türk dillərində *orman* sözü aşağıdakı mənələrdədir: çuv. “kənd, tala, meşədə ağacsız yer”, qum., tat., qaz., noq. “meşə” (ЭСТЯ, I, 473). Türk dillərində olduğu kimi, monqol dillərində də *oron* “yer” mənəsindədir. S.Y.Malov uyğur dilinin Hami ləhcəsində *orna-* feilinin “yerini dəyişmək” mənələrində işləndiyini qeyd edir (199, 172). Dünya dillərində bu söz yuvasından yaranmış *ar // or // ur* kökünü özündə ehtiva edən “yer-məkan” anlamlı, tarixi baxımdan düzəltmə sözlər kifayət qədərdir. Bu kök yuvasından *ur // ar // er // ar // ir* allomorflarının şaxələnməsi nəticəsində yeni semantikalı sözlər yaranmışdır

Ar allomorfı: Bu allomorf öz müstəqilliyini bəzi dillərdə mühafizə edə bilmişdir: mon. *ar* “arxa tərəf, arxa” (MPC, 40), kalm. *ar* “arxa tərəf, şimal tərəf, şimal” (Кал.РС, 46).

Həmin kökün türk dillərində derivatları aşağıdakılardır

dır: Alt. *arka* “dağ döşü, yamacı”, ur. *aran* “at saxlanan yer, ağıl” (УС, 35), yak. *ara* “yol” (СЯЯ, I, 126), yak.dial. *araan* “alaçıq olan yer” (ДСЯЯ, 48), *arqi* “yuxarı” (ДСЯЯ, 50), tuv. *arqa* “dağ meşəsi” (ЭСТув.Я, I, 130), Alt.dial. *araqa* “sıra dağlar”, *arqa* “çixış yeri”, *arqa* “dağ, tərə, dağın arxası, arxa tərəf”, *arqaa* “şimal”, *arka* “sıra dağ” (111, 103, 142).

Qeyri-türk dillərində derivatları: fin. *aro* “çöl” (ФРС, 39), mac. *arra* “ora” (БРС, 46), bud. *ara* “keçid, məsafə” (Буд.РС, 20), kürd. *aran* “çəmənlik, otlaq” (Кур.РС, 48), ər. *arīn* “meşə” (13, 255), lak. *arşi* “yer” (СССДЯ, 71), ər. *ārāb-ā* “çöl” (193, 212), oset. *arən* “sərhəd” (ОРС, 41), bury. *ara* “arxa tərəf”, “şimal” (КП, 154), sansk. *arana* “uzaq”, *ardha* “tərəf, vilayət, yer” (СРС, 71), inq. *are* “düz, çöl”, çeç. *ārē* “yer, tarla, düz, çöl” (Чеч.РС, 41), xet. *aras* “meşə” (ССМСИЯ, 138), kor. *are* “aşağı” (238, 66).

Türk dillərindəki *arqa* “dağ silsiləsi, dağ aşırımı” sözü vaxan dilində də eyni mənada işlənir. İ.M.Steblin-Kamenski səhvən bu sözün kökünü İran dillərinə bağlayır (ЭСВЯ, 86). Halbuki həmin sözün kökü nostratik mənşəlidir. Müqayisə edək: amer. *arqa* // *arya* “dağ” (AED, 12), uyğ. *aruğ* “meşə”, soy. *aruğ* “dağ meşəsi” (VEEWT, 25).

Müasir Azərbaycan dilində işlənən *arxa* sözü eyni mənada qədim assur dilində də *arka* variantında olmuşdur (AD, I, 271). Dünyanın ekzotik dillərindən olan bask dilində *aran* “vadi” anlamındadır (EDB, 100). Daqur dilində *ar* “ara”, *arka* // *arxa* sözünün variantı kimi işlənir (EDAL, 311). Müqayisə üçün qeyd edək ki, protokelt dilində **aro* sözü “əkilməmiş, şumlanmış yer, torpaq” mənasını ifadə etmişdir (EDPC, 42). Qazax dilində *aran* “çəpər, alçaq divar”, türk dilində *aran* “mal-qara saxlanan həyət” mənəsidir.

V.V.Radlovun qeydinə görə, qədim türk dillərində *aran* sözü “çəmən, qışlaq” mənalarında işlənmişdir (ОСТН, I, 143).

*Ur allomorfu: başq. *urın* “yer” (БРС, 580), *uram* “küçə” (БРС, 578), yak. *uraha* “yay iqamətgahı, mənzili” (276, 64, 61). A.Vamberi *ur* kökünün qədim çağatay dilində “hündürlük, yüksəklik” anlamında işləndiyini qeyd edir (EWTTS, 57).

Qeyri-türk dillərində də *ur* allomorfunun derivatları var: man. *ur-ala* “dağ zirvəsi”, mon. *ur* “quyu” (VEEWT, 364), fin. *ura* “iz, yol” (ФРС, 681), mol. *urme* “iz” (ГРМС, 198). Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *urşu* sözü “bünövrə, özl” (ADDL, 519), Mehri şivəsində *urım* sözü “meşə” (ADDL, 516) mənəsidir. Türk toponimlərində *ur* “möhkəmləndirilmiş qaya, yer, qala səddi, səngər, yarıqan, sıldırım” anlamlarındadır. Q.Qeybullayevin məlumatına görə, Qazaxıstanda Urnak şəhərinin adı da bu köklə bağlıdır (45, 92). Beləliklə, toponimik materiallar bir daha təsdiq edir ki, *or* // *ur* kökü qədim və müasir türk dillərində onomastik vahidlərdə “yer, məkan” anlamında qorunmuşdur. Əksər müasir sözlərin tərkibində isə həmin kök asemantikləşmişdir. Lebedin tatarlarının dilində *urna-* feili “yer tutmaq, yerində olmaq” mənəsini ifadə edir (114, 217).

*Ör allomorfu: *Ör kökünün allomorfu olan *ör* türk dillərində “yuxarı, yoxuş, yüksəklik, sərhəd” mənələrindədir (ЭСТЯ, I, 542). Həmin allomorfun derivatları aşağıdakılardır: Azərb. *örüş*, qəd.türk. *örü* “yuxarı” (ПДП, 407), Alt.dial. *örö* “yüksəklik, yuxarı”, *örökö* “həyət”, *örqöö* “saray” (111, 103, 142). Müstəqil kök kimi işləndiyi dillər: kom. *ör* “dağ” (КЭСКЯ, 153). Türkmən klassik ədəbi nümunələrində *öre* sözü “meydan” mənəsini ifadə edir (TKES, 286).

Lebedin tatarlarının dilində (Altay dilinin şimal dialekti) *örqö* “məbəd, saray, qala” anlamlarındadır (114, 181).

*Ūr allomorfu: başq. *ür* “yoxuş”, *üreş* “otlaq” (BPC, 589).

*İr allomorfu: mon. *ira*, uyğ. *ir* “şimal” (VEEWT, 364). “Qədim türk lüğəti”ndə *ir* “dağın günəş düşən, günəşli tərəfi, hissəsi” mənasında verilmişdir (ДТС, 211). Orxon abidələrində *yir // ir // ır* “şimal, quzey” anlamındadır (93, 245, 259). Bu paralellik də bir daha sübut edir ki, *yer* sözü ilə *or // ur // ir* köklərinin etimoloji cəhətdən yaxınlığı var. N.Məmmədov yazır ki, *ir* termini qədim türk sözü olmaqla “yüksəklik, dərə-təpə, çay döngəsi” mənaları kəsb edir. *İr* termini Qarair (Goranboy), İrkar təpəsi (Kəlbəcər rayonu), İrdağ (Astara rayonu), İrkör dağı (Xocavənd rayonu) və digər toponimlərdə iştirak edir (54, 157).

*Er allomorfu: protokelt. *erra* “geri” (EDPC, 118). Orta Asiyada Erqın hidronimi var. E.Murzayev *erqın* sözünü “çöl, düz” anlamında izah edir (CHГТ, 201).

Analoji leksik paralellər göstərir ki, proto *or “yer” kökünün işlənmə coğrafiyası çox genişdir və həmin qədim kök qeyri-Altay dillərində də yayılmışdır. Bütün bu sadələdiyimiz dil faktları bir daha sübut edir ki, proto *or // ur* “yer” morfemi qədim türk dillərində əsas söz yuvalarından biri olmuşdur. Tarixən onun allomorfı çoxşaxəli fonomorfoloji təkamül prosesinə məruz qalmış, *ar // or // ur // ür // er // ir // ör* fonovariantlarında yeni mənalar qazanmış və ya digər sözlərin tərkibində asemantikləşmişdir. Ural-Altay dillərinin zəngin materialları təsdiq edir ki, həmin kökün tarixi çox qədimlərə gedib çıxır.

Beləliklə, qədim türk dilində müxtəlif yuvalardan tə-

şəkkül tapan sözlərin morfonoloji və ya fonosemantik inkişafı yeni derivatların yaranmasına səbəb olmuşdur. İlkən söz yuvalarının müəyyənləşdirilməsi türk dillərinin etimologiyası üçün yeni faktların aşkar edilməsinə kömək edir.

Söz yuvası metoduna əsaslanaraq analoji derivatların müqayisəyə cəlb olunması yolu ilə də etimoloji baxımdan düzətmə sözlərin arxetipini bərpa etmək mümkündür. Eyni zamanda söz yuvası metodu ilə türk dillərində ölü söz köklərini də aşkara çıxarmaq olur.

NƏTİCƏ

Türk dillərinin kök sözlərinin ilkin strukturu *V*, *CVC*, *CV*, *VC* formalarındadır, yəni təkhecalılıq modelinə əsaslanır.

İlkin söz köklərinin yaranmasında səs təqlidi amilin xüsusi önəmi vardır, çünki ilkin sözlərin bir çoxu məhz səs təqlidinin nəticəsi kimi formalaşmışdır. Bu faktı dilin fonosemantik mahiyyəti də sübut edir. Protodildə sözlər deyil, məhz səslər hazır formada olmuşdur. Səs simvolikası da ilkin söz modellərinin yaranmasında əsas amillərdən biridir. Yəni ilkin səslərlə onların ifadə etdikləri məna arasında bağlılıq vardır.

Türk dillərinin kök sözlərini mənşə baxımından iki qrupa bölmək olar: nostratik köklər və xalis türk mənşəli köklər. Nostratik köklər tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə müşahidə edilən ortağ söz kökləridir. Xalis türk mənşəli sözlər isə yalnız türk dillərinin yazılı qaynaqlarında və müasir mərhələsində mühafizə edilən ortağ köklərdir.

Türk söz kökləri dilin amorfluq mərhələsindən iltisafı quruluşa doğru inkişaf mərhələsində fonosemantik divergensiyalara, morfoloji və morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu inkişaf mərhələsində bəzi söz kökləri müstəqilliyini qorumuş, digərləri isə asemantikləşmişdir.

Türk dillərinə aid qədim kök morfemlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri onların sinkretikliyi və çoxvariantlılığıdır. Kök sözlərdə çoxvariantlılıq qədim dialekt fərqlərinin təzahürüdür.

Araşdırma göstərir ki, bir türk dilində arxaikləşən, daşlaşan, ölü kökə çevrilən söz digər bir türk dilində və ya

dialektində öz müstəqilliyini mühafizə etmişdir. Yəni bir türk dili üçün sinxronik baxımdan sadə hesab edilən hər hansı bir söz digər bir türk dili üçün düzəltmədir.

Türk söz köklərinin formalaşması bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlkin təkhecalı söz kökləri bəzən bir neçə dəfə fuziallaşmaya məruz qalmışdır. Bu prosesin öyrənilməsi üçün ölü dillərdəki faktların, xüsusilə şumer dilindəki sözlərin müqayisəyə cəlb olunması xüsusi önəm daşıyır.

Söz köklərindəki variantlılıq sonradan yeni köklərin yaranması, təşəkkülü üçün əsas qaynaq olmuşdur. Söz köklərində yeni allomorfların yaranması söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Qədim türk söz köklərində bir çox halda fonetik fərqlənmələr, variativlik məna fərqlənmələrinə gətirib çıxarmışdır.

Müasir türkologiyada kombinator səciyyəli hesab edilən fonetik hadisələr (səsdüşümü, metateza, səsartımı, səs əvəzlənmələri) qədim dövrlərdə derivatoloji funksiya daşımış, söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Həmçinin ilkin uzanma, sinkretiklik, fuziallaşma-asemantikləşmə ilkin söz yaradıcılığı üsullarıdır.

Kök morfemlərin tədqiqi ilkin söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövrdə kök sözlərdə derivatoloji proses kimi fonoloji üsul dominantlıq təşkil etmişdir. Şəkilçiləşməyə qədər olan mərhələdə yeni söz köklərinin yaranmasında məhz fonoloji vasitələr aparıcı rol oynamışdır.

Araşdırma sübut edir ki, türk dillərindəki söz köklərinin kompleks etimoloji təhlilini aparmaq üçün türk dillərinin faktları və qaynaqları kifayət etmir. Qohum olmayan dillərdəki analoji dil faktlarından da bəhrələnmək lazımdır.

İlkin söz köklərinin yeni-yeni yarandığı dövrlərdə polisintetiklik, omonimlik, sinkretiklik, çoxfunksiyalılıq daha səciyyəvidir. Kök morfemlərdə semantik inkişaf, əsasən, konkretlikdən mücərrədlərə doğru getmişdir, çünki mücərrəd anlayışlar insan təfəkküründə sonradan yaranmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1979, 95 s.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: "Maarif", 1989, 364 s.
3. Ağasıoğlu F. Prototürk dialektləri lərinqal nəzəriyyə işığında // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: "Çıraq", 2005, s. 213-216.
4. Ağasıoğlu F. Al köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: "Çıraq", 2005, s. 221-228.
5. Ağasıoğlu F. Ar köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: "Çıraq", 2005, s. 229-232.
6. Ağasıoğlu F. Qu köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: "Çıraq", 2005, s. 233-236.
7. Ağasıoğlu F. Etrusk-türk bağı. Bakı: "Qismət", 2011, 180 s.
8. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: "Maarif", 1984, 392 s.
9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: "Maarif", 1988, 267 s.
10. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və ədəbiyyat. 2 cild. I cild. Bakı: "Gənclik", 2003, s. 424-480.
11. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mən-zərəsinin öyrənilməsi // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: "Elm", 1984, s. 38-44.

12. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə. Bakı: "Elm", II c., 2003, 271 s.; III c., 2012, 187 s.
13. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: "Elm", 2009, 448 s.
14. Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: "Maarif" 1974, 160 s.
15. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlərlüğü. Bakı: "Nurlan", 2003, 306 s.
16. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğü. Bakı: "Oğuz eli", 1988, 452 s.
17. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, 203 s.
18. Cəfəroğlu İ. Türk, urartı, alban etnolingvistik uyğunluqları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, 327 s.
19. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: "Maarif", 1988, 286 s.
20. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1994, 200 s.
21. Ələsgərova T., Sadıqova C. Hüsəməddin Xoyi. "Töhfəyi Hüsəm" (XIII əsr farsca-türkcə mənzum lüğətin elmi-tənqidi mətni, transkripsiyası, türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü, dil xüsusiyyətləri). Bakı: "İrşad", 1996, 239 s.
22. Əlizadə S. Azərbaycan sözlərinin sonundan samitlərin düşməsinə dair // ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1970, №2, s. 26-29.

23. Əlizadə S. Azərbaycan dilində -rı⁴ seqmentli sözlərin təşəkkülü // ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1973, №2, s.11-15.
24. Əlizadə S. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, s. 47-50.
25. Əsgərov M. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməsinin lingvopsixoloji problemləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 284 s.
26. Hacıyev T. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, s. 16 -28.
27. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: "Elm", 1983, s. 25-34.
28. Hacıyev T. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Öndər", 2004, 365 s.
29. Hacıyeva A. Türk dillərindəki bəzi feillərin kökdaxili səs əvəzlənməsi ilə semantik inkişafı haqqında // Tədqiqlər. Bakı: "Nurlan", 2003, №1, s. 56-60.
30. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı: "Nurlan", 2007, 327 s.
31. Humboldt fon V. Dillərin milli xarakteri haqqında. Bakı: "Prestij", 2014, 138 s.
32. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1998, 220 s.
33. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı. Filol.elm.dok. ...dis. avtoref. Bakı: 1999, 66 s.

34. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: "Nurlan", 2006, 384 s.
35. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: "Nurlan", 2007, 280 s.
36. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 350 s.
37. İnanç E. Zoomorfem arxetiplərinin müxtəlif sistemli dillərdə fonosemantik variantları // Tədqiqatlar. Bakı: "Nurlan", 2009, №2, s. 6-12.
38. Kazımov Q. Qapalı dünyanın sirri və ya etnoteolinqvistik nəzəriyyə // Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 304-332.
39. Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 333-347.
40. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: "Təhsil", 2003, 583 s.
41. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı: "Nurlan", 2005, 598 s.
42. Kazımov Q. Kök və şəkilçiyə ayrılma bilməyən ikihecalı sadə feillər // Filologiya məsələləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, №4, s. 3-39.
43. Qaraşarlı Ç. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – türklər. Bakı: "Elm və təhsil", 2009, 280 s.
44. Qaraşarlı Ç. Troyalılar türk idilər. Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 128 s.
45. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.

46. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı: "Marif", 1989, 568 s.
47. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksikosemantik inkişaf. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 400 s.
48. Məlikov İ. Qədim xett və Azərbaycan dil uyğunluqları // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: "Elm", 1983, s.128-137.
49. Məlikov İ. Xatt-ümumtürk paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: "Elm", 1984, s.100 - 105.
50. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: "Elm", 1983, s. 5-24.
51. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı haqqında // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: "Elm", 1984, s. 59 -66.
52. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksikosemantik inkişafı. Bakı: ANI nəşriyyatı, 1987, 84 s.
53. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 180 s.
54. Məmmədov N. Toponimika. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 407 s.
55. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı: ANI-nin nəşri, 1984, 126 s.
56. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: "Marif", 1986, 320 s.
57. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 375 s.

58. Nağısoylu M. Həzininin "Hədisi-ərbəin" tərcüməsi. Bakı: "Nurlan", 2008, 432 s.
59. Ögəl B. Böyük hun imperiyası. I kitab. Bakı: "Gənclik", 1992, 407 s.
60. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: "Yazıçı", 1993, 395s.
61. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin fonetikasi. Bakı: "Nurlan", 2004, 414 s.
62. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. 2 cildə. Bakı: "Nurlan", 2006, I c., 648 s.; II c., 480 s.
63. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: "Nurlan", 2007, 528 s.
64. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. Bakı: "Nurlan", 2009, I c. 568 s.; II c. 464 s.; IV c., 2010, 500 s.
65. Rəhimov A. Azərbaycan dili üçün asemantikləşmiş bəzi kök morfemlərin izahında M.Kaşğarlı "Divanı'nın rolu // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: "Elm", 1984, s. 66-100.
66. Serebrennikov N., Hacıyeva N. Türk dillərinin tarixi qrammatikasi. Bakı: "Səda", 2002, 340 s.
67. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikasi. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 371 s.
68. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: "Yazıçı", 1983, 326 s.
69. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: "Gənclik", 1994, 231 s.
70. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU, 2003, 408 s.
71. Şükürlü Ə. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı: "Maarif", 1993, 336 s.

72. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 464 s.
73. Tanrıverdi Ə. "Dədə Qorqud Kitabı"nda dağ kultu. Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 120 s.
74. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: "Elm", 2005, 335 s.
75. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. 2 cildə. I c. Bakı: "Mütərcim", 2006, 528 s.
76. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: "Elm", 1984, 150 s.
77. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası (səs keçidləri). I hissə. Gəncə: H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Universiteti, 1994, 79 s.
78. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 320 s.
79. Zahidoglu V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksikasi haqqında bəzi qeydlər // AMEA-nın "Xəbərlər"i, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı: 1998, №1-2, s. 66-75.

Türk dilində:

80. Akar A. Muğla Ağızları. Muğla: Muğla Universiteti Basımevi, 2006, 320 s.
81. Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1941, 382 s.
82. Eckmann Y. Çağatayca El Kitabı. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988, 288 s.
83. Ercilasun A.B. Kutadgu Bilig Grameri. Fiil. Ankara: Gazi Universiteti Basımevi, 1984, 196 s.

84. Ercilasun A.B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 488 s.
85. Ergin M. Orhun abideleri. 3.Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975, 191 s.
86. Gabain Von A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 313 s.
87. Hacıminoglu N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. Ankara: Cönk Yayınları, 1991, 228 s.
88. Reşideddin Oğuznamesi. Oğuz Destanı. Tercüme ve Tahlili. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972, 164 s.
89. Sakaoğlu S. Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar. Konya: Komen Yayınları, 2012, 304 s.
90. Sheka Y.V. Rekonstruksiyon Prensipleri // Dil Araştırmaları. Uluslararası Hakemli Dergi (Çeviren Mehman Musaoğlu). Ankara: Avrasya Yazarlar Birliği, 2009, Sayı 4, s.125-134.
91. Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 200 s.
92. Tekin T. Türk Dillerinde Birinci Uzun Ünlüler. Ankara: T.C.Kültür Başkanlığı, Simurg, 1995, 192 s.
93. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. 2.Baskı. İstanbul: Kitap Matbaası, 2003, 272 s.
94. Tekin T. Orhon Yazıtları. 4. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 232 s.

Rus dilində:

95. Абаев В.И. Скифо - европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва: "Наука", 1965, 169 с.

96. Абаев В.И. Персидский топоним Хунсар // Топонимика Востока. Москва: "Наука", 1969, с.125-129.
97. Авазбаев Н. Структура слога в языках различных типов. Ташкент: "Фан", 1986, 107 с.
98. Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск: Издательство КЧГПУ, 1999, 258 с.
99. Андреев Н.Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957, №2, с. 3-18.
100. Андреев Н.Д. Ранне-индоевропейский праязык. Ленинград: "Наука", 1986, 328с.
101. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. Москва: "Мысль", 1982, 304 с.
102. Асланов В.И. К проблеме реконструкции корневых морфем // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1971, №2, с. 67-75.
103. Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Издательство Азерб.ССР, 1958, с.51-65.
104. Ахметянов Р.Г. К вопросу о природе звуковых переходов в тюркских языках // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1961, №6, с.128-129.
105. Ахтямов М.Х. О структуре и звуковом составе односложных корней в башкирском языке //

- Тюркское языкознание. Ташкент: "Фан", 1985, с.285-288.
106. Байтасов Р.Р. Родство алтайских, палеоазиатских и уральских языков. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2013, 162 с.
107. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 270 с.
108. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1951, 410 с.
109. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.2. Фонетика и морфология. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1952, 543 с.
110. Баскаков Н.А. Морфологическая структура слова в тюркских языках // Морфологическая структура слова в языках различных типов. Москва-Ленинград: "Высшая школа", 1963, с.76-84.
111. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи). Москва: "Наука", 1966, 173 с.
112. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандинцев (куманды - кижы). Москва: "Наука", 1972, 279 с.
113. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва: "Наука", 1979, 270 с.
114. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва: "Наука", 1985, 233 с.
115. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва: "Наука", 1988, 208 с.

116. Батманов И.А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1959, 218 с.
117. Баязитова Ф.С. Говоры татар кряшен в сравнительном освещении. Москва: "Наука", 1986, 248с.
118. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев: Издательство Киевского государственного университета им. Т.Г.Шевченко, 1950, 267 с.
119. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. Москва: Издательство иностранной литературы, 1955, 260 с.
120. Бенвенист Э. Семантические проблемы реконструкции // Общая лингвистика. Москва: "Прогресс", 1974, с. 831-849.
121. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках. Москва: "Наука", 1969, 183 с.
122. Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. Ленинград: "Наука", 1971, с. 90-110.
123. Бертагаев Т.А. Об анлауте и некоторых этимологических наблюдениях в алтайских языках // Структура и история тюркских языков. Москва: "Наука", 1971, с. 301-306.
124. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск: "Наука", 1989, 644 с.

125. Бирюкович Р.М. О первичных долгих гласных в чулымско-тюркском языке // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1976, №6, с. 55-67
126. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, 265 с.
127. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. Москва: "Наука", 1963, 368 с.
128. Будаев Б.Ц. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении. Новосибирск: "Наука", 1978, 302 с.
129. Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японско и карачаево-балкарского языков. Нальчик: Издательство Нальчик, 2002, 201 с.
130. Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. Санкт-Петербург: Б.&К., 1999, 115 с.
131. Васильева Е.Ф. Фонологическая структура односложных корней-основ имен существительных в современном чувашском языке // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: "Гылым", 1990, с. 55-62.
132. Виноградов В.А. О реконструкции протоязыковых состояний // Система и уровни языка. Москва: "Наука", 1969, с. 4-40
133. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982, 244 с.
134. Гаджиев Т. Восстановление древних морфем в тюркских языках // Türk dillərinə dair etimoloji və

- tarixi-morfoloji tədqiqlər. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1987, s. 3-9.
135. Гаджиева Н.З. Глухое начало в тюркском языке // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1973, №3, с. 3-9.
136. Гаджиева Н.З. К истории анлаута в тюркских языках // Тюркологические исследования. Москва: "Наука", 1976, с. 77-93.
137. Гаджиева Н.З. О морфологической реконструкции тюркских языков // Проблемы современной тюркологии. Алма-Ата: "Наука", 1980, с.154-157.
138. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней). Москва: "Наука", 1965, 183 с.
139. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984, Т. I, 428 с., Т. II, 1328 с.
140. Герценберг Л.Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. Ленинград: "Наука", 1972, 272 с.
141. Грамматика хакасского языка (под ред. Н.А.Баскакова). Москва: "Наука", 1975, 418 с.
142. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент: "Фан", 1975, 239 с.
143. Десницкая А.В. Сравнительное языкознание и история языков. Ленинград: "Наука", 1984, 351 с.

144. Дёрфер Г. О состоянии исследования халаджской группы языков // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1972, №1, с. 89-97.
145. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка) // ADU-nun Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1979, № 6, s.11-13.
146. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии. Фрунзе: "Илим", 1971, 162 с.
147. Диалекты хакасского языка. Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1973, 162 с.
148. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 205 с.
149. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948, 276 с.
150. Дмитриев Н.К. Язык барабинских татар. Ленинград: "Наука", 1981, 224 с.
151. Дмитриева Л.В. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // Алтайские этимологии. Ленинград: "Наука", 1984, с.130-178.
152. Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус: "Каракалпакстан", 1980, 202 с.

153. Дульзон А.П. Установление архетипа фонемы по межъязыковым рядам альтернатив // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1973, №5, с.93-104.
154. Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Москва: Российская Академия Наук, 1996, 390 с.
155. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 302 с.
156. Зайончковский А.А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносyllабические (односложные) типа С+Г (согласный+гласный) // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1961, №2, с. 28-35.
157. Захарин Б.А. Типология языков Южной Азии. Москва: Издательство Московского университета, 1987, 185 с.
158. Зиндер Л.Р. Общая фонетика и избранные статьи. 2-е издание. Москва: Издательский центр "Академия", 2007, 576 с.
159. Иванов В.В. Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков. Т. I-II. Т. II. Индоевропейские и древнесеверокавказские (хаттские и хурритские) этимологии. Москва: "Языки славянских культур", 2008, 704 с.
160. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963, 178 с.

161. Иллич-Свитыч В.М. Алтайские дентальные *t, d, ð* // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963, № 6, с. 37-56.
162. Иллич-Свитыч В.М. Алтайские гуттуральные *к', *к, *g // Этимология. Москва: "Наука", 1965, с.338 - 344.
163. Исхаков Ф.Г. Тувинский язык. Очерк по фонетике. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1957, 223 с.
164. Кажибеков Е.З. О морфонологической природе тюркского корня // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol.39. Budapest: Akademiai Kiado, 1985, No. 2/3, p. 353-360.
165. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата: "Наука", 1986, 272 с.
166. Кажибеков Е.З. Проблемы реконструкции тюркского праязыка: пропедевтический ракурс // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1987, №4, с.3-22.
167. Кажибеков Е.З. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: "Гылым", 1990, с. 95-102.
168. Кайдаров А.Т. Некоторые аспекты синкретизма первичных основ в тюркских языках // Проблемы современной тюркологии. Алма-Ата: "Наука", 1980, с. 85-93.

169. Кайдаров А.Т., Кажибеков Е.З. Гомогенные корни и их лексико-семантическое развитие // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1980, № 3, с.17-23.
170. Кайдаров А.Т., Кажибеков Е.З. Из опыта этимологических исследований корневых моносиллабов казахского языка // Теория и практика этимологических исследований. Москва: "Наука", 1985, с. 42-46.
171. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: "Наука", 1986, 328 с.
172. Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: "Гылым", 1990, с. 5-25.
173. Калиев Г.К. Об этимологии некоторых казахских диалектных корней и основ // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: "Гылым", 1990, с.185-190.
174. Кацнельсон С.Д. К фонологической интерпретации протоиндоевропейской звуковой системы // Актуальные вопросы сравнительного языкознания. Сборник статей. Ленинград: "Наука", 1989, с.131-149.
175. Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва: "Наука", 1977, 320 с.
176. Клычков Г.С. Об основных приемах лингвистической реконструкции // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1961, № 6, с. 30 - 41.

177. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: "Наука", 1974, 274 с.
178. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. Москва: "Наука", 1971, с. 108-138.
179. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: "Наука", 1980, 255 с.
180. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. Москва: "Наука", 1971, с. 9-29.
181. Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайских языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. Ленинград: "Наука", 1971, с.362-366.
182. Кормушин И.В. К происхождению частей речи в тюркских языках // Тюркология-88. Фрунзе: "Илим", 1988, с. 23-25.
183. Корнилов Г.Е. Евразийские лексические параллели. Чебоксары: Чувашский государственный университет, 1973, 297 с.
184. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1984, 183 с.
185. Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962, 371 с.

186. Кулиев Э. Фитонимы в азербайджанском языке // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. 3 cildə. I c. Bakı: "Kitab aləmi", 2004, s. 121-171.
187. Курилович Е.О. О методах внутренней реконструкции // Новое в лингвистике. Выпуск IV. Москва: "Прогресс", 1965, с. 400-432.
188. Курышжанов А.К. Исследование по лексике тюркско-арабского словаря. Алма-Ата: "Наука", 1970, 233 с.
189. Куртенэ де Б. Языковедение и язык. Исследования, замечания, программы лекций. Москва: Издательство ЛКИ, 2010, 216 с.
190. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. Москва: "Наука", 1976, 125 с.
191. Левитская Л.С. Кумыкские этимологии // Тюркологические исследования. Москва: "Наука", 1976, с. 132-137.
192. Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1952, 174 с.
193. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва: "Наука", 1983, 308 с.
194. Макаев Э.А. Реконструкция индоевропейского этимона // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1967, №4, с. 26-34.
195. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва: "Наука", 1970, 287 с.
196. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. Москва: "Наука", 1977, 205 с.

197. Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. Москва: "Высшая школа", 1989, 200 с.
198. Максютובה Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва: "Наука", 1976, 292 с.
199. Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1954, 203 с.
200. Малов С.Е. Лобнорский язык. Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1956, 198 с.
201. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1957, 197 с.
202. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1959, 111 с.
203. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, 183 с.
204. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1967, 220 с.
205. Мамедов А. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1970, №5, с. 58-69.
206. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // Вопросы Азербайджанской филологии. Выпуск II. Баку: "Наука", 1984, с. 5-21.

207. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: "Элм", 1985, 208 с.
208. Манкеева Ж.А. Реконструкция "мертвых" корней в гнезде гомогенных основ // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: "Гылым", 1990, с.112-116.
209. Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. Алма-Ата: "Гылым", 1991, 154 с.
210. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Москва: Научная ассоциация востоковедения, 1924, 37 с.
211. Марр Н.Я. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1926, 74 с.
212. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. I-IV. Т. I. Ленинград: Издательство ГАИМК, 1933, 399 с.; Т. II. Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 523 с.; Т. IV, 1937, 327 с.
213. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). Москва: Издательство иностранной литературы, 1960, 261 с.
214. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1938, 510 с.
215. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Москва: Издательство иностранной литературы, 1954, 99 с.

216. Меликишвили И.Г. Структура корня в общекартвельском и общеиндоевропейском // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1980, №4, с. 60-71.
217. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1991, №2, с. 27-42.
218. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва: "Наука", 1979, 272 с.
219. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва: "Наука", 1964, 344 с.
220. Мусаев К.М. Алтайская гипотеза в свете контактов тюркских языков с языками мира // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1980, №4, с.52-59.
221. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва: "Наука", 1984, 227 с.
222. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад: "Ылым", 1973, 234 с.
223. Мухамедова З.Б. О некоторых архаических чертах в фонетике туркменского языка // Тюркологические исследования. Москва: "Наука", 1976, с.152-157.
224. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва - Ленинград: "Наука", 1989, 283 с.
225. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. Москва: Издательство восточной литературы, 1963, 121 с.
226. Насилов Д.М. Морфосемантическая этимологизация-ведущий принцип построения "Этимологи-

- ческого словаря тюркских языков" // Теория и практика этимологических исследований. Москва: "Наука", 1985, с. 50-55.
227. Нафиков Ш.В. Бореальные элементы в башкирском языке. Уфа: "Гилем", 2003, 302 с.
228. Нерознак В.П., Широков О.С., Журавлев В.К. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. Москва: "Наука", 1988, 238 с.
229. Нигматов Х.Г. О глагольных корнях типа СГС и СГ по материалам словаря Махмуда Кашгарского // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1970, №3, с.39-44.
230. Новикова К.А. Очерки диалектов эвенкского языка. Ольский говор. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1960, 263 с.
231. Орузбаева Б.О. О структурно-морфологических особенностях корневых морфем типа ГС в киргизском языке // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1975, №5, с.78 - 81.
232. Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2001, 480 с.
233. Панфилов В.З. Нивхско - Алтайские языковые связи // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1973, №5, с. 3-13.
234. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва: "Наука", 1964, 298 с.

235. Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1930, 175 с.
236. Пизани В. Этимология. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956, 188 с.
237. Раджабов А. Историко-этимологические разыскания по языку Орхоно-Енисейских памятников // *Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər*. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1987, s. 85-96.
238. Рамstedт Г.И. Грамматика корейского языка. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951, 232 с.
239. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957, 254 с.
240. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1971, 250 с.
241. Рассадин В.И. Язык сойотов Бурятии. Элиста: Изд.-во Калм.ун-та, 2012, 156 с.
242. Рясанен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва: Издательство иностранной литературы, 1955, 221 с.
243. Садвакасов Г. Имеется ли в современном уйгурском языке фонетический способ словообразования // *Советская тюркология*. Баку: "Наука", 1972, №6, с.80-82.
244. Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань: Татарское книжное издательство, 1985, 157 с.

245. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол. Москва: "Наука", 1964, 266 с.
246. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, 643 с.
247. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва: "Наука", 1966, 437 с.
248. Севортян Э.В. Об этимологическом словаре тюркских языков // *Вопросы языкознания*. Москва: "Наука", 1971, № 6, с. 74-87.
249. Севортян Э.В. К источникам и методам пратюркских реконструкций // *Вопросы языкознания*. Москва: "Наука", 1973, №2, с. 35-45.
250. Севортян Э.В. Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова ? // *Вопросы языкознания*. Москва: "Наука", 1975, №4, с. 46-53.
251. Севортян Э.В. О случаях падения начальных согласных в тюркских языках // *Turcologica*. Ленинград: "Наука", 1976, с. 148-155.
252. Севортян Э.В. Тюркские этимологии // *Теория и практика этимологических исследований*. Москва: "Наука", 1988, с. 5-51.
253. Соссюр де Ф. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // *Труды по языкознанию*. Москва: "Прогресс", 1997, с. 302-562.

254. Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957, с. 3-71.
255. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Москва: "Наука", 1984, 484с.
256. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Москва: "Наука", 2002, 767 с.
257. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва: "Наука", 1965, 148 с.
258. Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1955, 287 с.
259. Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории // Морфологическая структура слова в языках различных типов. Москва-Ленинград: "Высшая школа", 1963, с.33-52.
260. Сыромятников Н.А. Методика сравнительно-исторического изучения общих морфем в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. Ленинград: "Наука", 1971, с. 51-65.
261. Сыромятников Н.А. Определение родственных корней // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1972, №2, с.112-123.
262. Сыромятников Н.А. Древнеяпонский язык. Москва: Восточная литература, РАН, 2002, 176 с.
263. Тагирзаде А.Ш. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербай-

- джанского языка (на материале Шекинской зоны). Автореф. дис. ...канд. фил. наук. Баку: 1983, 25 с.
264. Татаринцев Б.И. О происхождении тюркского наименования неба (и его соответствия) // Советская тюркология. Баку: "Наука", 1984, №4, с. 73-84.
265. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва: "Наука", 1966, 83 с.
266. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. Москва: "Наука", 1976, 575 с.
267. Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1951, 196 с.
268. Тодаева Б.Х. Баоаньский язык. Москва: "Наука", 1964, 158 с.
269. Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов. Москва: "Наука", 1985, 133 с.
270. Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 2001, 494 с.
271. Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Т. I-II. Т. II. Москва: "Языки славянских культур", 2006, 544 с.
272. Тронский И.М. Общинеоевропейские языковые состояния (вопросы реконструкции). Ленинград: "Наука", 1967, 103 с.
273. Трубачев О.Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957, №2, с. 86 - 96.

274. Трубачев О.Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957, №5, с. 58-72.
275. Трубачев О.Н. Реконструкция слов и их значений // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1980, №3, с. 3-14.
276. Убрятова Е.И. Язык норильских долган. Новосибирск: Издательство "Наука" Сибирское отделение, 1985, 216 с.
277. Фазылов Э. Староузбекский язык. Т. I-II., Ташкент: "Фан", 1966, Т. I, 648 с., Т. II, 778 с.
278. Хабичев М.А. К структуре первичных корней в урало-алтайских языках // Вопросы изучения языков и литературы народов Карачаево-Черкессии. Черкесск: 1967, с. 53-71.
279. Хабичев М.А. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск: Ставроп. кн. изд-во, Карачаево-Черкес.отд.-ние, 1971, 302 с.
280. Хусаинов К.Ш. О причинах количественного различия звукоизобразительных слов в разносистемных языках // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: "Гылым", 1990, с. 158-163
281. Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // Проблема общности алтайских языков. Ленинград: "Наука", 1971, с.127-138.
282. Цинциус В.И. О соответствии тунгусо-маньчжурского анлаутного х- // 0 тюркскому к-, к' // Тюркологические исследования. Москва: "Наука", 1976, с. 77-93.

283. Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными придыхательными смычными губно-губным и* и заднеязычным к* // Алтайские этимологии. Ленинград: "Наука", 1984, с.17-130.
284. Черкасский М.А. Очерки по исторической фонологии тюркских гласных. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Москва: 1963, 23 с.
285. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм (Опыт историко-типологического исследования). Москва: "Наука", 1965, 141 с.
286. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва: Издательство восточной литературы, 1959, 171 с.
287. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: "Наука", 1961, с. 82-173.
288. Щербак А.М. О морфологической структуре слова в тюркских языках // Морфологическая структура слова в языках различных типов. Москва-Ленинград: "Высшая школа", 1963, с. 267-270.
289. Щербак А.М. О происхождении первичных долгих гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1967, № 6, с. 35 - 47.
290. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград: "Наука", 1970, 203 с.
291. Щербак А.М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1975, № 5, с.18-29.
292. Щербак А.М. О некоторых спорных вопросах реконструкции фонологической системы тюркского

- праязыка // Тюркологические исследования. Москва: "Наука", 1976, с. 77-93.
293. Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1978, №4, с. 32-47.
294. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1958, 195 с.
295. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (Развитие корневых слов). Часть I. Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959, 248 с.

İngilis dilində:

296. Bomhard A.R. Lexical Parallels Between PIE and Other Languages. Boston: Massachusetts, 1994, 98 p.
297. Bomhard A.R. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European. Vol.I. Charleston: SC, 2014, 494 p.
298. Bomhard A.R. The Nostratic Hypothesis in 2014 // МОВА ТА ІСТОРИЯ. Випуск 359. Київ: 2014 - 2015, p.15 - 56.
299. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004, 575 p.

İnternet səhifələrindən:

300. Богиня Тара у славян // http://mifologies.ru/index.php?catid=99&id=871:2012-01-25-18-42-40&option=com_content&view=article
301. Бопп_Франц // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
302. Закон_Гримма // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
303. Кызласов А.С. Односложные корни и основы в хакасском языке // <http://www.dissercat.com/content/odnoslozhnye-korni-i-osnovy-v-khakasskom-yazyke>
304. Маадыр-ооловна О.С. Долгие гласные тувинского языка: В сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими // <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/223416.html>
305. Шлейхер_Август // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Baba Muharremli

TÜRK DİLLERİNİN ESKİ SÖZVARLIĞI

ÖZET

Eserde Türk dillerinde mevcut kelime köklerinin yapısı, kök morfolojilerinde izlenen morfolojik değişimlerin nedenleri araştırılmıştır. Zengin olgulara dayanarak bazı kelimelerin prototipleri belirlenmiş, tarihi kelime tiplerinin sınıflandırılması yapılmıştır. Kitapta dünya dilbiliminde ve Türkolojide kök kelimelerle ilgili yapılan çalışmalara da genişçe yer verilmiştir.

Türk dillerinde kök kelimelerin ilkin yapısı V (ünlü), CVC (ünsüz+ünlü+ünsüz), CV (ünsüz+ünlü), VC (ünlü+ünsüz) tiplerine, yani tekhecelilik modeline dayanıyor. İlkin kelime köklerinin oluşumunda ses taklidi faktörünün önemi büyük. Çünkü, ilkin kelimelerin bir çoğu ses taklidi sonucunda meydana çıkmış bulunuyor. Bu durumu dilin fonosemantik vasfı da ispatlıyor. Diğer yandan ilkel dillerde kelimeler değil, sesler hazır şekilde mevcut olmuştur.

Türk dillerinde kelime kökleri konusuna evrensel yaklaşım gerekli. Çünkü, farklı sistemlere ait dillerde analogi kelime köklerinin varlığı, onların köken birliğini ispatlıyor.

Türk dillerinin kök kelimelerini köken bakımından ikiye ayırmak mümkün: nostratik kökler ve halis Türk kökleri. Nostratik kökler tipoloji yönünden farklı dillerde izlenen ortak kelime kökleridir. Halis Türk kelimeleri ise yalnız Türk dillerinin yazılı kaynaklarında ve günümüzde muhafaza edilen ortak köklerdir. Türk söz kökleri dilin

amorfluk evresinden bitişken yapıya doğru geçiş sürecinde fonosemantik ayrılmalara, morfoloji ve morfonoloji değişimlere uğramıştır. Söz konusu gelişim sürecinde bazı kelime kökleri bağımsızlığını korumuş, diğerleri ise asemanikleşmiştir. Türk dillerine ait tarihi kök morfolojilerinin karakteristik özelliklerinden biri onun senkretikliği, diğeri ise çokçeşitliliğidir. Araştırmadan görünen o ki, bir Türk dilinde arkaikleşen, taslasan, ölü köke dönüşen söz diğeri bir Türk dili ve ya ağzında kendi bağımsızlığını korumuştur. Yani bir Türk dili için eşzamanlılık bakımından basit sayılan herhangi bir kelime diğeri Türk dili için türemiştir.

Türk kelime köklerinin gelişiminin bir kaç evreden geçtiği kanıtlanmıştır. İlkel tekheceli kökler bazen bir kaç defa taşlaşma, birleşme-erime (fusion) sürecine uğramıştır. Söz konusu sürecin incelenmesi açısından Sümercedeki dil olgularını da kıyaslamaya tabi tutmak oldukça önemlidir.

Türk kelime kökünün oluşum ve gelişim mekanizmasının çizelgesi günümüz dilbiliminde kelimenin morfolojik ve sesbilimsel yapısının nasıl geliştiğini yorumlamaya olanak sağlıyor. Türk kökenli sayılan veya iddia edilen bazı tekheceli fiil köklerinin tarihi nostratik çağa kadar dayanır. O yüzden Türk dillerinin söz köklerinin incelenmesi zamanı akraba olmayan dillerdeki benzer olgulardan, kelime paralellerinden yararlanmak gerek. Çalışmalar zamanı geleneksel etimolojiden kaçınarak global etimolojiye dayanmak daha gerçekçi sonuçlar doğurabilir.

Araştırmanın Türk dillerinin çeşitli lehçeleri ile ilgili benzer çalışmalardan ana farkı ve yeniliği Türk kelime kökenlerine bir bütün halinde yaklaşmanın olmasıdır. Türk kelime kökleri için karakteristik olan çeşitlilik sonradan yeni

köklerin üretimi ve oluşumu için ana kaynağa dönüşmüştür. Kelime kökleri allomorfları söz yapımına neden olmuştur. Yani eski Türk kelime köklerinde sesbilimsel farklılık birçok durumda anlam farklılığı ile sonuçlanmıştır. Bilimsel analizler ispatlıyor ki, dilin ilk kelimelerinin kökeni taklid sonucu oluşan köklere dayanıyor.

Eski çağda kök kelimelerde derivatoloji süreç gibi sesbilimsel kelime üretimi dominant olmuştur. Günümüz Türkolojisinde kombinator nitelik taşıyan sesbilimsel olaylar (sesdüşümü, sesartımı, sesdeğişimi) eski çağlarda türetme fonksiyonu taşımış, söz üretimine hizmet etmiştir. Dahası, ilk hece uzanması, senkretiklik, asemantikleşme de ilk kelime yapımı yöntemlerindedir. Bu bakımdan kök morfolerinin araştırılması aynı zamanda ilkin kelime yapımı sürecinin öğrenimi açısından da oldukça önemlidir.

Türk dillerinde kelime köklerinin etimolojik tahlilini bir bütün halinde gerçekleştirmek için Türk dillerindeki kaynak ve olgular yeterli değil. Akriba olmayan dillerde mevcut analogi dil olgularından yararlanmak gerek.

İlk kelime köklerinin yeni oluştuğu çağda dilde polisintetiklik, eşseslilik olayları daha karakterikti. Köklerde anlamsal gelişim genellikle somutluktan soyutluğa doğru gerçekleşmiştir. Bunun nedeni ise insan bilincinde soyut kavramların sonradan oluşmasıdır.

ДРЕВНЯЯ ЛЕКСИКА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

РЕЗЮМЕ

В работе выявлены структура корней слов, причины морфонологических изменений в корневых морфемах в тюркских языках. На основе многочисленных фактов восстановлены архетипы некоторых корней слов, дана классификация древних словоформ. В монографии также подробно анализированы исследования относительно корневых слов, проведенные как в мировом языкознании, так и в тюркологии.

Первичная структура корневых слов в тюркских языках имела формы Г, СГС, СГ, ГС, т.е. основывалась на модели односложности. В образовании первичных корней слов существенная роль принадлежит фактору звукоподражания, т.к. изрядное количество первичных слов сформировалось именно в результате звукоподражания. Данный факт указывает и на фоносемантическую сущность языкового знака. С другой стороны, в первичном языке не слова, а именно звуки были в готовой для общения форме. К существующей в тюркских языках проблеме корней слов следует подходить универсально, глобально, ибо существование аналогичных корней слов в разносистемных языках подтверждает теорию их единого происхождения. С точки зрения происхождения корневые слова тюркских языков можно разделить на две группы: ностратические корни и

корни исконно тюркского происхождения. Ностратические корни с типологической точки зрения являются общими корнями слов в различных языках. А слова исконно тюркского происхождения – это общие корни, сохранённые в письменных источниках тюркских языков и на современном этапе. Тюркские корни слов на этапе развития от аморфного к агглютинативному строю подверглись фоносемантическим дивергенциям, морфологическим и морфонологическим изменениям. На данном этапе развития одни корни слов сохранили самостоятельность, другие – асемантизировались. Характерными особенностями древних корневых морфем тюркских языков являются синкретизм и многовариантность. Исследование показывает, что слово, превратившееся в одном тюркском языке в архаизированный, окаменевший, мёртвый корень, в другом тюркском языке или диалекте сохранило свою самостоятельность. Иначе говоря, с синхронической точки зрения какое-либо слово, считающееся простым в одном тюркском языке, в другом тюркском языке – производное. Установлено, что формирование тюркских корней слов прошло несколько этапов. Первичные односложные корни слов иногда по нескольку раз подвергались процессу окаменения, фузиализации. Для изучения данного процесса важное значение имеет привлечение к сравнению языковых фактов шумерского языка.

Описание механизма образования и развития тюркского корня слова проливает свет на процесс формирования морфологической и фонологической струк-

туры слова. Происхождение некоторых односложных глагольных корней, считающихся исконно тюркскими в тюркских языках, связано с ностратическим фактором. Во время реконструкции корней слов тюркских языков должны использоваться и аналогичные факты, лексические параллели неродственных языков. В исследовании устанавливается, что путём отказа от традиционной этимологии в пользу глобальной можно добиться более убедительных результатов. В отличие от исследований, проведённых по отдельным ветвям тюркских языков, здесь впервые осуществлён комплексный анализ тюркских корней слов. Характерная для тюркских корней слов вариативность впоследствии стала основным источником для образования, становления новых корней. Алломорфы корней слов послужили словотворчеству: в древних тюркских корнях слов во многих случаях результатом фонетических различий стали смысловые.

В древнем периоде в корневых словах фонетический способ словообразования как дериватологический процесс доминировал. Фонетические явления (выпадение звука, метатеза, наращение звука, чередование звуков), имеющие комбинаторный характер в современной тюркологии, в древние периоды обладали дериватологической функцией, служили словотворчеству. В число первичных способов словообразования входят также первичная долгота, синкретизм, асемантизация. В то же время исследование корневых морфем в тюркских языках имеет важное значение для изучения первичных процессов словообразования. Иссле-

дование показывает, что для проведения комплексного этимологического анализа тюркских корней слов недостаточно фактов и источников, имеющих в тюркских языках. Необходимо воспользоваться аналогичными языковыми фактами в неродственных языках. Для ранних периодов образования первичных корней слов более характерны скорее полисинтетичность, омонимия. В корневых морфемах семантическое развитие шло от конкретности к абстрактности: абстрактные понятия сложились в человеческом мышлении позже.

THE ANCIENT VOCABULARY OF TURKIC LANGUAGES

SUMMARY

In the research work had been determined the structure of word-roots and the causes of morphological changes of the root morphemes. On the basis of the abundant facts have been reconstructed the archetypes of some word-roots and the classification of ancient word-forms has been presented. In the monograph also have been comprehensively analysed the investigations connected with the root words in world linguistics and Turkology.

The archetypal structure of the word-roots in the Turkic languages was in the forms V, CVC, CV, VC, i. e. it was based on monosyllabic model. In the formation of the archetypal word-roots the factor of onomatopoeia had played a special role. Thus, the majority of archetypal words were formed in the result of onomatopoeia. This fact is also proved by phonosemantic essence of language. From the other side in the archetypal language firstly were formed not words but sounds. Proceeding from the afore-said factors it should be necessary to touch the problem of word-roots from the point of view of general linguistics. So, the existence of analogous word-roots in languages belonging to different systems proves their common origin. The word-roots of Turkic languages according to their

origin may be divided into two groups: nostratic roots and the roots of purely Turkic origin.

Nostratic roots are common word-roots revealed in typologically different languages. The words of purely Turkic origin are common roots which are preserved only in the written monuments of Turkic languages and at the modern stage of their development. Turkic word-roots at the stage of transition from amorphous to agglutinative had undergone phonosemantic divergence, morphological and morphonological changes. At this stage of development some roots of the words had kept their independent meanings but others had lost their semantics. One of the specific peculiarities of ancient root-morphemes of Turkic languages is their syncretism and the other feature is multivalence.

The investigation shows that very often a word which is archaic or dead in one Turkic language had kept its independence in the other Turkic language or dialects. Thus, a word estimated as a simple in one Turkic language from synchronic point of view, in the other Turkic language is considered to be compound. It was proved that the formation of Turkic roots of the words had passed several stages. The archetypal monosyllabic word-roots had undergone the process of fossilization and petrification several times. For the investigation of this process it is very important to attach the comparison of linguistic facts of Sumerian language.

The determination of formation of Turkic word-roots and the description of their developmental mechanism gives the possibility to linguists to explain how morpholog-

ical and phonological structure of the word is formed. Some monosyllabic verbal roots estimated as purely Turkic or native, genealogically are connected with nostratic stage. In the process of reconstruction of Turkic word-roots it is necessary to use the analogous facts of unrelated languages and lexical parallels. From the research work becomes clear that the refusal from the traditional etymology and the appeal to the global etymology would be concluded by the more real results. The main distinctive peculiarity and scientific novelty of the investigation of different branches of Turkic languages held in this research work is that here Turkic word-roots have been analysed in the complex form.

Variability peculiar to the Turkic word-roots later on became the source of the formation of new roots and their development. The allomorphs of word-roots caused the word derivation. Namely in many cases phonetic changes in ancient Turkic words resulted in semantic changes of them. The scientific analysis proves that the origin of the archetypal words of language were word-roots which origin and formation were connected with onomatopoeia.

In the ancient period in the root-words the phonetic way of word-formation as a derivational process was dominant. Phonetic phenomena estimated in the modern Turkology as combinatorial (reduction, metathesis, prosthesis, sound interchange) in the ancient times had derivational function and served to word-formation. And also the primary prolongation, syncretism, de-semantization are the ways of ancient word-formation. The research of root-morphemes of Turkic languages simultaneously has a great significance for the investigation of primary processes of

word-formation. The investigation proves that for the complex etymological analysis of word-roots of Turkic languages the linguistic facts and sources of Turkic languages are not sufficient.

We should use also the analogous linguistic facts of unrelated languages. At the earliest stages of formation of word-roots polysyntetism and homonymy were more characteristic. The semantic development of root morphemes was mainly directed from concreteness to abstractness. Namely abstract nations in the human's thinking developed later.

LA LÉXICA ANTIGUA DE LAS LENGUAS TURCAS

RESUMEN

En el libro se han definido la estructura de las raíces de palabras y las razones de cambios morfológicos de los morfemas de raíces. Por los hechos valiosos se han renovado los arquetipos de algunas raíces de las palabras, se ha dado la clasificación de antiguas formas de palabras. En la monografía, asimismo, se han analizado detalladamente las investigaciones realizadas sobre las raíces de palabras en la lingüística mundial y en la turcología.

La estructura previa de las palabras raíces de las lenguas turcas basa en los modelos monosilábicos en las formas de V, CVC, CV, VC. En la formación de las raíces de palabras previas, el factor de la imitación del sonido tiene una importancia específica. Porque la mayoría de las palabras anteriores fue formada justamente como el resultado de la imitación del sonido. Ese factor justifica la esencia fonosemántica de una lengua. Por otro lado, en la lengua previa los sonidos fueron en forma hecha, pero las palabras no. Es necesario enfocarse universalmente al tema de las raíces existentes de palabras en las lenguas turcas. Porque la existencia de las raíces analógicas de palabras en las lenguas de diferentes sistemas evidencia el hecho de la unidad de su origen común.

Se puede dividir las palabras raíces de las lenguas turcas en dos grupos por su origen: las raíces nostráticas y

las raíces de origen turco. Las raíces nostráticas son las raíces de palabras comunes conservadas en las lenguas tipológicamente diferentes. Las palabras puramente turcas son las raíces comunes conservadas sólo en las fuentes escritas de las lenguas turcas y en la etapa contemporánea. Las palabras raíces turcas fueron sometidas a las divergencias fonosemánticas, a los cambios morfológicos y morfonológicos en la etapa del desarrollo desde la etapa de amorfiosidad hasta la estructura aglutinante. En esta etapa del desarrollo algunas raíces de palabras guardaron su independencia, pero las otras perdieron su semántica. Una de las características típicas de los morfemas antiguos de raíz los cuales pertenecen a las lenguas turcas es su sincretismo, y su gran variedad. La investigación muestra que una palabra que había quedado arcaica, petrificada, que había transformado en una raíz muerta, guardó su independencia en otra lengua o dialecto turco. Es decir, una palabra sincrónicamente sencilla para una lengua turca puede ser derivada para otra lengua turca. Se ha probado que la formación de las palabras de raíz turcas habían pasado por diferentes etapas. Las previas palabras monosilábicas de raíz se sometieron varias veces al proceso de petrificación y fusionalidad. La atracción a la comparación de los hechos idiomáticos en la lengua sumeria lleva el carácter especial para el aprendizaje de este proceso.

La descripción de la formación de la raíz de palabras turcas y de su mecanismo de desarrollo permite comentar la creación de la estructura morfológica y fonológica de la palabra en la lingüística moderna. El origen de las raíces monosilábicas de algunos verbos está relacionado con la

etapa nostrática. Durante la reconstrucción de las raíces de palabras de las lenguas turcas se debe usar los hechos analógicos, paralelos léxicos de los idiomas no familiares.

En la investigación se revela que se dan los resultados más reales cuando basamos en la etimología global negando la etimología tradicional. La diferencia esencial y la novedad de la investigación realizada sobre las ramas diferentes de las lenguas turcas es que aquí las raíces de palabras turcas se han analizado de forma compleja. Los variantes típicos en las raíces de palabras turcas después fueron una fuente esencial para la creación y progreso de nuevas raíces. Los alomorfos de las raíces de palabra originaron la creación de palabras. Es decir, en la mayoría de casos en las antiguas raíces de palabras turcas, las diferencias fonéticas acabaron con las diferencias semánticas. El análisis científico prueba que el origen de las palabras primarias de la lengua fueron las raíces de palabras creadas y formadas justamente por la imitación del sonido.

En los tiempos remotos, el modo de la creación de palabras por vía fonética es dominante como el proceso derivatológico en las palabras de raíz. En la turcología moderna, los procesos fonéticos combinatorios (la reducción del sonido, metatesis, aumento del sonido, la sustitución del sonido) habían llevado la función derivatológica, habían servido a la creación de palabras en tiempos antiguos. Asimismo, la prolongación previa, sincretismo, la pérdida del sentido son los modos de la creación de palabras primarias.

La investigación de los morfemas raíces en las lenguas turcas, al mismo tiempo tiene una importancia relevante para el aprendizaje de los procesos de la creación de

palabras previas. La investigación prueba que para realizar el análisis complejo y etimológico de las raíces de palabras en las lenguas tucas no bastan los hechos y fuentes de las lenguas turcas.

Es necesario usar de los hechos analógicos de las lenguas no familiares. En los tiempos cuando crearon nuevas raíces de palabras previas, fueron más típicas la polisíntesis y omonimidad.

En los morfemas de raíz, el desarrollo semántico había avanzado principalmente desde la concreción hasta el carácter abstracto. Porque las nociones abstractas fueron creadas posteriormente en el pensamiento humano.

L'ANCIEN VOCABULAIRE DES LANGUES TURQUES

CONCLUSION

Dans cette monographie la structure des racines des mots des langues turques, les causes des changements morphophonologiques de la racine de morphème ont été identifiés. Sur la base de faits riches, les archétypes de certaines racines des mots ont été restaurés et la classification des formes des mots anciens ont été présentés. Aussi dans la monographie les recherches dans la turcologie et dans la linguistique des mot-racines ont été menés profondément.

La structure initiale des mots racines des langues turques sont de types – V, CVC, CV, VC – c'est-à-dire de type monosyllabiques. Pendant la formation des premiers mots-racines, le facteur de l'imitation sonore joue un rôle important. Parce que la majorité des premiers mots se sont formés grâce à l'imitation sonore. Le principe phonosémantique du langage le prouve. D'autre part, dans le langage initial, il n'y avait que des sons. Il faut avoir une approche universelle de la recherche du thème des mots – racines des langues turques. Parce que l'existence des racines analogiques des mots dans les langues qui ont un système différent prouve leur origine commune. En terme d'origine, on peut diviser les langues turques en deux groupes: les racines nostratiques et les racines d'origine turque. Les racines nostratiques sont des racines communes des mots qui sont observées dans les langues qui sont

typologiquement différentes. Les mots d'origine turque ont des racines conserée dans les sources écrites et dans la langue moderne. Ces mots ont passé une étapeamorphocar ils ont subi des divergencesphonosémantiques et des changements morphologiques et morphophonologiquespour devenir de forme agglutinante. Pendant ce développement progressif, les racines de certains mots ont pu garder leur indépendance mais les autres racines sont devenues asémantiques. Les caractéristiques distinctifs des anciens morphèmes – racines des langues turques sont leur trait syncrétique et leurs différentes variantes. Selon les recherches, on peut remarquer qu'un mot qui est devenu une racine archaïque et qui ne s'utilise plus dans une langue turque peut garder son indépendance dans une autre langue ou un dialecte turc. C'est-à-dire qu'un mot de manière synchroniqueconsidéré comme un mot simple peut être un mot dérivé dans une autre langue turque. Il a été prouvé que la formation des mots – racine turcs a passé quelques étapes. Les premiers mots – racines monosyllabesont subi à plusieurs reprisesle processus de pétrification. Pour étudier ce processusil est important de faire des recherches avec la participation des données linguistiques de la langue sumérienne.

La description du mécanisme de formation et de développement des racines du mot turc donne la possibilité de commenter les moyens de création de la sturcture phonologique et morphologique du mot dans la linguistique moderne. Les racines monosyllabiques des verbes d'origine turque ou alléguées comme des racine d'origine turque sont liées à l' époque nostratique. Pour la reconstruction des

racines des mot des langues turques il est nécessaire d'utiliser les faits analogiques et les parallèles lexicologiques. Pendant les recherches, il faut refuser l'utilisation de l' étymologie traditionnelle et se baser sur l' étymologie globale qui donnera des résultats plus réels. La différence et l'innovation de la recherche des branches différentes des langues turques, c'est que les racines des mots turcs ont été analysées complexement. La variance qui est spécifique pour les racines des mot turcs donne la possibilité de formeret de créer de nouveaux mots. Les allomorphes des racines des mots ont provoqué la creation des mots. C'est-à-dire les variances phonétiques des anciennes racines des mots ont découléde la variance de signification dans plusieurs cas. L'analyse scientifique prouve que les premières racines des mots sont celles qui ont été formées de l'imitation des sons.

Dans les temps anciens, le moyen phonétique était un moyen dominant comme un processus dérivationel dans la création du mot. Dans la turcologie moderne, les modifications phonétiquesconsidérées comme des combinatoires (élision, métathèse, chute de son, épenthèse, réarrangements des sons) au début ont servi à la creation des mots ayant une fonction dérivationnelle. L'allongement initial, le syncrétisme, l'asémantisme sont aussi les premières méthodes de création des mots. L'étude des morphèmes – racines des langues turques est très importante pour l'apprentissage des processus de créationdes mots. La recherche montre que pour analyser étymologiquement les racines des mot turcs, les sources et les faits ne suffisent pas. Il faut aussi profiter des faits analogiques qui existent dans d'autres langues. Dans la formation des premières

racines, les mots avaient des caractéristiques polysynthétiques et d'homonymie. Le développement sémantique des morphèmes – racines est allé de la concrétisation vers l'abstraction. Parce que les concepts abstraits sont formés dans la pensée humaine après.

ALTERNATIVE LEXIK DER TURKVÖLKER

KOMMENTAR

In der Monografie war die Struktur der Wurzeln der Wörter, die Gründe der morphologischen Veränderungen in den Wurzelmorphemen bestimmt. Aufgrund der zahlreichen Tatsachen sind die Archetypen der Wurzeln einiger Wörter wiederhergestellt, die Klassifikation der alternativen Formen der Wörter gegeben. In der Monografie, einschließlich, sind die Forschungen, die sowohl mit der weltweiten Sprachwissenschaft, als auch mit den Wurzeln der Wörter in der Turkologie verbunden sind, detailliert analysiert worden.

Die ursprüngliche Struktur der wurzelständigen Wörter der Turksprachen wird auf V, CVC, CV, VC, das heißt ein einsilbiges Modell gegründet. In der Bildung der primären wurzelständigen Wörter die hat der Faktor der Stimmimitation eine wichtige Rolle gespielt. Da sich die Mehrheit der primären Wörter gerade infolge der Stimmimitation gebildet hat. Diese Tatsache bestätigt auch das Wesen der Phonosemantik der Sprache. Andererseits, in der primären Sprache in der fertigen Form waren nicht die Wörter, sondern und zwar die Laute. Es ist nötig, das universelle Herangehen an das Thema des Vorhandenseins der wurzelständigen Wörter in den Turksprachen zu haben. Da das Vorhandensein der ähnlichen wurzelständigen Wörter in den Mehrsystemsprachen die Tatsache ihrer einheit-

lichen Herkunft bestätigt haben. Vom Gesichtspunkt der Herkunft der wurzelständigen Wörter der Turksprachen aus kann man sie auf zwei Gruppen teilen: die nostratischen Wurzeln und die Wurzeln der rein Turkherkunft. Die nostratischen Wurzeln, vom typologischen Standpunkt aus werden, in verschiedenen Sprachen wie die Zwischenwurzeln betrachtet. Und die Wörter des reinen Turkherkunft sind die Zwischenwurzeln nur in den schriftlichen Quellen der Turksprachen und verteidigt in der heutigen Etappe. Die wurzelständigen Turkwörter während des Übergangs der Etappe der Amorphie der Sprache zur Etappe der Entwicklung der Wirtschaftsstruktur, zogen sich den fonosemantischen Divergenzen, morphologisch und den morphologischen Veränderungen unter. Darauf der Entwicklung haben einige wurzelständige Wörter die Unabhängigkeit aufgespart, und andere waren assemantiert. Einer der Besonderheiten der altertümlichen wurzelständigen Morpheme, die sich zu den Turksprachen verhalten, ist die Sinkretität. Eine andere Besonderheit ist ihre Mehrvariationsmöglichkeit. Die Forschung hat vorgeführt, dass das archaisierte, das versteinerte Wort mit der toten Wurzel in der Turksprache, die Unabhängigkeit in anderer Turksprache oder dem Dialekt aufgespart hat. Das heißt, vom synchronen Standpunkt aus, das Wort, das einfach für eine Turksprache gilt wird, für andere Turksprachen den Komplizierten angenommen. Es war bewiesen, dass die Bildung der wurzelständigen Turkwörter durch bestimmte Etappen gegangen ist. Primäre einsilbige zogen sich die wurzelständigen Wörter manchmal dem Prozess der Versteinierung, Fusiolieren mehrmals unter. Für das Studium dieses Pro-

zesses spielt hier die wichtige Rolle die Heranziehung für den Vergleich der sprachlichen Faktoren der Schumersprache.

Die Vorstellung des Mechanismus der Bildung und der Entwicklung der wurzelständigen Turkwörter ermöglicht, die Bildung der morphologischen und phonologischen Struktur des Wortes in der modernen Sprachwissenschaft zu erklären. Die Herkunft in den Turksprachen einiger einsilbiger wurzelständigen Verben, die rein als Türkisch gelten, ist mit der nostratischen Etappe verbunden. Während der Rekonstruktion der wurzelständigen Wörter der Turksprachen sollen die ähnlichen Tatsachen, die lexikalischen Parallelen aus den Sprachen, nicht von den seienden Nahen verwendet sein. Während der Forschung, auf die traditionelle Etymologie verzichtet, wird die reale Produktivität der Begründungen der globalen Etymologie gezeigt. Vom Hauptunterschied und der Neuerung der Forschungen, die in Zusammenhang mit den abgesonderten Zweigen der Turksprachen durchgeführt sind, ist es, dass die wurzelständigen Turkwörter hier in der komplexen Form analysiert waren. Die den Türkischen wurzelständigen Wörtern eigene Variationsmöglichkeit wurde nachher Hauptquelle für die Bildung und die Entwicklung der neuen Wurzeln. Die Allomorphe der wurzelständigen Wörter wurden ein Grund der neuen Wortbildung. Das heißt, in den altertümlichen wurzelständigen Turkwörtern, für viele Fälle, die phonematischen Unterschiede haben sich in die Unterschiede der Bedeutungen verwandelt. Die wissenschaftliche Forschung bestätigt, dass die Herkunft der primären Wörter der Sprache gerade

jene wurzelständige Wörter waren, die geschaffen waren, und sie entwickelten sich von der lautlichen Imitation.

Zur altertümlichen Zeit der derivatologische Prozesse in den gründlichen Wörtern, war die Wortbildung mit dem phonematischen Weg dominant. In der modernen Turkologie trugen die phonematischen Prozesse, die für den Macher gelten (die Senkung des Lautes, Metathese, die Erhöhung des Lautes, diene der lautliche Ersatz), zu den altertümlichen Zeiten der derivatologische Funktion, der Wortbildung. Primär Verlängerung, Sinkretität, Assemantierung sind die Methoden der primären Wortbildung auch. Die Forschung der wurzelständigen Morpheme der Turksprachen spielt gleichzeitig die wesentliche Rolle für das Studium der Prozesse der primären Wortbildung. Die Forschung bestätigt, dass es für die Durchführung der komplexen etymologischen Analyse der wurzelständigen Wörter in den Turksprachen, der sprachlichen Tatsachen und Quellen ungenügend ist. Es ist nötig, die ähnlichen sprachlichen Tatsachen zu verwenden, die in nicht die nahen Sprachen vorhanden sind. Während der Bildung der primären wurzelständigen Wörter spielt der polysynthetische Charakter, Omonimität line große Rolle. Die semantische Entwicklung in den gründlichen Morphemen geht, im Wesentlichen in der Richtung der abstrakten Konkretik. Wie bekannt, sind die Die abstrakten Begriffe in der Vernunft des Menschen später erschienen.

IL LESSICO ANTICO DELLE LINGUE TURCHE

SOMMARIO

Nell'opera riportata si definisce la causa dei cambiamenti morfologici nei morfemi della radice e la struttura delle radici di parole. Sono state ricostruite gli archetipi di alcune radici ed è stato dato la classificazione delle parole antiche in base ai fatti consistenti. In questa monografia vengono analizzate le ricerche sulle parole primitive sia nella turcologia che nella linguistica mondiale.

La struttura primaria delle parole primitive delle lingue turche si basa al principio di monosillaba, cioè alla struttura di V, CVC, CV, VC. L'imitazione del suono è il fattore principale nella creazione delle prime radici delle parole. Perchè molte parole sono state create proprio grazie all'imitazione del suono. Lo dimostra la natura fonosemantica della lingua. D'altra parte nella lingua primitiva erano presenti più i suoni che parole. L'argomento di radici delle parole nelle lingue turche richiede un'approccio universale. Perchè l'esistenza delle radici simili nelle diverse lingue è la dimostrazione della loro etimologia uguale. Le parole primitive delle lingue turche possono essere divise in due gruppi per etimologia: le radici nostratiche e le radici autentiche di origine turca. Le radici nostratiche sono le radici comuni che si incontrano nelle lingue di diversa tipologia linguistica. Le parole di origine turca invece sono quelle parole che si tutelano nei fonti scritti e nella fase

moderna e hanno radici comuni. Nella fase di sviluppo dalle lingue isolanti verso le lingue agglutinanti le radici delle parole turche hanno subito i cambiamenti morfofonologici, morfologici e fonosemantici. In questa fase alcuni radici hanno potuto conservare autonomia mentre altri sono diventati asemantici. Uno delle caratteristiche dei morfemi della radice antiche delle lingue turche è il loro sincretismo e varietà. La ricerca dimostra che una parola che è morta o diventata arcaica in una lingua turca può conservare l'autonomia in un'altra lingua o dialetto turco. Cioè dal punto di vista sincronica una parola che si considera semplice in una lingua turca può essere osservata come derivata in un'altra. È stato dimostrato che la formazione di radice delle parole ha passato più fasi nelle lingue turche. Le radici delle prime parole monosillabiche hanno talvolta subito la cristallizzazione e la fusione più di una volta. Per la verifica di questo processo è molto importante lo studio dei fatti linguistici della lingua sumera.

La descrizione dei meccanismi di sviluppo e di nascita delle radice di parole turche permette di spiegare come sono nate le strutture fonologiche e morfologiche delle parole nella linguistica moderna. L'etimologia delle radici di alcuni verbi monosillabici di origine o di pretesa turca sono legati al periodo nostratico. Nel ricostruire le radici delle parole delle lingue turche si deve usare i fatti affini e le similitudini del lessico delle lingue che non hanno i legami di parentela. Nella ricerca si rivela che i risultati sono più reali quando si basa all'etimologia globale rifiutando quello tradizionale. La differenza di questa ricerca da quelle precedenti condotti sulle branche delle lingue turche consiste nel fatto che qui le

radici delle parole turche vengono analizzati in modo complesso. La variazione tipica appartenente alle radici di parole turche è stata un fonte per la nascita e sviluppo delle nuove parole. Gli allomorfi delle radici hanno causato la formazione di nuove parole. Cioè le variazioni fonetiche delle radici di parole delle antiche lingue turche hanno causato le variazioni semantiche. L'analisi scientifica dimostra che, l'origine delle prime parole di lingua sono le radici di parole formati con l'imitazione del suono.

Nelle lingue antiche tra i metodi di formazione di parole predominava la derivazione fonetica nelle parole primitive. I fenomeni fonologici (cancellazione, metatesi, inserzione, sostituzione) che si considerano combinatori nella turcologia moderna hanno avuto un carattere derivativo e hanno partecipato nella formazione di parole nei periodi antichi. Uno dei primi metodi della formazione di parole è anche l'allungamento, sincretismo e cambiamento asemantico. L'analisi dei morfemi della radice nelle lingue turche ha anche un ruolo importante nello studio dei processi di formazione di parole. La ricerca dimostra che per condurre un'analisi integrale delle radici di parole nelle lingue turche non sono sufficienti le fonti e i dati delle lingue turche. Bisogna analizzare anche i fatti delle lingue che non hanno i rapporti di parentela. Il primo periodo della formazione delle radice di parole è caratterizzato da polisinteticità e da omonimia. I morfemi della radice hanno avuto lo sviluppo semantico dal concreto verso l'astratto. Perché i concetti astratti sono nati più tardi nel pensiero umano.

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLAR.....	4
GİRİŞ.....	19
I FƏSİL. TÜRKOLOGİYADA REKONSTRUKSIYA MƏSƏLƏLƏRİ	32
II FƏSİL. KÖK SÖZLƏRDƏ DERİVATOLOJİ PROSESLƏR	79
III FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ QƏDİM SÖZ FORMALARI	131
IV FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ YUVALARI	183
NƏTİCƏ	210
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	213
ÖZET	244
PE3IOME.....	247
SUMMARY	251
RESUMEN	255
CONCLUSION	259
KOMMENTAR	263
SOMMARIO	267

BABA BALACA oğlu MƏHƏRRƏMLİ

TÜRK DİLLƏRİNİN QƏDİM LEKSİKASI

THE ANCIENT VOCABULARY
OF TURKIC LANGUAGES

Bakı – 2017

Mətbəənin direktoru:
Fuad HÜSEYNOV

Texniki redaktor: Azər RƏSULOV
Korrektor: Kəmalə FƏRHADOVA
Tərtibatçı: Vüqar NAĞIYEV

*Kitab "AFPoliqrAF" mətbəəsində
çap olunmuşdur*

Yığılmağa verilmişdir: 19.05.2017

Çapa imzalanmışdır: 19.06.2017

Şərti çap vərəqi: 17

Formatı: 64x90¹/₁₆

Tiraj: 500

Arf302284

Məhərrəmli Baba Balaca oğlu

2 mart 1974-cü ildə, Zəngilan rayonunun Şərifan kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1996-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Ali təhsil illərində Universitet Tələbə Elmi Cəmiyyətinin üzvü olmuş, əla qiymətlərlə oxuduğuna görə C.Cabbarlı adına təqaüdə layiq

görülmüşdür. 1999-cu ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspiranturasını (indiki doktoranturası) bitirmişdir. 2000-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Müdafiə Şurasında "Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Müxtəlif illərdə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində kiçik elmi işçi, elmi işçi, böyük elmi işçi, aparıcı elmi işçi, baş elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır.

Baba Məhərrəmli'nin 110-a qədər elmi məqaləsi və tezisi çap olunmuşdur. "Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf" (Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 400 s.) adlı monoqrafiyanın müəllifidir. Əsərləri ABŞ, İtaliya, Türkiyə, Polşa, Almaniya, Macarıstan, Rumıniya Rusiya, Qazaxıstan, Kipr, Bosniya, Gürcüstanda nəşr edilmişdir. 2008-ci ildə Türk dilləri ixtisası üzrə dosent elmi adını almışdır. Baba Məhərrəmli "Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri" (I cild, Bakı, 2004; II cild, Bakı, 2008; III cild, Bakı, 2012) kitablarının həmmüəlliflərindən biridir. Respublikamızda və xaricdə (Türkiyə, Polşa, Macarıstan, Kipr, Rumıniya, Gürcüstan) keçirilən nüfuzlu beynəlxalq türkoloji konfransların iştirakçısı olmuşdur. 2015-ci ildən AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavinidir.

Ailəlidir, iki övladı var.

